38745/B/2

C XIV 27

GENEESKUNDIGE PLAATSBESCHRIJVING.

(TOPOGRAPHIE.)

42600

PROEVE

EENER

GENEESKUNDIGE PLAATSBESCHRIJVING

(*TOPOGRAPHIE*)

DER STAD

AMSTERDAM,

DOOR

C^s. J^s. NIEUWENHUIJS.

Med. & Chir. Doctor. Lid van de Provinciale Commissie van Geneeskundig onderzoek en Toevoorzigt in Holland.

TWEEDE DEEL.

J. Smies. inv. et del. *J. E. Marcus sculp.*

Te AMSTERDAM, bij

JOHANNES VAN DER HEY.

MDCCCXVII.

Koninklijke Bibliotheek te 's Hage.

Verwijderd K. B.

WELLCOME
HISTORICAL
MEDICAL
LIBRARY

VOORREDE.

Bij het verſchijnen van ons tweede Deel der Geneeskundige Plaatsbeſchrijving van Amſterdam, *oordeelen wij het noodig, onzen, bijzonderen genees- en heelkundigen, Lezers vooraf te herinneren, dat zij hier geenszins eene volledige* pathologiſche, *noch* therapeutiſche *beſchrijving der in deze ſtad heerſchende ziekten moeten verwachten. Wij konden in eene zoodanige Plaatsbeſchrijving blootelijk de toe- of afneming dezer ongeſteldheden met derzelver doodelijkheid vermelden, en, waar ons zulks mogelijk was, de in*

* *on-*

onze leefwijze of luchtgesteldheid aanwezige oorzaken opgeven, terwijl wij de alhier in gebruik zijnde geneeswijze slechts in het voorbij gaan aangestipt hebben. Met opzet hebben wij ons van aanhalingen en inlasschingen der gevoelens van andere Schrijvers over deze ziekten onthouden; eensdeels, omdat wij geene geleerde Verhandeling wilden schrijven; en anderdeels, om onze waarnemingen zuiver, zonder tusschenmenging der meeningen van anderen, te bewaren, en zoo te geven, als wij het alhier gevonden hadden. Om deze redenen hebben wij ook, zoo veel mogelijk, theoretische *redekavelingen vermeden, willende wij niets dan daadzaken leveren; deze nu hebben wij uit onze sterflijsten genomen, en, waar dezelve te kort schoten, door onze twintigjarige ondervinding trachten te schragen. Onze Lezer gelieve derhalve altoos in het oog te houden, dat de daarin voorkomende beschrijving der ziekten onmogelijk volledig zijn konde, vermits wij door geene* theoretische *stellingen wilden aanvullen, wat aan de ondervinding ontbrak. De algemeene en bijzondere goedkeuring, waarmede ons eerste Deel ontvangen werd, beloonde ons overvloedig voor de daaraan bestede moeite en tijdsopoffering;*

wij

wij wenſchen: dat ook dit tweede Deel deze goedkeuring van denkende mannen zal wegdragen, en het bedoelde nut voor onze land- en ſtadgenooten moge bewerken. Wij hebben de naamlijst van onze letterkundige Land- en Stadgenooten, die onze pogingen door eene inteekening op dit Werk hebben gelieven te bevorderen, en die zulks nog mogten verkiezen te doen, tot het derde of laatſte Deel uitgeſteld, zullende wij zoodanig eene naamlijst als een ſieraad voor ons Werk beſchouwen.

Voordat wij nu tot den inhoud van dit Deel overgaan, is het noodig, onzen Lezer nog voor eenige oogenblikken tot het eerſte Deel terug te wijzen. Aldaar ontbrak ons — in het derde Hoofdſtuk van de derde Afdeeling, bladz. 200 — *bij de* conſumtie *van het koorn en andere mondbehoeften, ook de jaarlijkſche vertering der aardappelen, welke wij vermoedden, dat zeer groot zijn moest, doordien die van het koorn, in evenredigheid tot buitenlandſche plaatſen, ons gering voorkwam. Thans zijn wij, door de vriendſchappelijke mededeeling van den Heer* Med. Doct. SWARTS, — *dien wij hiervoor onzen dank betuigen — in ſtaat geſteld, onzen Lezer met de onderſtaande lijst van de bin-*

nen deze ſtad jaarlijks verimposte aardappelen bekend te maken, om hen in ſtaat te ſtellen, daarover zelve te kunnen oordeelen:

In het jaar	1801	zijn verimpost	165280	ton aardappel.
———	1802	. . . . . .	176960	———
———	1803	. . . . . .	179320	———
———	1804	. . . . . .	168080	———
———	1805	. . . . . .	180360	———
———	1806	. . . . . .	186440	———
———	1807	. . . . . .	188042	———
———	1808	. . . . . .	167040	———
———	1809	. . . . . .	184400	———
———	1810	. . . . . .	178480	———
———	1811	. . . . . .	160540	———
———	1812	. . . . . .	178000	———
———	1813	. . . . . .	202120	———
———	1814	. . . . . .	179840	———
———	1815	. . . . . .	198400	———
———	1816	. . . . . .	176000 (*a*)	———
alzoo in zestien jaren		. . .	2869302	ton aardappel.

Zoodat het middengetal der jaarlijks alhier verimposte aardappelen 179331 ton bedraagt, die men gerust, wegens de verzwegene of zonder impost ingevoerde, op 180000 ton brengen, en men gevolgelijk aannemen kan, dat over het algemeen elk inwoner, zoo wel groot als klein, bijna eene ton van deze vrucht verteert.

IN-

(*a*) Hiervan zijn, bij de algemeene duurte van het koorn en ook van deze mondbehoefte, 16000 ton voor geringere prijzen aan de armen uitgedeeld.

INHOUD.

Voorrede . . . . . Bladz. I.

II DEEL, ZESDE AFDEELING.

Eerste Hoofdstuk, over de ziekten in het algemeen . . . . . . Bl. 1 § 265.
——————— iets over de sterflijsten van *Amsterdam* . . . . . 16 § 271.
Tweede Hoofdstuk, over de heerschende ziekten in het bijzonder . . . 27 § 277.
——————— Koortsen . . . — § —
——————— Beroerte . . . 37 § 284.
——————— Borstkwalen . . 42 § 290.
——————— Tering . . . 46 § 293.
——————— Longziekte . . . 51 § 297.
——————— Zijde-wee (*Pleuris*) . 55 § 301.
——————— Bloedspuwing en bloedstorting . . . . . . 60 § 307.

Tweede Hoofdſtuk, Scheurbuik of blaauwſchuit . . . . Bl. 66 § 311.
——— Kraamvrouwen . . 67 § 313.
——— *Gastriſche* ziekten . . 74 § 318.
——— Galkoortſen . . . 79 § 319.
——— Galbraking (*cholera*) . 81 § 323.
——— Kolijk . . . . 82 § 324.
——— *Miſerere* . . . . 85 § 328.
——— Loop, buikſloop . . 86 § 329.
——— Roode loop . . . 89 § 332.
——— Verſtoppingen (*Conſtipatio*) . . . . 90 § 333.
——— Wormen . . . 91 § 334.
——— Zuur (*aciditatio*) . . 92 § 335.
——— Geling (*icterus*) . . 93 § 337.
——— Galſteenen . . . 94 § 338.
——— Blaasſteen en graveel . 95 § 339.
Inſtructie voor diegenen, die deze *operatie* zullen komen te doen . . . 97 § 340.
Wijziging dezer *inſtructie* . 100 § 341.
Geſchil tusſchen de *operateurs* en regeringen . 101 § 342.
Vergelijking tusſchen den vorigen toeſtand van den ſteen en den tegenwoordigen . . . . 107 § 345.
——— Waterzucht (*hydrops*) . 113 § 348.
——— *Spina bifida* . . . 120 § 352.
——— Zenuwziekten en ſtuipen . 121 § 355.
——— *Hysteria* . . . . 128 § 360.
——— Kramp (*ſpasmus*) . . 129 § 361.
——— Kinkhoest (*tusſis convulſiva*) . . . . 131 § 363.
——— Zinking op de borst, ſtikzinking . . . . 134 § 366.

Tweede Hoofdstuk, Jicht en *rheumatismus* . . . . Bl. 138 § 367.
—— ——— het Spit . . . 142 § 370.
—— ——— Podagra . . . — § 371.
—— ——— *Catarrhale* ziekten . 144 § 372.
—— ——— Keelziekten . . — § 373.
—— ——— Uitslag (*exanthema*) . 145 § 374.
—— ——— het Schurft . . 146 § 375.
—— ——— Dauwworm (*crusta lactea*) . . . . 147 § 376.
—— ——— Roos (*erysipelas*) . 148 § 377.
—— ——— Netelroos (*urticaria*) . 150 § 378.
—— ——— Spruw of sprouw (*aphthae*) . . . . . . — § 379.
—— ——— Scharlaken uitslag, roodvonk (*scarlatina*) . . . . . . 152 § 381.
—— ——— Mazelen (*morbilli*) . 156 § 383.
—— ——— Pokken (*variolai*) . 160 § 386.
Bewijs van derzelver nadeelige gevolgen . 161 § 387.
De koepokken, eene weldadige uitvinding; en wetten om dezelve te bevorderen . . 168 § 389.
Genootschappen voor de koepokken, en het aantal der daarin *gevaccineerden* . . 177 § 392.
Voordeelen, die de koepok-inënting te weeg gebragt heeft; en invloed derzelve op de sterfte aan de mazelen en het scharlaken uitslag . . . . . 183 § 394.

Twee-

Tweede Hoofdſtuk, Tanden en kiezen . Bl. 189 § 399.
——— Klierziekten (*ſcrofulae*) . . . . 193 § 402.
——— Engelſche ziekte (*rachitis*) . . . . 196 § 404.
——— Kanker of kreeftgezwel (*cancer*) . . . . . . 198 § 406.
——— Koudvuur (*gangrena, ſphacelus*) . . . . 200 § 410.
——— Venusziekte (*lues venera*) . . . . 202 § 412.
——— de Druiper (*gonorrhoea*) . . . . 211 § 418.
——— Witte vloed (*fluor albus*) . . . . 212 § 419.
——— Honds-dolheid of watervrees (*hydrophobia*) . . . . 216 § 421.
——— Kwijnende ziekten . 223 § 425.
——— Slijmziekten . . 224 § 426.
——— Afgeleefden en aan verval van krachten geſtorvenen . . 225 § 427.
——— *Accidenten* . . 229 § 430.
——— Oogziekten . . 233 § 432.
——— Gebreken aan kiezen en tanden . . . . 236 § 433.
——— Sterfte der kinderen . 237 § 434.
——— De voornaamſte oorzaken daarvan . . . . . . 243 § 436.
——— Zelfmoord . . . 248 § 438.
——— Alhier gepleegde zelfmoorden . . . . 251 § 439.
——— Oorzaken en geneeswijze van den zelfmoord . . . . 252 § 440.

Der-

Derde Hoofdstuk, regelen ter bewaring der gezondheid voor den Amsterdammer . . Bl. 257 § 441.
——— ——— ——— Leefregelen voor kinderen . . . . 258 § 442.
——— ——— ——— Leefregelen voor den volwassen' mensch . . . . . 266 § 445.
——— ——— ——— Onmatigheid in eten en drinken . . . . 267 § 446.
——— ——— ——— de Slaap . . . 271 § 447.
——— ——— ——— Beweging . . 272 § 448.
——— ——— ——— Reiniging en bedekking der huid . . . . . . 273 § 449.
——— ——— ——— Over de keus van een' geneesheer . . . . . . 279 § 450.
——— ——— ——— *Quarantaine* inrigting . 281 § 451.

II DEEL, ZEVENDE AFDEELING.

Eerste Hoofdstuk, iets over het behandelen van den stervenden . . . . . . Bl. 1 § 452.
——— ——— ——— Het bedienen der zieken bij de Katholijken . . . . . 4 § 453.
——— ——— ——— Zieken-bezoeken . . 7 § 454.
Tweede Hoofdstuk, over het begraven der dooden . . . . 10 § 456.
——— ——— ——— over het begraven der Christen-lijken binnen de stad en in de kerken . . . . 14 § 459.
——— ——— ——— Voorbeelden van de daaruit voorkomende nadeelige gevolgen . . 20 § 461.
——— ——— ——— Middelen tegen dit misbruik . . . . 30 § 467.

Der-

Derde Hoofdstuk, over het begraven der schijndooden . . . . Bl. 35 § 471.
——— ——— Voorbeelden van het begraven der schijndooden . . . 38 § 472.
——— ——— het begraven der schijndooden bij de Joden . . . . 48 § 475.
——— ——— Voorbehoedmiddelen tegen het begraven der levenden . . 51 § 476.

De Binder gelieve eerst de ZESDE AFDEELING onder de *signatuur* A tot S, bladz. 1—284. en daarna de ZEVENDE AFDEELING, *signatuur A* tot *D*, bladz. 1—56 te plaatsen, en de 5 Tafels op derzelver plaatsen in te voegen.

MISSTELLING.

I Deel, bl. 85, 16de regel van boven, staat: *Damrak*, lees: *middenrack*.

ZES-

ZESDE AFDEELING.

OVER DE ZIEKTEN TE AMSTERDAM.

EERSTE HOOFDSTUK.

Over de ziekten in het algemeen.

§ 265. Wij twijfelen geenszins, of het zal onzen Lezer genoegzaam uit het verhandelde (*a*) gebleken zijn, dat al hetgeen, wat inzonderheid vreemden en zelfs inlanders over de groote ſterfte van onze ſtad zeggen, niets dan ijdele geruchten zijn; dat integendeel dezelve hier veel geringer, dan in de meeste andere groote ſteden is, en zelfs de kansrekening van het leven ten voordeele van den *Amſterdammer* uitvalt. Nogtans konden wij, ondanks de-

(*a*) *Eerſten Deels, vierde Afdeeling, vijfde Hoofdſt.*

deze geringe ſterfte, hier met meerdere ongeſteldheden en kwijnende ziekten te worſtelen hebben, en alzoo, offchoon een langer, toch een ziekelijker en ellendiger leven leiden, dan op andere grootere plaatſen. Het blijft derhalve thans aan ons, te onderzoeken, hoe het met de gezondheid of ongezondheid onzer volkrijke ſtad geſteld zij? Of, namelijk, hier meerdere kwaadaardige koortſen, of meerdere gebreken en ongeſteldheden heerſchen, dan op andere volkrijke plaatſen? dan wel, of deze ook minder dan elders voorkomen? — Oppervlakkig beſchouwd, zoude men van voren reeds tot eene grootere ongezondheid moeten beſluiten, vermits, behalve de nadeelen voor de gezondheid, welke aan eene groote ſtad verbonden zijn, Amſtels ſtad daarenboven nog zoo vele andere, voor de gezondheid nadeelige, hoedanigheden vereenigt; het zal dus niet overbodig zijn, dezelve kortelijk aan te ſtippen. *Vooreerst* komt hier de moerasſige, beneden de oppervlakte der zee liggende veengrond, waarop deze ſtad gebouwd, of liever, waarin zij begraven ligt, in aanmerking. De vochtige dampkring van dezen moerasſigen bodem moet, bijzonder bij groote warmte, de ligchamen nog meer verzwakken, dan de drooge hitte op zich zelve doen zoude, te meer, wanneer deze uitwaſemingen,

ge-

gelijk zulks bij moerasſen altoos het geval is, met uitvloeiſels van rottende planten en dieren beladen zijn. *Ten tweede* zijn niet alleen de ons omgevende zeeën en meren, maar ook de ontelbare kanalen en grachten, waarmede zij omgeven en doorſneden is, niet te vergeten. *Ten derde* waſemen deze grachten en kanalen, vooral des zomers, eenen, althans voor vreemdelingen, ondragelijken ſtank uit, hetgeen men reeds op eenen afſtand van de ſtad kan bemerken, en waardoor de huizen en al het zilver, in vele ſtreken derzelve, potloodkleurig worden aangeſlagen; zoodat de Amſterdamſche dampkring niet alleen vochtig, maar met een gezwaveld waterſtof-gas doordrongen is. Daarenboven ontledigen zich, *ten vierde*, niet alleen meest alle onreinigheden uit de huizen der inwoners door onder de ſtraten doorloopende rioelen, in deze grachten; maar men werpt veel afval van planten en dieren in dezelve, zoodat de, bij warme dagen, daardoor te weeg gebragte rotting, den ſtank veel moet verſlimmeren, de lucht met onreine deelen verpesten, en den inwoner niet alleen alleronaangenaamst, maar ook nadeelig moet worden. *Ten vijfde*, behalve dat de meeste huizen, en althans de kelders, die grootendeels bewoond zijn, zeer vochtig zijn, loopt een groot gedeelte der ſtad dik-

 werf

werf onder water, en wordt, zoodra zulks wederom uitgeſchept is, bewoond. *Ten zesde*, ons drinkwater is uitermate ſlecht, en veeltijds ſchaarsch; want, behalve dat ons regenwater niet zelden met lood bezwangerd is, is het meestal, gelijk ook het zoogenaamde, met ſchuiten aangevoerde, rivier- of ſchuitwater, hetwelk bij groote *conſumtie* altoos, zoo wel als bij gebrek aan regenwater, ook van den inwoner in het klein gebruikt wordt, genoegzaam altijd brak (*a*). — Hoe onbeduidend het velen ook ſchijnen moge, zoo tellen wij, *ten zevende*, onder de nadeelige invloeden, het begraven der dooden in de kerken, en het gebruik van de vuurſtoofjes in alle openlijke gezelſchappen, waardoor in de groote *Protestantſche* kerken de lucht op eene dubbele wijze, en door de verpeste uitwaſeming der lijken, en door den kolendamp, bedorven wordt. Dat eindelijk ons ruw, vochtig en bijzonder veranderlijk klimaat geen gering nadeel moet aanbrengen, hieraan twijfelt niemand. Trouwens, een' elk' onzer is het bekend, dat de warmſte, drukkendſte zomerdagen met koude, gure avonden kunnen afwisſelen; daarenboven vallen alsdan de door de

(*a*) *Eerſten Deels, eerſte Afdeeling, zesde Hoofdſtuk.*

de zomerwarmte opgetrokkene dampen neder, en moeten op zoodanig eene wijze onze *poriën* ſluiten, en de ruimſchoots ſtroomende uitwaſeming plotſelijk beletten, de longen onaangenaam aandoen, en in hare verrigtingen ſtoren. Welk een heer van ongeſteldheden hieruit kunnen geboren worden, zijn de artſen het best in ſtaat te beoordeelen; en dat de meeste ziekten daaruit haren oorſprong ontleenen, bewijzen grootendeels onze ſterflijsten. Ook zijn de benamingen van koude, zinking, zinkingkoorts, waarmede, tot walgens toe, de meeste ziekten, en althans den aanvang van elke ziekte, zoo door arts als leek, beſtempeld worden, hierin gegrond; indien men immers ſlechts een gezond *pathologisch* begrip met deze benamingen weet te verbinden, zoo kunnen, en ontſtaan in der daad, daaruit vele onheilen voor de *Amſterdammers.* Want offchoon wij met den Heer BONDT (*a*) overeenſtemmen, dat de nabuurſchap van *Amſterdam*, om bondige redenen, on-

(*a*) *In zijne* (*ſchoone*) *Verhandeling over de meerdere ongezondheid van de nabuurſchap der ſtad Amſterdam, dan van de ſtad zelve, door* N. BONDT, *Botaniiae Profesſor, te vinden in het nieuw algemeen Magazijn van Wetenſchap, Kunst en Smaak,* derde Deel, tweede Stuk, 1796.

ongezonder dan de ſtad zelve zij, zoo blijft het toch niet minder waar, dat de grond van de ſtad altoos moerasſig blijft; en niettegenſtaande dezelve door het beſtraten en bebouwen door huizen verbeterd is, zoo is derzelver ſtinkende uitwaſeming daardoor toch niet geheel weggenomen. Na eenen warmen lente-, zomer- of herfstdag is het eene alleraangenaamſte verkwikking voor onze ſtadgenooten, of in den tuin des namiddags, welke gewoonlijk hier met het vallen van den avond gehouden wordt, onder eene pijp tabak, een kopje thee te drinken; of, voor den geringeren burgerſtand, laat in den avond, zelfs tot diep in den nacht, een buurpraatje op de ſtoep, welke te dien einde meestal met banken voorzien is, te houden. Dat deze verkwikkende, verkoelende avonden de kiem van zoo vele ellende in zich bevatten, vermoedt niemand, en men kan het niet begrijpen, hoe zoodanig een ſterheldere avond iets nadeeligs zoude kunnen bevatten; nogtans verdikken zich de door de zonnehitte opgetrokkene dampen immermeer, vallen als nevels op het aardrijk neder, en berokkenen niet zelden groot onheil. Eene plotſelijk onderdrukte uitwaſeming, zoo door huid als longen, is daarvan het eerſte gevolg, en vergalt niet zelden de aangename genoegens van den heerlijken avondſtond.

ſtond. Pijnen in het hoofd, verſtopping in den neus met afſcheiding van veel vocht, pijn in de keel en door alle leden — aandoening der klieren van de luchtpijp of der longen zelve, met hardnekkigen hoest — zijdewee en *Rheumatiſche* pijnen op een of ander deel, onder den naam van vliegende jicht of *flerecijn* bekend, die eigenlijk in eene eigenaardige aandoening der zenuwen beſtaat — het bord (*cholera*) zijn de eerſte daaruit geborene onregelmatigheden in ons zamenſtel. Houdt deze onderdrukking der uitwaſeming nu lang aan, of wordt dezelve dikwerf veroorzaakt, zoo komen bij deze ongeſteldheden eindelijk koortſen, welke, naar den aard des geſtels, of tusſchenpoozende of aanhoudende zijn, en alhier met den naam van koude- of zinkingskoortſen beſtempeld worden. Of ook worden, bijzonder bij eenigen aanleg daartoe, door deze belette uitwaſeming, de ingewanden van den buik en de borst aangedaan, en hebben eene reeks van borst-, gal- en *gastriſche* ongeſteldheden ten gevolge. Hippocrates zegt immers reeds: (*a*) *Cutis raritas alvi denſitatem efficit, cutis coarctatio carnium anctionem, ventris torpor omnium conturbationem et vaſorum impuritatem.*

§ 266.

(*a*) *Lib. Epidem. Scitio* III. N°. 1.

§ 266. De almanakken, of zoogenaamde *barometers*, welke zoo niet de meeste onzer stadgenooten, toch vooral de gevoelige gestellen hebben, zijn geen gering bewijs van den grooten invloed der veranderingen van onzen dampkring; trouwens, velen bespeuren bij eene opkomende warmte, en nog meer bij eene aanstaande koude luchtgesteldheid, inzonderheid met aanstaande noordelijke winden, uren en zelfs dagen vooraf, pijn of trekkingen in eenige deelen van hun ligchaam, en in het bijzonder diegenen, welke voorheen door een of ander ongemak aangetast waren, waardoor zij eene verandering in den dampkring voorspellen. Hierop raden wij onzen kunstgenoot, bijzonder acht te geven, vermits wij den invloed van weêr en wind bij onze zieken van groot aanbelang bevonden hebben. Zoo wil men bemerkt hebben, dat aanhoudende zuide- en zuidwestewinden op het kliergestel der kinderen nadeelig werkten; uitslag op het hoofd, aan de kin en den mond daardoor veroorzaakt werden; ook andere uitslagen met dezen wind ten voorschijn kwamen of slimmer werden. In het algemeen is deze wind, wanneer hij, zoo als gewoonlijk, met natten mist en nevels vergezeld gaat, voor *chronische* borstkwalen en uitslag nadeelig; het geheele zenuwgestel

wordt

wordt door hem onaangenaam aangedaan, en als het ware ter nedergedrukt; hoofd-, kies- en alle *rheumatifche* pijnen, gelijk ook het *podagra*, blijven aanhouden en krijgen een flepend karakter; terwijl de noordelijke en noord-oostelijke winden deze pijnen en ook de borstziekten heviger maken, en eene fcherpe hoedanigheid daaraan geven. Bijzonder nadeelig zijn dezelve voor bloedfpuwing, longtering, voor *rheumatismus* en jichtpijn, niet zelden worden dezelve bij zwakke daaraan lijdende geftellen doodelijk; terwijl de zuid-weste-winden derzelver genezing vertragen.

§ 267. Dat alzoo de jaargetijden ook hier eene groote verandering in de ziekten te weeg brengen en veel invloed op de fterfte hebben moeten, is, zoo wel uit hetgeen wij reeds over den invloed van het weder aanmerkten, als uit de ziekenlijsten zelve, blijkbaar. Wij moeten bij deze gelegenheid nogtans herinneren, dat niet altoos die jaargetijden, welke het rijkst aan dooden zijn, ook de meeste zieken voortbrengen; trouwens, de winter, waarin wij hier de meeste dooden tellen, is op verre na niet de ongezondfte; de herfst overtreft hem hierin, en legt de kiem van verwoesting, waaruit de winter zijne zure vruchten oogst. De herfst- en

lentemaanden vereenigen alles in zich, om ziekten te veroorzaken; alsdan heeft men hier het veranderlijkfte weder, eenen vochtigen dampkring, veel mist en nevels; en wanneer dezelve drooge, warme dagen opleveren, zoo worden deze met den ondergang der zonne afgekoeld, zelfs koud, waardoor al de bij dag opgetrokkene dampen omlaag vallen, den dampkring verpesten, de door de warmte vermeerderde uitwafeming onderdrukken, en alzoo tot een heer van ongefteldheden gelegenheid geven. Terwijl nu de op den herfst volgende winter alles in zich vereenigt, om deze gevaarlijk, ja, doodelijk te maken, zoo biedt de zomer alles aan, wat tot het herftel van den door de gure lente ziek gewordenen inwoner vereischt wordt.

Vandaar de grootere fterfte in den winter, die daarenboven den behoeftigen lijder van alles berooft, wat hem de liefelijke zomer tot zijn herftel mildelijk aanbiedt. Wanneer wij nu ook vastelijk kunnen aannemen, dat de zomer en winter, op zich zelve genomen, niet zoo ongezond zijn, als de herfst en lente; zoo blijft het voor ons nog onuitgemaakt, welke van deze twee jaargetijden de gezondfte zij. Trouwens, aan de heilzame werking van eenen gematigden zomer, welke ons daarenboven de gezondfte voedfels uit het plan-

plantenrijk aanbiedt, ftellen wij die van eenen gematigden winter, met beftendig weder en het ruimer genot van een dierlijk voedfel, tegenover, en vragen: of niet beide deze luchtgefteldheden even heilzaam voor ons zijn? terwijl buitengewone heete zomers — waardoor niet alleen de vochten uit den moerasfigen bodem opgetrokken worden, maar zelfs fcheikundige bewerkingen ondergaan, en den dampkring met vreemde vochtige ftoffen bezwangeren, het dierlijk zamenftel alzoo verhinderen, om deszelfs overtollige warmte af te zetten, dus tot ontaarding der afgefcheidene vochten gelegenheid geven, en door zoo vele bijkomende omftandigheden nadeelig op ons inwerken, — even nadeelig voor ons zijn, als ftrenge winters, met kouden mist en noordelijke winden, die ontegenzeggelijk ook eene reeks van ziekten bij onze ftadgenooten voortbrengen. Stemmen wij nu ook toe, dat, over het algemeen, de winters de meeste ongefteldheden hardnekkiger, ja, zelfs doodelijk maken, zoo gelooven wij toch, van den anderen kant, dat de zomers niet minder *productief* voor ziekten zijn, en derhalve onze doodenlijsten niet met de ziekenlijsten zouden overeenftemmen.

§ 268. Om ons hiervan zoo veel mogelijk

te

te verzekeren, hebben wij uit onze zeventienjarige *praktijk* alhier dertien jaren genomen, hiervan de behandelde zieken met de gedane *visiten* en gestorvenen vergeleken, en daaruit de volgende *resultaten* bekomen:

Wij hadden in de	bij zieken.	visiten.	dooden.	Sterfte is
lente	2488	22360	59	= 1:42.2
den zomer	2555	21943	43	= 1:59.4
herfst	2726	24423	71	= 1:38.4
winter	2333	21858	64	= 1:36.5
Som	10102	90584	237	= 1:42.6

Ver-

Vergelijken wij nu deze waarnemingen met eene berekening van ſterfte, getrokken uit onze veertigjarige ſterflijsten, welke ons de volgende orde der ſterfte aantoont:

In de lente	82197	dooden.
— den zomer	73244	——
—— herfst	83751	——
—— winter	96413	——

Zoo vinden wij hierin met onze opgave van dooden veel overeenkomst; want, offchoon wij in den herfst de meeste dooden hadden, zoo is toch de ſterfte, in evenredigheid der zieken, bij ons gedurende den winter grooter; hier immers verloren wij éénen van de 38 zieken, en alhoewel wij in den zomer naast den herfst de meeste zieken behandelden, zoo hadden wij toch in dit jaargetijde niet alleen de minſte dooden, maar ook in evenredigheid veel minder *viſiten*, dan in den winter en herfst; waaruit wij meenen te kunnen opmaken, dat de ziekten in den zomer, offchoon menigvuldiger, toch niet zoo hardnekkig en doodelijk, dan in den winter en herfst zijn (*a*).

§ 269.

(*a*) Vergelijken wij hiermede hetgeen CELSUS (AUR. CORN. CELSI *de Medicina libri octo cum notis integris* JOANNIS CÆSARII, ROBERTI CON-

STAN-

§ 269. Ook hebben wij bemerkt, dat, offchoon te allen tijde, allerlei foorten van ziekten alhier kunnen aanwezig zijn, elk jaargetijde een' eigenaardigen invloed op dezelve heeft, en eenige ziekten voornamelijk aan een of ander jaargetijde eigen zijn. Zoo vinden wij hier b. v. in de lente de meeste *acute* borstkwalen, pleurisfen, krampen, zenuwaandoeningen, *rheumatismen* en beroerten; terwijl bloedfpuwingen, fcharlaken koortfen en mazelen in den zomer gavaarlijker zijn; terwijl de herfst, buikloop, kinkhoest en koortfen voorbrengt, en de winter de meeste *asthmatici*, *hydropici* en zenuwziekten oplevert.

Daar-

STANTINI, JOSEPHI SCALIGERI, ISAACCI CASAUBONI, JOANNIS BAPTISTAE MORGAGNI. *Ac locis parallelis*, *cura et ftudio* T. H. J. AB ALMELOVEEN, *Med. Doct. et Profesforis &c. Lugd. Batav. Apud* JOH. ARN. LANGERAK, *MDCCXLVI. Lib.* II. *Caput.* I. *pag* 42.) zegt: zoo vinden wij in zijne gezegden, ondanks de fchijnbare tegenftrijdigheid met onze waarnemingen, toch zeer vele overeenftemming. Ten voorbeeld ftrekke de volgende aanhaling: *Igitur falubérrimum ver est: proxime deinde ab hoc, hiems: periculofior aestas, autumnus longe periculofisfimus. Ex tempeftatibus vero optimae aequales funt, five frigidae, five calidae: pesfimae, quae maxime variant. Quo fit, ut autumnus plurimos opprimat*, enz. Wij verzoeken onzen lezer dit geheele hoofdftuk te doorlezen en met onze waarnemingen te vergelijken.

Daarenboven rigten zich de ongeſteldheden naar den aard der jaargetijden zelve. Wanneer de hitte vroegtijdig komt, en den ganſchen herfst voortduurt, zonder door verfriſchende winden en regens gematigd te worden, dan wordt het ſaizoen zeer ongezond; die ziekten komen vroegtijdig ten voorſchijn, en worden hardnekkig; maar, indien de zomer ſpade komt, en regens bij geſtadige winden dien afkoelen, of wel dat de koude in den herfst vervroegt, dan zijn er minder ziekten, en de genezing is gemakkelijker.

Regenachtige en natte jaargetijden verkoelen hier de lucht, en maken den dampkring niet zoo vochtig als aanhoudende hitte, waardoor de vochtige dampen uit den veengrond worden opgetrokken, en de *admosphere* met waterdeelen en onzuivere dampen aanvullen: daarom zijn heete zomers bijzonder nadeelig na natte voorjaren, wanneer de reeds uit zijnen aard vochtige bodem nog meer doornat wordt. Om dezelfde redenen is de hitte hier drukkender dan in de warmſte landſtreken. Bij eene warme lucht is de huid open, de uitwaſeming derhalve ſterk, waardoor de overtollige warmte aan het ligchaam onttrokken, en de mensch gezond gehouden wordt; zoodra wordt echter deze uitwaſeming niet door plotſelijke opkomende koude of een' vochtigen

gen dampkring, hetgeen veelal des avonds gebeurt, onderdrukt, of deze overgroote warmte hoopt zich op, en veroorzaakt verſtoppingen in het hoofd, belemmeringen in de ademhaling en verſcheidene andere ongeſteldheden, welke hier alle met den naam van verkoudheden of gevatte koude beſtempeld worden.

§ 270. Uit al deze nadeelige inwerkingen, waaraan de *Amſterdammers* voor de bewoners van andere ſteden onderhevig ſchijnen, zoude men kunnen opmaken, dat de ſterfte en ongezondheid alhier ook veel grooter zijn moesten. Dat echter met de ſterfte zulks het geval niet is, meenen wij blijkbaar aangetoond te hebben, terwijl wij thans zullen onderzoeken, hoe het met de ongezondheid geſteld zij: daartoe wordt vereischt, dat wij onze ziekenlijsten raadplegen, waarom wij onzen Lezer vooraf met den aard derzelve nader moeten bekend maken.

§ 271. Zoo veel wij konden nagaan, heeft men alhier eerst ſedert het jaar 1774 naauwkeurige aanteekeningen begonnen te houden van de namen der ziekten, waaraan onze ſtadgenooten ſterven. Er worden lijsten vervaardigd, waarop de namen van elke ziekte, waaraan de lijder ſterft, in elke maand wordt opgeteekend, en wel afzonderlijk voor de

Chris-

Christenen, afzonderlijk voor de Hoogduitſche en Portugeſche Israëlietiſche Gemeenten, met bijvoeging van het getal der lijken, die van buiten ingevoerd, of op bevel van den Hoofd-officier, thans *Directeur der Politie* genaamd, begraven worden, en meestal beſtaan uit onbekende drenkelingen, of die in de gevangenisſen geſtorven zijn. De naar *alphabetiſche* wijze gerangſchikte namen der ziekten zijn echter zoo verward, dat men er hoegenaamd geen *noſologisch* verband in kan ontdekken; daarbij zijn vele ziekten te algemeen, andere te beperkt, eenige in nutteloose klasſen afgedeeld, zoodat zij tot geen geheel kunnen gebragt worden, en de meeste onnaauwkeurig uitgedrukt. Om onze Lezers in ſtaat te ſtellen, hierover zelve te oordeelen, volgen hier de benamingen der ziekten, zoo als zij thans op onze doodlijsten gevonden worden, terwijl dezelve in de eerſte jaren nog onnaauwkeuriger opgeteekend werden: *accidenten*, *afgeleefden*, *beroerte*, *bloedſpuwing*, *bloedſtorting*, *blutskoorts*, *borstkwaal*, *dood ter wereld gekomenen*, *drenkelingen*, *daauwworm*, *eerstgeborenen*, *engelſche ziekten*, *galkoorts*, *geling*, *graveel*, *heete koorts*, *jicht*, *ingevoerden*, *kanker*, *keelziekten*, *kinderziekte*, *kiezen*, *kinkhoest*, *koortſen*, *kolijk*, *koud-vuur*, *kraamvrouwen*,

kramp, *kramp in de ingewanden*, *loop*, *longziekte*, *mazelen*, *klierziekte*, *koude klieren*, *krankzinnigheid*, *gezwellen*, *onbekende ziekten*, *pleuris*, *kwijnende ziekte*, *rotkoortſen*, *rheumatieke ziekte*, *roodvonk*, *ſcheurbuik*, *ſlijmziekten*, *ſtilſtand in het bloed*, *ſlaapziekte*, *ſpruw*, *ſteen*, *ſtuipen*, *ſubiet*, *ſtikziekten*, *tanden*, *tering*, *toevallen*, *uitſlag*, *uitgevoerden*, *verval van krachten*, *water*, *zenuwziekten*, *zuur*, *zinkingkoorts*, *zinking op de borst*.

Hierbij moet men in aanmerking nemen, dat deze benamingen niet alle jaren op dezelfde wijze zijn geboekt, maar dat dezelve dan eens veranderd, dan vermeerderd en verminderd zijn: zoo wordt, b. v., *roodvonk* en *keelziekte* ſoms ook te zamen genomen; zoo komen er in vele jaren geene ſlijmziekten voor, en zoo is het met zeer vele andere ziekten geſteld; daarenboven worden deze opgaven meestal door hoogstonkundige menſchen willekeurig gedaan, waaruit noodzakelijk moet volgen, dat vele ziekten geheel verkeerd opgeteekend worden. Hoe menigmaal, bij voorbeeld, wordt bloedſpuwing met bloedbraking, en deze met gene, verwisſeld! Hoe onbepaald zijn de benamingen *bloedſtorting*, *beroerte*, *ſtilſtand in het bloed*, *ſlaapziekte*, *kramp*, *kolijk*,

ſpruw,

fpruw, waarvan velen flechts met andere ziekten gepaard gaande verfchijnfelen zijn.

§. 272. Reeds voor lang heeft de loffelijke meergemelde *Commisfie* de gebreken dezer fterflijsten gegispt, en hierin niet alleen verbeteringen voorgeflagen, maar ook vele modellen voor betere fterflijsten aan de hand gegeven (*a*). Wie verwondert zich niet met ons, dat van al deze voorgeflagene verbeteringen nog niets is bewerkftelligd, terwijl dezelve met geene meerdere moeite zouden gepaard gaan? Te regt merkt deze *Commisfie* aan, dat de verkeerde manier van het opgeven der ziekten de voornaamfte bron van verwarring in de ziektelijsten is, en ftelt derhalve voor, dat deze opgave (aan den zoogenoemden burgerlijken ftand of het geneeskundig Toevoorzigt,) door lieden van kunst, en door geene aanfprekers, nabeftaanden zelve [of in de gasthuizen door de ziekenvaders en ziekenmoeders] gefchieden moest. Wanneer elk arts verpligt was, eene fchriftelijke opgave van de ziekten der overledenen te doen, wanneer zoodanige fchriftelijke opgaven altoos bij het halen van het *confent*-briefje tot begraving ver-

(*a*) *Rapporten*, enz. tweede Deel, Bladz. 46.

vereischt werden, zoo zoude men vele misslagen voorkomen: zelfs zoude het noodig zijn, dat in gevallen, waar de persoon zonder bijstand eens artsen gestorven ware, men toch verpligt zijn zoude, om bij van stadswege daartoe aangestelde artsen eenige inlichting wegens den aard der ziekte te vragen. Wij gevoelen zeer wel, dat daardoor nog niet alle onnaauwkeurigheden in de sterflijsten zouden verbeterd worden, trouwens, vele ziekten of wijze van sterfte blijven den arts zelven onbekend. Hoe onbepaald blijft, bij voorbeeld, niet de benaming *stuipen?* Wie kan altoos de verschillende soorten van borstkwalen onderscheiden en naauwkeurig opgeven, of de lijder aan water in de borst, of verlamming der longen, of aamborstigheid omgekomen zij? enz.

§ 273. Ondanks deze onvermijdelijke onnaauwkeurigheden in de afdeelingen der ziekten, zouden de op zoodanig eene wijze vervaardigde lijsten toch altoos van groot nut, en voor het algemeen gebruik voldoende zijn, vermits zij den algemeenen staat der zaken doen kennen, en een verstandig geneesheer altoos omzigtig zijn zal, in het opmaken der daaruit afgeleide gevolgtrekkingen. In navolging der modellen, door de *Commissie* opgegeven, volgt hier eene lijst der benamingen

gen van ziekten, zoo als wij dezelve voor ſterflijsten het geſchiktst oordeelen:

Adergezwellen.
Afgeleeſden.
Afzetting der ledematen.
Beenbreuken.
Beenëter.
Beroerten.
Bloedſpuwing.
— *braking* { *baarmoeder.*
— *vloeijing* { *neus.*
— *wateren.*
Breuken { *beklemde, met en zonder operatie.*
Dood (haastige.)
Doorzwelging (belette.)
Drenkelingen.
Eerstgeborenen.
Engborſtigh. { *krampächtige.* / *paralitiſche.*
Engelſche ziekte.
Geling.
Graveel.
Jicht.
Kanker { *lip.* / *borst.* / *baarmoeder.*
Kramp in de maag.
Kinkhoest.
Klierziekte.
Kolijk { *lood.* / *kramp.*
Koortſen { *aanhoudende.* / *tusſchenpoozende.* / *ſlepende.*
Koud-vuur.
Kraamvrouwen.
Kwaadſappigheid.
Longtering.
Loop.
Miskraam.
Mondklem.
Ongelukken.
Onbekende ziekten.
Ontſteking { *herſenen.* / *hals.* / *luchtpijp.* / *borstvlies.* / *middelrif,* (diaphrachma.) / *long.* / *maag.* / *darmen.* / *lever.* / *nieren.* / *pisblaas.* / *baarmoeder.*
Pis-opſtopping.
Pis-loop, (diabetes.)

Spruw,

Spruw, als ziekte op zich zelve.
Tanding.
Uitſlag { *pokken.* / *mazelen.* / *ſcharlaken.* / *chroniſche.* }
Uittering, (atrophia.)
Venusziekte.
Verloſſing { *natuurlijke.* / *kunstmatige.* }
Verzwakking.
Water { *hoofd.* / *borst.* / *buik.* / *huid.* }
Watervrees.
Wonden { *borst.* / *buik.* / *hoofd.* / *hals.* }
Wanſtaltigheid.
Zenuwziekten.
Zuur.

§ 274. Wanneer men ons hier wilde tegenwerpen, dat deze afdeeling niet zuiver *noſologisch* ware; dat de ziekten in geheel andere klasſen hadden kunnen afgedeeld worden; dat zulks of volgens de werktuigen van ons zamenſtel, of volgens de verſchillende, het *organismus* tot eenheid verbindende, ſtelſels had kunnen geſchieden, enz. zoo moeten wij herinneren, dat dezelve ſlechts voor eene *globale* opgave ingerigt is, waarbij eene betere *noſologiſche* afdeeling verwarring konde te weeg brengen, en dat ons de *alphabetiſche* afdeeling daarvoor het best voorkwam. Ook hebben wij vele ziekten niet in hare ſoorten geſplitst, bij voorbeeld, de koortſen in geene gal-, rot-, zenuw-, zinking- en andere koortſen verdeeld, omdat

ſoort-

ſoortgelijke onderafdeelingen doorgaans willekeurig, en aan mode of zekere ſlenders onderworpen zijn, terwijl de opgeteekende, hoe onvolledig ook, den wezenlijken aard der ziekte kenſchetst, en de andere afdeelingen toevallig, en meestal, met de ziekte gepaard gaande verſchijnſelen zijn. Nogtans hebben wij de benamingen van eenige ziekten op onze lijst gebragt, welke, offſchoon meestal *ſymptomen*, en gevolgen van andere krankheden, toch ook, op zich zelve ſtaande, den dood kunnen te weeg brengen, bij voorbeeld, *ſpruw*, *kolijk*, *mondklem*, *koud-vuur*. Zoodanige benamingen kan men op geene ſterflijsten vermijden, en het moet den arts worden overgelaten, zulks te beoordeelen. Ook is het niet wel mogelijk, om alle ſoorten van ongelukken, waardoor de mensch, althans in onze woelige handeldrijvende ſtad, van het leven kan beroofd worden, op de ſterflijsten uit te drukken, waarom wij ons, behalve de drenkelingen, tot de algemeene benaming van *ongelukken* bepaald hebben. Overigens blijft ons model van ſterflijsten voor vele verbeteringen vatbaar, en hij, die beſeft, hoe moeijelijk het zij, den middelweg tusſchen te vele en te weinige afdeelingen te houden, zal het gebrekkige hierin goedgunſtig verſchoonen.

§ 275.

§ 275. Nadat wij nu het gebrekkige onzer ziekenlijsten hebben aangetoond, zullen wij dezelve naauwkeurig gaan onderzoeken, en daaruit de noodige gevolgtrekkingen voor de gezond- of ongezondheid onzer ſtad trachten af te leiden. Wij hebben, te dien einde, uit de veertigjarige lijsten, namelijk van 1774 tot 1813 ingeſloten, twee tafels vervaardigd, waarvan de eene (tafel XII.) ons aanwijst, hoe vele menſchen er, gedurende dien tijd, jaarlijks en zelfs maandelijks overleden zijn (*a*); hebbende wij, op de tweede (tafel XIII.), de geſtorvenen aan gemelde ziekten in vier tijdperken, elk van tien jaren, afgedeeld, om te kunnen nagaan, of, in het tijdsbeſtek van veertig jaren, de ſterfte aan deze of gene ziekte toe- of afgenomen hebbe. Daar echter verre de meeste ziekten niet alleen *noſologisch*, maar zoo verward zijn opgeteekend, dat wij met vele moeite een geheel daarvan hebben kunnen zamenſtellen, zoo was het ons

(*a*) Hierbij moeten wij aanmerken, dat wij de ingevoerden, als niet tot onze ſtadgenooten behoorende, als ook niet diegenen, die op het Pestkerkhof, of liever op last van den Hoofdofficier, begraven zijn, daarop gebragt hebben, waaruit waarſchijnlijk het verſchil van onze met die van elders opgegevene ſterflijsten ontſtaan zal.

ons ook onmogelijk, eene goede *nosologische* orde te volgen: daarenboven hebben wij het gebrekkige der lijsten, zoo veel in ons vermogen was, door onze eigene waarnemingen pogen te verbeteren.

§ 276. Wij hebben, te dien einde, de ziekten op tafel XII. zoodanig gerangschikt, als wij noodig oordeelden, om uit de verschillende benamingen, waarmede veelal eene ziekte bedoeld werd, een geheel te vormen, waarom deze ons tot leiddraad dienen zal; hierbij aanmerkende, dat, niettegenstaande op de sterflijsten, zoo wel de Hoogduitsche als Portugesche Joden, elk afzonderlijk staan opgeteekend, wij dezelve onder de afdeeling van Joden met elkander vereenigd hebben, omdat het moeijelijk, en van weinig nut zoude geweest zijn, deze afzonderlijk te berekenen; eensdeels, omdat er geen verschil, als dat, hetwelke over het algemeen de rijkdom der Portugesche en de armoede der Hoogduitsche Israëlieten oplevert, in hunne leefwijze bestaat; en anderdeels, omdat de benamingen hunner ziekten veelal niet alleen onder deze twee Israëlietische Gemeenten, maar ook met die der Christenen, in vele opzigten verschillen, zoodat wij genoodzaakt waren, dezelve onder éène afdeeling te brengen. Daarenboven is ons uit de beschouwing der lijsten

 zel-

zelve gebleken, dat de Joden hunne dooden, ten minste wat de benamingen betreft, zeer onvolledig en willekeurig hebben aangegeven. Zoo vinden wij, bij voorbeeld, bij de Hoogduitsche Joden bijkans geene, die aan beroerten, maar des te meer, die *subiet* omgekomen zijn; terwijl er integendeel bij de Portugezen weinigen *subiet*, maar velen aan beroerte gestorvenen, opgegeven waren. Ook hadden de Hoogduitsche Joden geene, en de Portugezen zeer weinige dooden aan *toevallen;* waarom wij met grond meenen te kunnen vermoeden, dat zij deze ziekten onder elkander vermengd hebben. Hetzelfde heeft (zoo bij Christenen als Joden) met borstkwalen, longziekten en teringen plaats; want de Hoogduitsche Joden hadden in de eerste jaren vele dooden aan borstkwalen en teringen, en de Portugezen zeer weinige. Na het jaar 1777 hebben de Hoogduitsche Joden geene aan longziekten en de Portugezen slechts weinige; na 1790 begonnen de borstkwalen ook bij de Portugezen te verminderen, terwijl de longziekten geheel verdwenen, en de teringen toenamen. In het jaar 1796 begonnen beide de Joodsche gemeenten wederom de borstkwalen op te teekenen, en de Portugesche Joden hadden zelfs in 1798 geene dooden meer aan tering. Even eens is het met

ve-

vele andere ziekten, zoo bij Christenen als Joden, gesteld.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Over de heerschende ziekten in het bijzonder.

§ 277. Na deze herinneringen gaan wij tot de ziekten zelve over, en maken eenen aanvang met de

Koortsen.

Deze spelen zoo hier als elders eene groote rol, en slepen jaarlijks 1300 van onze inwoners, dat is ruim het zevende deel der geheele jaarlijksche sterfte, in het graf. Vermits wij geene eigenlijke verklaring van koorts geven kunnen, en wij slechts eenige *abnormale* verschijnselen in de slagaderen en zenuwen, als wezenlijke kenteekenen (*signa pathognomica*), bij dezelve onderscheiden, zoo is het moeijelijk, eene naauwkeurige opgave van de bijzondere, alhier voorkomende, koortsen te leveren; daarenboven gaat zij bij meest alle gevaarlijke ziekten vergezeld; en de namen zijn op onze sterflijsten zoo willekeurig en verward aangeteekend, dat wij onmogelijk eene naauwkeurige opgave van elke soort van koortsen onzen Lezeren durven aanbieden. Trouwens,

ter-

terwijl hier de namen *bluts-*, *gal-*, *heete-*, *rot-*, *zinkingkoortſen* en *koortſen* in het algemeen — waaronder tusſchenpoozende koortſen verſtaan worden — in zwang zijn, heeft men op andere plaatſen wederom geheel andere benamingen, welke hier onbekend of minder in gebruik zijn, bij voorbeeld, *ſlijm*, *worm*, *catherhaal-* en *zenuwkoortſen*; waaruit dan blijkt, dat wij, uit zoodanige willekeurige benamingen, geene wezenlijke gevolgtrekkingen voor onze ſtad kunnen maken, te meer, omdat dezelve niet alle jaren zoodanig zijn opgeteekend, maar op onze ſterflijsten op zulk eene wijze afwisſelen, dat zij ons geenszins den waren aard der koortſen kunnen leeren kennen. Zoo vinden wij in de eerſte jaren op de ſterflijsten zeer vele dooden onder de afdeeling *bluts-* of vlek-(*petechiaal*)koortſen; deze echter verminderen in de laatſte jaren allengskens, en verdwijnen eindelijk van onze ſterflijsten; terwijl zinkingkoortſen, welke in den aanvang geheel niet aanwezig waren, daarvoor in de plaats ſchijnen te komen. Gaan wij met onze negentienjarige ondervinding te rade, dan vinden wij, dat, ondanks het getal van 8337, in veertig jaren, alleen aan *gal-* en *heete koortſen* in onze ſterflijsten opgeteekende dooden, hier de ware galkoortſen zelden voorkomen; ofſchoon het *gas-*

tri-

trische ſtelſel gewoonlijk in den aanvang van elke koorts, en vooral bij de tusſchenpoozende koortſen, aangedaan is, en men daartegen doorgaans met braak- en purgeermiddelen te velde trekt, omdat elke beſlagene tong, drukking voor de maag en misſelijkheid, welke met koortſen gepaard gaan, dadelijk voor *galkoortſen* verklaard, en in der daad, door de galachtige behandeling, tot *febres bilioſae artificiales* gemaakt worden.

§ 278. Om nu uit de, op onze ſterflijsten zoo willekeurig opgeteekende, namen der verſchillende ſoorten van koortſen geene valſche gevolgtrekkingen te maken, hebben wij het raadzamer gevonden, dezelve onder de benaming van koortſen te vereenigen, en dan vinden wij (tafel XIII.), dat de ſterfte daaraan in de laatſte jaren, zoo bij Christenen als Joden, verminderd is, hoewel het opmerkelijk blijft, dat de ſterfte in het tweede tijdvak het geringſte bij de Christenen en het grootſte bij de Joden geweest is, waarvan wij geene oorzaak kunnen opſporen. Zoo menigvuldig hier ook, gelijk naderhand zal blijken, de ſtuipen en zenuwziekten over het algemeen zijn, komen de eigenlijke zenuwkoortſen hier toch zelden voor; ook vinden wij dezelve in onze lijsten niet opgeteekend.

Door-

Doorgaans treffen wij hier aanhoudende of tusſchenpoozende koortſen met *gastriſche*, *catarrhale* en *nerveuſe* verſchijnſelen aan, waarvan de aanhoudende, indien zij niet in den beginne geſtuit worden, veelal in *typhi* ontaarden, terwijl de tusſchenpoozende den mensch alhier veeltijds *hydropisch* en ook dikwijls *apoplectisch* of *ſoporeus* doen omkomen.

§ 279. Dat het jaargetijde alhier eenen merkelijken invloed op de ſterfte aan koortſen heeft, blijkt uit deze opgave:

Geſtorvenen aan koortſen.

Lente	Christ.	10566	Joden	504	gezamenlijk	11070
Zomer	——	9979	——	385	——	10364
Herfst	——	18572	——	574	——	19146
Winter	——	11202	——	596	——	11798

Hieruit ziet men, dat in den herfst verre de meeste inwoners aan koortſen omkomen, terwijl de winter en lente weinig verſchillen, en de zomer de minſte dooden van dien aard oplevert. Ook dan, wanneer wij de verſchillende ſoorten van koortſen op zich zelve nagaan, vinden wij genoegzaam denzelfden invloed der jaargetijden, behalve dat van de *bluts-*, *heete-*, *gal-*, *zinking-* en *rotkoortſen* de ſterfte in den winter het gering-

ringste is; ten bewijze diene ons deze opgave:

	Blutskoorts.	Heete en galkoorts.	Rot- en zinkingkoorts.	Koortsen.
Lente	173	1392	2570	6995
Zomer	147	2049	2405	6763
Herfst	161	3537	2751	11697
Winter	47	1359	2110	8355

§ 280. In *Weenen* vinden wij, onder de benamingen van *heete-*, *gal-*, *slijm-*, *worm-*, *rot-*, *zenuw-*, *kwaadaardige-*, *slepende-*, *kraamvrouwen-*, *rheumatische-*, *ontsteking-*, *tusschenpoozende-*, *catarrhalische-* en *zogkoortsen*, volgens eene middelberekening uit tien jaren, jaarlijks 1273 gestorvenen opgeteekend (*a*): zoodat, in evenredigheid van het getal der inwoners, er hier meer dan aldaar aan koortsen schijnen om te komen.

§ 281. Verbazend is het verschil der sterfte aan koortsziekten tusschen de Christenen en Joden; trouwens, dezelve verhoudt zich als 24.4:1. Wanneer wij nu vaststellen, dat de algemeene sterfte tusschen Christenen en Joden zich verhoudt als 12.2:1, zouden er eens zoo vele Christenen dan Joden aan koortsen om-

(*a*) *Versuch einer medicinischen Topographie* VON WIEN, VON DR. Z. WERTHEIM, *Wien* 1810. *bei* KUPFER *und* WIMMER.

omkomen, hetgeen ons echter zoodanig overdreven voorkomt, dat wij vooronderftellen moeten, dat de opgaven hiervan door de Joden niet naauwkeurig gefchied zijn: en zulks kunnen wij grootendeels aan de willekeur der benamingen der ziekten toefchrijven, welke tusfchen Christenen en Joden zeer verfchillen. Zoo hooren wij onder de Christenen bij de geringfte ongefteldheden, zoo door arts als leek, van binnenkoortfen fpreken, terwijl men dezelve bij de Joden niet kent, en men daaronder of eenen geringen graad van koortfen, of ook niets dan een ftopwoord moet begrijpen, waardoor de arts zijnen nieuwsgierigen zieken zoekt te bevredigen.

§ 282. De meeste artfen alhier beginnen hunne behandeling bij alle foorten van koortfen, zoo aanhoudende als tusfchenpoozende, met buikzuiverende middelen; naar mate de *fordes furfum of deorfum turgesceeren*, worden er braak- of purgeermiddelen voorgefchreven, hetgeen door fommigen eenige dagen, veelal tot groot nadeel van den lijder, wordt voortgezet. — Zijn nu de ingewanden op deze wijze goed fchoongemaakt, alsdan nemen velen hunne toevlugt tot zoogenaamde zachte *refolventia*, en wachten, op deze wijze, de werking der, foms zeer weldadige, natuur af, drijvende anderen door *evaporantia* de

in

in het bloed verſpreide *ſordes* uit; terwijl zeer velen, door ſterke giften kina en, naar omſtandigheden, met behulp van *veſicatoria* en *episipastica*, de koorts zelve aantasten en uitroeijen willen; ja niet zelden tot de zuiverende middelen wederom terugkeeren, wanneer de verzwakte *digestie*-werktuigen deze niet verdragen en den zieken beangſtigen. — Gaan er met de koortſen ſterke hitte, roode kleur, of pijnen in een of ander deel gepaard, alsdan zijn aderlatingen aan de orde van den dag, welke ſoms eenige malen herhaald worden, zoodra deze verſchijnſelen aanhouden; zonder eens te onderzoeken, of eene ontſteking of *hypersthenifche* toeſtand dezelve vorderen; blootelijk om dezelve voor te komen, zagen wij, bij zwakke geſtellen, bij herhaling, bloed aftappen. Het betere gedeelte onzer artſen onderzoekt den aard der koortſen, trekt daartegen te velde, en maakt dan eerst van braak-, purgeer-, zweet-, drijvende middelen of van de kina gebruik, wanneer het met genoegzame zekerheid derzelver nut kan berekenen; terwijl het zich even zeer van de opwekkende artſenijen, als *ſerpentaria*, *contrajerva*, *valeriana*, *arnica*, als van de verzwakkende en *alterneerende methode*, naar omſtandigheid weet te bedienen. De onlangs door CURRIE aangeprezene

koude begietingen of ſtortbaden, welke in *Duitschland* met een goed gevolg in *typhis* ſchijnen gebezigd te worden, zijn hier, tot dus verre, hoogst zelden aangewend.

§ 283. De zuivere ontſteking- of *ſtheniſche* koorts, of die koorts, welke met eene algemeene *energie* van het geheele *organismus* gepaard gaat, komt hier zelden voor, ten minſte wij hebben haar niet dikwijls ontmoet. Tusſchenpoozende koortſen ſchijnen eenen zekeren *typus* te hebben. In het voor- en najaar vindt men dezelve doorgaans, nogtans het eene jaar meer dan het andere, zoodat er jaren verloopen, waarin men dezelve weinig ziet, terwijl zij niet zelden andere jaren *epidemisch*, en zelfs gevaarlijker worden. In den herfst kunnen zij zeer hardnekkig zijn, en alle daartegen aangeprezene middelen wederſtaan; de *recidiven* zijn alsdan, ondanks alle daartegen genomene maatregelen, onvermijdelijk, en eene plaag voor den arts, als lijder.

Wij hebben opgemerkt, dat ſchoone warme voor- en najaren dezelve het meest voortbrengen, terwijl onze inwoners, bij vochtige koude jaargetijden, daaraan minder onderhevig zijn; zulks heeft waarſchijnlijk zijnen grond in den vochtigen moerasſigen bodem, waaruit de vochtigheid door de hitte wordt opgetrokken, die, na het ondergaan der zon,

in

in dikke nevelachtige dampen nedervalt, waardoor dan de huidverrigtingen gestoord, de huiduitwaseming onderdrukt en de buikingewanden ziekelijk aangedaan, en die verschijnselen veroorzaakt worden, welke men koortsen heet, en wij alhier galkoortsen gewoon zijn te noemen. — Omdat deze tusschenpoozende koortsen doorgaans met *gastrische* verschijnselen, als geel beslagene tong, bittere smaak, misselijkheid, brakingen, drukking en spanning in den onderbuik, enz. gepaard gaan, trekt men hier daartegen gewoonlijk met braak- en purgeermiddelen te velde. Wij kunnen echter, volgens onze waarnemingen, deze *methode* geenszins aanprijzen, maar zoodra deze *gastrische* verschijnselen met de koortsen op- en afgaan, beschouwen wij dezelve *symptomatisch*, en zagen door deze geneeswijze altoos de koortsen verslimmeren, langdurig worden, of zelfs in aanhoudende koortsen overgaan en slepend worden; terwijl die soort van bittere middelen, welke tevens de huidverrigtingen verbetert, daartegen ten minste in den aanvang van groot nut is. Tot derzelver *radicale* genezing wordt echter, bij een' gepasten leefregel, doorgaans de *cortex* en wel in *substants* vereischt; want, tegen het gevoelen van vele artsen alhier, hebben wij het altoos raadzaam, en door de ervaring be-

bevestigd gevonden, dat deze alhier heerſchende tusſchenpoozende koortſen niet ſnel genoeg kunnen onderdrukt, of, zoo als men zich zeer verdacht uitdrukt, verdreven kunnen worden. Trouwens, de koortſen zijn of ligt en met geene *complicatiën* verbonden, en dan is het zaak, dezelve te genezen, alvorens zij kwaadaardig worden, en deze bewerken: of dezelve zijn kwaadaardig en *gecompliceerd*, en dan wordt het noodzakelijk, het dreigend gevaar af te weren. Eene artſenij alzoo, welke dit het eerſte en beste doet, is altoos de beste. Noch bij zwangeren, noch bij bloedſpuwingen, noch bij neiging tot *apoplexie*, kan het *ſpecificum* tegen de koorts zoo veel nadeel bewerken — wanneer wij ook wilden vooronderſtellen, dat deze middelen daartegen nadeelig waren — als de koorts zelve. Om bij zoodanige *complicatiën* de kina in dien vorm toe te dienen en met zoodanige middelen te verbinden, dat zij niet nadeelig worde, daarin beſtaat juist onze kunst, en daardoor onderſcheidt zij zich van de grove *empirie* en kwakzalverijen. — Het vertoeven in de avondlucht en het aangenaam genot van eene verkwikkende rust, na warme zomerdagen, in de opene lucht, is, bijzonder in de ommeſtreken der ſtad, eene rijke bron voor deze koortſen; terwijl een

daar-

daarmede gepaard gaand gebruik van vele of bezwaarlijke ſpijzen en vele vruchten dezelve onderhoudt, en voor den arts de genezing allermoeijelijkst maakt.

Beroerte, (*apoplexia.*)

§ 284. Deze is een ziektevorm, waarvan men zelden den waren aard leert kennen. Veelal openbaart zij zich in de laatſte dagen voor den dood, en heeft eenen geheel anderen grond, dan de verſchijnſelen ons ſchijnen aan te toonen. Trouwens, hoe dikwerf ſterven er menſchen aan kwaadaardige tusſchenpoozende koortſen, met alle verſchijnſelen van *apoplexia*, en worden als zoodanig in de ziektelijsten opgeteekend? Wordt niet, om maar eenen naam aan eenen haastigen dood te geven, veeltijds, zoo door arts als leek, de benaming *beroerte* gebezigd, en integendeel niet dikwijls eene wezenlijke beroerte onder de afdeeling *toeval* of *ſubiet geſtorvenen* in de ſterflijsten geboekt? — Het is derhalve alhier zeer moeijelijk, ja, onmogelijk, zoo wel de *quantitative* als *qualitative* hoedanigheid van de ſoort dezes doods te bepalen. Vergelijken wij onze ſterflijsten van aan beroerten geſtorvenen met die van *Weenen*; alsdan zoude deze ziekte hier zeer zelden

 plaats

plaats vinden, terwijl het middelgetal uit veertig jaren alhier slechts 139.5, en te *Weenen*, uit tien jaren, 478 zoude bedragen. Doordien dit aantal, in vergelijking met onze gemaakte waarnemingen alhier, te gering schijnt, zoo hebben wij, het bovenstaande indachtig, de aan toevallen en *subiet* gestorvenen, zoo als wij dezelve op onze sterflijsten onder verschillende afdeelingen vinden opgeteekend, vereenigd, zoodat deze drie sterfsoorten, te zamen genomen, eene jaarlijksche som van ruim 315, dus nog een geringer getal dan te *Weenen*, opleveren; welke met de bevolking dezer steden in geene evenredigheid staat, zoodat de sterfte aan deze ziekte hier veel geringer, dan daar zijn moet. Wat wij alzoo voor *Weenen* aan koortszieken verliezen, winnen wij aan *beroerten*, *toevallen* en *haastigen dood.*

§ 285. De evenredigheid der aan eigenlijke beroerte gestorvene Christenen en Joden is genoegzaam met de algemeene sterfte overeenstemmende: want zij verhoudt zich als 12.8:1. Zeer verschillend is echter de sterfte van de *subiet* en aan toevallen gestorvenen tusschen deze natiën, daar zich die der Christenen tot de Joden als 5.2:1 verhoudt, en alzoo de helft minder is. Vermits wij zulks nogtans aan eene *abusive* opgave of ver-

verwarring dezer ziekte met beroerten toe- ſchrijven, hebben wij dezelve wederom, gelijk voorheen, zamen genomen, en vinden dan, dat 7.2 Christenen tegen één' Jood daaraan omkomen, zoodat deze drie ziekten of liever doodsſoorten meer onder de Joden dan bij de Christenen voorvalt, offchoon wij daarvoor geene andere reden weten op te geven, dan de groote armoede en den werkzamen aard van de ſmalle gemeente dezer natie, waardoor zij tot het noodige levensonderhoud gedwongen wordt, hare uiterſte krachten in te ſpannen, door gebrek aan de levensnoodwendigheden, daaronder bezwijkt, en op deze wijze aan eenen *ſubieten* dood of aan een toeval omkomt.

§ 286. Dat de benamingen *beroerte*, *toeval* en *haastige dood* willekeurig gebruikt zijn, blijkt duidelijk uit tafel XIII., waaruit het zoude ſchijnen, alsof de toevallen en beroerten hier van jaar tot jaar vermeerderden, terwijl de haastige dood merkelijk vermindert. Over het geheel kan men toch nagaan, dat zoo wel beroerten op zich zelve, als ook de ſterfte aan toevallen en haastigen dood vereenigd, hier onder de Christenen toenemen, terwijl zij onder de Joden verminderen, zonder dat wij in ſtaat zijn, ook hiervan voldoende redenen te kunnen opgeven, tenzij

 men

men toenemende weelde, bijzonder in ſpijs en ſterken drank, bij een meer en meer aandoenlijk zenuwgeſtel, onder de voorname klasſe, en grootere armoede bij de geringe klasſe onzer inwoners, daarvoor wilde laten gelden. Trouwens, dat er onder de eerſten meer beroerten heerſchen, en de anderen meer aan toevallen en *ſubieten* dood onderhevig zijn, leert ons onze negentienjarige ondervinding.

§ 287. Wat nu de behandeling dezer ziekten aangaat, zoo was dezelve, althans bij beroerten, altoos *antiphlogistisch;* want, vermits men alle ſoorten van beroerten voorheen aan eene volbloedigheid of ten minſte aan ophooping van bloed of wei op de herſenen toeſchreef, konde het niet misſen, of men poogde door aderlatingen en *purgantia* dezen vermeerderden toevloed van vochten af te leiden; zelfs bij toevallen meende men niet alles beproefd te hebben, indien men aldaar verzuimd had, eene ader te openen. Ofſchoon, bij verre de meeste geneesheeren en heelmeesters alhier, deze *methode* nog in zwang is gebleven, zoo hebben toch velen ingezien, dat deze, ſoms zoo heilzame, geneeswijze dikwijls misbruikt werd; ten minſte wordt thans niet bij alle beroerten en toevallen adergelaten, maar meer tegen de

oor-

oorzaak daarvan te velde getrokken; en men kent zelfs beroerten, waar deze bloedaftåppingen doodelijk zouden kunnen worden.

§ 288. Gaan wij den invloed van de jaargetijden op deze doodsfoort na, dan vinden wij, dat er in den zomer de minfte menfchen, zoo wel aan beroerten als ook aan toevallen en haastigen dood omkomen, terwijl voor de eerften de lente even gevaarlijk als de winter, en voor de laatften bijzonder de winter gevaarlijk is: waaruit fchijnt te blijken, dat onder dezen velen door gebrek en koude omkomen zullen.

Lente	1527	beroerte	1790	*fubiet* geftorven. en toevall.
Zomer	1215	———	1556	———————
Herfst	1285	———	1775	———————
Winter	1552	———	1991	———————

§ 289. Behalve deze geftorvenen, vinden wij hier en daar nog eenige weinige dooden aan flaapziekten en ftilftand in het bloed opgeteekend: doch, daar deze echter in veertig jaren nog geene 200 in getal zijn, en daarenboven of tot beroerten of tot toeval en haastigen dood moeten geteld worden, zoo zullen wij ons hierbij niet verder ophouden.

Borstkwalen.

§ 290. Borstkwaal is wederom éene zoo algemeene en onbepaalde benaming, en drukt zoo min den aard eener ziekte uit, dat wij eigenlijk niet weten, welke *abnormaliteit* der borst op onze sterflijsten daarmede bedoeld wordt. De borst immers kan op zoo verschillende wijze worden aangedaan; zij bevat zoo vele en zulke zamengestelde werktuigen, dat het bijna niet mogelijk schijnt, om zich onder den naam van borstkwaal eenen bepaalden ziektevorm voor te stellen. De longen, het hart, de vliezen, aderen en zenuwen kunnen daarin niet alleen *abnormaal* zijn; maar op eenen zoo verschillenden aard lijden, dat wij onder den naam borstkwaal eene geheele *series malorum* kunnen bevatten: bloedspuwing, longtering, kortademigheid (*asthma*), water in de borst, borstkramp, ontsteking, verzwering, verlamming der longen, ontsteking van het ribbenvlies, aderspat, (*aneurisma*), hartziekten, hoest en zoo vele andere ongesteldheden, kunnen allen tot de borstkwalen geteld worden. Daar echter bloedspuwing, tering, ontsteking der longen, (onder den naam longziekte,) van het ribben-

benvlies (*pleuritis*), onder bijzondere afdeelingen op onze ſterflijsten zijn opgeteekend, zoo wordt het waarſchijnlijk, dat deze *abnormaliteiten* der borst, bij ons, niet onder de borstkwalen begrepen zijn, zoodat wij daarvoor aamborſtigheid, water in de borst, hartziekten en aderſpat kunnen houden. Doordien zich nu deze twee laatſten doorgaans door eigenaardige verſchijnſelen kenſchetſen, zoo gelooven wij onze borstkwalen tot aamborſtigheid te kunnen *reduceren*: dat deze nu wederom van eenen verſchillenden aard zijn, en verſchillende oorzaken ten gronde kunnen hebben, is overbekend; intusſchen kunnen wij evenmin loochenen, dat de aard dezer kortademigheid veeltijds den ſcherpzinnigſten arts kan verholen blijven. Trouwens, hoe onzeker blijft het doorgaans, of eene *atonia* de longen, eene *congestio* in dezelve, water in de borst, zenuwaandoeningen of andere, de verrigtingen der longen ſtorende, hindernisſen de ademhaling belemmeren, en aamborſtigheid of *asthma* te weeg brengen! Overwegen wij, van den anderen kant, het zeer groote getal der geſtorvenen aan deze kwaal, hetwelk, in veertig jaren, op 25223, of jaarlijks 630 beloopt, dan voorwaar is het moeijelijk te gelooven, dat deze alleen aan het *asthma* zouden omgekomen,

maar

maar waarſchijnlijk, dat hier onder ook andere borstkwalen, en welligt veelal het reutelen op de borst, hetwelk bij vele ſtervenden plaats heeft, zullen vermengd zijn. Ook is het verſchil tusſchen de ſterfte der Christenen en Joden, hetwelk zich verhoudt als 28:1, te groot, om niet verzekerd te worden, dat er in de opgave dezer ziekte wederom verwarring plaats heeft. Zelfs in de volkrijke ſtad *Weenen* ſterven er ſlechts jaarlijks 57 aan *Dampf*, *asthma*, en 339.3 aan water in de borst, hetgeen, met de alhier aan *asthma* geſtorvenen, een verſchil van 534 zoude uitmaken. Welke ziekten er nu ook onder de borstkwalen alhier mogen verſtaan worden, zoo zien wij, (tafel XIII.), dat dezelve hier merkelijk toenemen, en dat het eerſte en laatſte *decennium* een verſchil van 1485 dooden alleen onder de Christenen heeft, terwijl bij de Joden de eerſte en laatſte *decennia* de twee middelſten overtreffen.

§ 291. Dat de winter de meeste *asthmatici* wegſleept, is ligt na te gaan, wanneer men beſeft, dat felle koude, mist en ongemakken daarop zeer nadeelig inwerken: moeijelijker kunnen wij begrijpen, dat er in de lente meer dan in den herfst daaraan zouden ſterven, en toch blijkt zulks uit deze opgave. Hiertoe echter zullen alsdan de hier heer-

ſchen-

ſchende oost- en noord-ooste-winden het hunne bijdragen.

Geſtorvenen aan borstkwalen.

Lente	6480	Christ.	213	Joden	6693	te zamen.
Zomer	4260	——	178	——	4438	——
Herfst	5526	——	222	——	5748	——
Winter	8073	——	271	——	8344	——

§ 292. De geneeskundige behandeling van aamborſtigheid, of zelfs van elke aanvangende borstkwaal, wordt hier doorgaans met aderlatingen begonnen: eerst dan, wanneer deze vruchteloos bevonden worden, onderzoekt men den aard derzelve en gaat men tot eene meer doelmatige behandeling over; zelden vergeet men daarbij de afleidende *methode*, en daarom bekleeden basjes of fontanellen, tegen aanhoudende borstkwalen, de hoofdplaats. Tegen het *asthma humidum*, of de ſlijmige aamborſtigheid, zijn alhier de geliefkoosde middelen: *gummum ammoniacum*, *ſcilla*, *antimonialia* en het *ſal. vol. corn. cerv.* Het krampachtig *asthma*, (*asthma periodicum*) worden *aſa foetida*, *opium*, *ipecacuanha* en ook aderlatingen tegenovergeſteld; het *extr. luctucae viroſae* wordt daartegen niet gebezigd: wij zagen daarvan meermalen wonderen. Het *asthma ſiccum* willen velen vruchteloos door *emollientia* genezen. Het borstwater, (*hydrops pect-*

pectoris, wordt door *diuretica* behandeld. Eens weten wij, dat daartegen de *paracentefis* beproefd werd; wij zouden deze operatie daartegen, even als tegen *afcytes* de *punctio abdominis* aanwenden, ware het niet, dat de *diagnofis* dezer *abnormaliteit* zoo duister, en het vooroordeel er tegen ware. Dat zeer vele artfen alhier zoo wel de aamborftigheid als andere borstkwalen van den aanvang doelmatig behandelen, en het juiste geneesplan tegen den aard van dezelve inrigten, en niet willekeurig aderlaten, alleen omdat het een lijden der borst is, maar hierin naar den aard des geftels en der ziekte te werk gaan, zoude overbodig zijn, wijdloopig te willen betoogen.

Tering.

§ 293. Onder deze benaming wordt alhier gewoonlijk de longtering (*phthifis*) begrepen, en geenszins eene uitterende ziekte (*tabes*), welke, of eene *atrophia* van het ganfche zamenftel, of eene verzwering van een of ander werktuig, tot grond heeft. Meestal worden deze onder de afdeeling kwijnende ziekte of afgeleefden opgeteekend: nogtans is het hoogstwaarfchijnlijk, dat velen, die aan *tabes* geftorven zijn, hier op rekening

der

der longtering gebragt worden: want hoe gemakkelijk is het, hier de gevolgen met de oorzaak te verwisselen! Zoo goed immers eene verzwering der longen eene algemeene uittering ten gevolge kan hebben, even zoo kan deze uittering door eene verzwering van een ander werktuig te weeg gebragt worden, en zelfs eene *atrophia* of *tabes* kan wederom eenen *phthisis pulmonalis* na zich slepen: althans op sterflijsten kan men niet verwachten, dat bij zoodanige omstandigheden een onderscheid tusschen oorzaak en gewrocht gemaakt worde. Hoe het ook zij, tegen alle verwachting groot zoude het getal der ingezetenen zijn, welke hier aan longtering (*phthisis*) omkwamen, indien deze alleen onder de afdeeling *tering* begrepen werden; en integendeel zeer klein, wanneer men den geheelen omvang der uitterende ziekten daarmede bedoelde. Volgens onze sterflijsten (tafel XII.) sterven hier jaarlijks 1057 inwoners aan tering; deze sterfte verhoudt zich alzoo tot de algemeene jaarlijksche sterfte, als 7.5:1, of onder de 1000 dooden zouden wij 126 aan tering tellen, terwijl men in *Weenen*, waar de longteringen, als het ware, te huis zijn, van de 1000 (*a*), 110 tot 111 daaraan

(*a*) WERTHEIM *Topographie*, bladz. 208.

aan ſterven. Dit is zoo overdreven, dat wij met grond kunnen vooronderſtellen, dat onder het rubriek *tering*, niet alleen die aan longteringen, maar ook velen van de geſtorvenen aan andere uitterende zieken geplaatst zijn. Nogtans moeten wij bekennen, dat niettegenſtaande, wegens de laagte van onze ſtad en den moerasſigen bodem, de lucht minder prikkelbaar voor onze longen is, en vandaar bijzonder onze ſtad in een goed gerucht wegens de longtering ſtaat, dat, zeggen wij, de longteringen hier niet zoo zeldzaam voorkomen, als men in het algemeen gelooft. Van den anderen kant kunnen wij echter ook niet loochenen, dat zij hier niet zoo ſnel verloopt, als op andere plaatſen, bij voorbeeld, te *Weenen* — waar wij vele andere ziekten zagen behandelen — maar van eenen veel ſlepender aard is. Want zoo weldadig de lucht op zich zelve, zoo wegens de evenredig grootere hoeveelheid waterſtofgas, als wegens hare meerdere dikte, waardoor het bloed in de longen meer tegenſtand geboden wordt, ook voor onze longen zijn mag; zoo ſpant, van den anderen kant, alles te zamen, om het ontſtaan van deze ziekte te bevorderen: immers, zoo wel het ruwe klimaat met de felle noorde- en noord-oostewinden, en de plotſelijke afwisſeling van *temperatuur*, aan welke wij hier zijn blootgeſteld, als de

aard

aard der bezigheden, welke koophandel en zeevaart vereifchen, — waardoor, bij het roepen langs de ftraten, om de waren uit te venten, van den eenen kant, de longen te zeer aangegrepen worden en, van den anderen, de uitwafeming geftoord wordt, — doen de longen zoo fterk aan, dat het niet te verwonderen is, dat longteringen en andere borstkwalen hier zoo menigvuldig zijn.

§ 294. Dat de jaargetijden veel invloed op deze ziekte hebben, blijkt uit deze vergelijking:

Geftorvenen aan tering.

Lente	9975	Christ.	987	Joden	10962	te zamen.
Zomer	8660	———	762	———	9422	———
Herfst	9505	———	948	———	10453	———
Winter	10317	———	1139	———	11456	———

waaruit men ziet, dat de winter de meeste menfchen daaraan wegfleept, terwijl de herfst weinig door de lente overtroffen wordt, en de zomer het weldadigst daarvoor is.

§ 295. De evenredigheid der fterfte tusfchen de Joden en Christenen is als 1 tot 10, en ftemt dus met die der bevolking vrij wel overeen, zoodat er aan de tering, in evenredigheid van andere ziekten, meer Joden dan Christenen overlijden, waartoe de aanftrenging der longen bij de Joden, wegens het fterke geroep langs de ftraten, het meest zal bijdragen.

§ 296. Maken wij thans wederom eene vergelijking met de vier tijdperken, (tafel XIII.) zoo vinden wij daarin een merkelijk verſchil, en, zoo wel bij Jood als Christen, eene merkbare vermindering dezer *abnormaliteit.* Wanneer wij nu ook toeſtemmen, dat eene verwisſeling dezer ziekte met borstkwalen en longziekten, — die in evenredigheid toenemen, gelijk de teringen afnemen, en in het tweede tijdperk, in evenredigheid, minder dan de teringen zijn opgegeven, — zoo wel als een mindere koophandel en zeevaart zeer veel tot deze afneming zullen bijdragen, zoo zijn wij toch ook overtuigd, dat eene verbeterde geneeswijze, vooral ten opzigte der longteringen, ook zeer veel daartoe zal hebben bijgedragen: want, offchoon wij niet kunnen ontkennen, dat er welligt een groot gedeelte van *doctoren* alhier geene andere artſenijen tegen deze hardnekkige plaag weten te bezigen, dan ſlijmige middelen, gommen, IJslandſche mos met kina, heulſap, en eindelijk, wanneer alles vruchteloos is, de melkkuur, zonder op de verſchillende ſoorten dezer kwaal te letten, zoo is dat gedeelte van artſen, welke met den voortgang der geneeskunde gelijken tred houden, ook niet gering, welke vooraf den aard en de oorzaken daarvan pogen op te ſporen, en wel ras ont-

dek-

dekken, dat deze niet altoos in de longen huisvesten, maar veeltijds het watervaat-klierſtelſel en de fijne haarvaten tot de hoofdbron hebben, en deswege het watervenkel-zaad, den rooden vingerhoed, de *hyocyamus*, heulſap, den azijn-zuren loodkalk, gezwavelden kalk, en eene menigte andere middelen met het beste gevolg, naar omſtandigheden, toedienen. Wanneer het zoodanigen geneesheer ook niet dikwerf gelukt, eene vergevorderde longtering te genezen, waarvan ons meerdere gevallen bekend zijn, zoo zal hij toch den lijder vele verligting toebrengen, en den dood langen tijd afweren.

Longziekte.

§ 297. Hoe onbepaald deze beteekenis is, beſeft een ieder, die weet, op hoe vele verſchillende wijzen de longen kunnen worden aangedaan. Voorwaar, eerder zouden wij daarvoor longtering dan longontſteking (*peripneumonia*) gehouden hebben, ware het niet, dat het ſpraakgebruik alhier deze daarvoor begroette, en gene onder de benaming van *tering* opgeteekend ſtaat. Dat deze ziekte hier niet menigvuldig is, bewijst het gering aantal dooden, hetwelk in veertig jaren ſlechts 1229,

 of

of jaarlijks 30.5, bedraagt. Over het algemeen hebben wij bemerkt, dat hier mindere ontſtekingziekten voorkomen, dan elders. Ook ſchijnen onze ſterflijsten, die van geene eigenlijke ontſtekingen, als van deze en de *pleuritis*, gewag maken, zulks te bewijzen; want, alhoewel dezelve zeer onnaauwkeurig en onvolledig zijn, vele ziekten daarop verkeerd uitgedrukt ſtaan, terwijl ſommige geheel vergeten zijn, zoude men toch van eene of andere ontſteking iets vinden opgeteekend, indien zij algemeen voorkwamen. In den loop onzer *praktijk* troffen wij ook zeer weinige ontſtekingen der ingewanden aan, en de meeste daarvan hadden niet die hevigheid, waarmede wij dezelve op andere plaatſen wel gezien hadden; zij waren minder *actif*, en zelfs van eenen meer *pasſiven* aard, konden veelal zonder, en meestal door weinige bloedaftappingen genezen worden: van daar, dat vele inwendige ontſtekingen aan onze artſen verborgen blijven, en miskend worden. Nogtans zullen vele kolijken, maagpijnen, krampen en koortſen (*typhi*), ontſtekingen ten gronde gehad hebben, en, onder eenen anderen naam ongelukkig afgeloopen, in de ſterflijsten opgeteekend zijn; derzelver *karakter* zoude zich beter aan ons openbaren, wanneer dezelve met meer hevigheid

(*in-*

(*inflammatio*) gepaard gingen. Van daar zijn de longontſtekingen, of zoogenaamde longziekten, hier ook meer *pasſif* of *asthenisch*; en gaan niet met dat plotſelijke gevaar als elders vergezeld.

§ 298. Uit de tafel XIII. blijkt: dat deze ſoort van borstziekte onder de Christenen in de twee laatſte, en bijzonder in het laatſte *decennium* merkelijk toeneemt, terwijl bij de Joden daarin weinige verandering voorvalt. Of wij zulks in een meer heerſchend ontſtekingachtig karakter, of opwekkender geneeswijze in het algemeen, of in eene meer *ſthenizerende* leefwijze, dan of wij zulks in eene verwarde opteekening, of liever opgave, der geſtorvenen moeten zoeken, durven wij niet beſlisſen. Welligt dat al deze omſtandigheden daartoe bijdragen.

§ 299. In de lente ſterven hier de meeste inwoners aan deze ziekte, hoewel dezelve weinig van den winter verſchilt, en daaraan komen er ook meer in den zomer, dan in den herfst, om:

Geſtorvenen aan longziekte.

Lente	326 Christ.	30 Joden	356 te zamen.
Zomer	261 ———	19 ———	280 ———
Herfst	238 ———	16 ———	254 ———
Winter	313 ———	26 ———	339 ———

 § 300.

§ 300. Wij hebben reeds bij het behandelen der borstkwalen herinnerd, dat vele onzer Amſterdamſche artſen genoegzaam bij alle borstziekten hunne behandeling met aderlatingen beginnen; dat zij deze alzoo bij longontſtekingen, zij mogen van eenen *activen* of *pasſiven*, van eenen *ſtheniſchen* of *asthniſchen* aard zijn, niet zullen verzuimen, kan men gemakkelijk beſeffen. In het algemeen kan men onze Hollandſche, althans de Amſterdamſche, artſen niet beſchuldigen, dat zij, in navolging van de *Brownſche*, of opwekkingsleer, te karig met aderlatingen geweest zijn; en, hoewel wij deze bij andere ongeſteldheden, menigmalen ten nadeele der lijders, zagen in het werk ſtellen, zoo weten wij waarlijk niet, of dezelve, matig aangewend, in zoogenaamde *pasſive* of *astheniſche* longontſtekingen, wel zoo nadeelig zijn, als men, althans voor eenige jaren, in *Duitschland* waande; maar veeleer gelooven wij, dat zij aldaar ook in *negative*, door het ontlasten van eene *relatif* overtollige bloedmasſa, van dienst kunnen wezen. Dat zeer velen echter, ook in deze ziekte, te dikwerf en onberaden naar het *lancet* grijpen, is buiten kijf; terwijl zij, van den anderen kant, door het toedienen van zoogenaamde verzachtende middelen en ſtroopjes, onwerkdadig blijven. Velen

ma-

maken thans in deze ziekte gebruik van de *calomel* met *opium*, de *radix ſenegae*, de *arnica*, de *ipecacuanha* en andere middelen, welke in de zoogenaamde *ſtheniſche* longontſtekingen, na de *turgor vitalis* of *ſthenia* door ruime aderlatingen bedaard te hebben, en bij de zoogenaaamde *astheniſche*, te allen tijde, ons zoo treffelijke dienſten bewezen.

Zijdewee, *Pleuris* (*Pleuritis.*)

§ 301. Dus wordt hier ieder ſteek in de zijde genaamd, om het even, of het eene ontſteking zij of niet, of hij in het ribbenvlies, (*pleura*) in de ſpieren, zenuwen der borst huisveste, indien hij ſlechts eenigen tijd op eene en dezelfde plaats in de borst ſtand houdt: want indien zoodanige ſtekende pijnen gedurig van de eene naar de andere plaats overgaan, worden zij, door het algemeen ſpraakgebruik, alhier met den naam van *winden* beſtempeld. Hieruit kan men reeds genoegzaam opmaken, dat hier vele pijnen in de zijde voor ware *pleurisſen* gehouden, en, hetgeen ſlimmer is, ook behandeld worden, die het inderdaad toch niet zijn. Nogtans kunnen wij niet ontkennen, dat het met een doodelijk gevolg gepaard gaande zijde-

 wee,

wee, zoo al niet altoos alleen met eene ontſteking van het ribbenvlies, toch doorgaans met eene ontſteking der longen of andere deelen der borst zullen vergezeld geweest zijn; offchoon ons een paar lijköpeningen, bij alle verſchijnſelen eener *pleuritidis*, geene zoodanige ontſteking aanwezen. Veeltijds wordt deze ziekte met de *longenontſteking* verwiswisſeld, en is niet wel daarvan te onderſcheiden, vermits men zelden ware ontſtekingen van het ribbenvlies aantreft, zonder dat daarin de longen deelen. Uit het geopperde meenen wij derhalve, onder de, aan *pleuris* opgegevene dooden de zoodanigen te moeten verſtaan, die aan eene of andere ontſteking in de borstholte, welke zich door eene ſtekende pijn in de zijden openbaarde, overleden zijn; en dan vinden wij (tafel XII.), dat er jaarlijks alhier 73.5 inwoners aan omkomen, hetgeen met de zoogenaamde longziekten jaarlijks een getal van 104 zoude bedragen, en dus op verre na niet zoo veel als te *Weenen*, waar, volgens eene tienjarige berekening, jaarlijks 450.1 menſchen aan de longontſteking, en ſlechts 4.9 aan *pleuris*, zouden ſterven (*a*). Wij hebben ons in het jaar1797-1798 zelfs van de groote menigte zieken aan

(*a*) *L. c.* bladz. 208. en de tafel V.

aan deze kwaal, welke dagelijks in de *klinik* van het groote ziekenhuis aldaar, onder den Hoogleeraar P. FRANK, behandeld werden, overtuigd; meest allen waren zij van eenen *asthenifchen* aard, ten minfte zeer weinigen werden *antiphlogistisch* behandeld, maar verre de meesten onder eene *inciteerende* geneeswijze genezen.

§ 302. Opmerkelijk is het, dat alhier zoo veel meer Joden dan Christenen aan *pleuris* of het zijdewee fterven, en zich verhouden als 1:2.². Dit verfchil is al te groot, om het niet voornamelijk aan eene verkeerde opgave of verwarring in de opteekening toe te fchrijven, en ftrekt ons wederom ten bewijze: hoe willekeurig men hier met de benamingen der ziekten te werk gaat. Desniettegenftaande willen wij wel toeftemmen, dat de Joden zich, door hunnen ijver voor hunne broodwinning, aan meer wind en weder, bijzonder door het fchreeuwen langs de ftraten, blootftellen, en door flechte kleeding, bij koud en nat weder, de huiduitwafeming onderdrukkende, meer tot *pleuris* aanleiding geven dan de Christenen, welke hunne gezondheid op hoogeren prijs ftellen.

§ 303. Volgens nevensgaande berekening, zijn de lente en de winter genoegzaam even rijk aan dooden, terwijl de zomer en de herfst geheel over-

eenſtemmen; bij de Joden is zulks echter eenigzins anders geſteld, zoo als nevensgaande opgave aantoont:

Geſtorvenen aan pleuris.

Lente	678 Christ.	205 Joden	883 te zamen.
Zomer	466 ——	162 ——	628 ——
Herfst	392 ——	236 ——	628 ——
Winter	501 ——	305 ——	806 ——

En wanneer wij overwegen, dat er juist in de lente en den winter alhier de meeste ſcherpe oost- en noord- ooste-winden waaijen, alsdan zullen wij ons deze ſterforde voldoende kunnen verklaren; terwijl in de heete zomerdagen, bij ſterke verkoelingen in de avondlucht, of door koud drinken, ook ruime gelegenheid daartoe gegeven wordt.

§ 304. Tot ons genoegen zien wij deze alhier zeer gevreesde ziekte, zoo bij Christenen als Joden, van tijd tot tijd afnemen (tafel XIII.). Wat nog weinige jaren voor eene gevaarlijke *pleuris* werd gehouden, erkent men thans reeds voor eene *catarrhale* of *nerveuſe* aandoening, en met deze meer grondige onderſcheiding, verdwijnt ook meer en meer eene verkeerde en gevaarlijke behandeling. Hieraan ſchrijven wij, grootendeels, de trapsgewijze vermindering dezer ziekte, en het groot verſchil van 723 dooden toe, hetwelk

er

er op onze doodlijsten tusſchen het eerſte en laatſte tijdvak van tien jaren, (tafel XIII.), gevonden wordt.

§ 305. Het gewone geneesmiddel, niet alleen bij eene wezenlijke *pleuris*, waar het elk verſtandig arts voor noodzakelijk houdt, maar bij elke min of meer aanhoudende pijn of ſteek in de zijde, is bloedlaten. Voorheen liet men, en vele laten nog thans, reeds dan ader, wanneer zij eene *pleuris* vreezen, alleen om dezelve voor te komen: zoodat de lijder over geene pijn of ſteek op de borst konde klagen, zonder dat het hem bloed kostte. Hoewel het overdrevene van dit bloedvergieten, ſedert weinige jaren, begint te verminderen, zoo zoude het toch eenen arts als eene misdaad aangerekend worden, indien hij eenen lijder aan het zijdewee, zonder aderlaten, had laten ſterven. Meermalen zijn ons zoodanige lijders voorgekomen, bij welke leek, apotheker, chirurgijn, ja, zelfs arts, aderlatingen als noodzakelijk aanprezen, die wij als eenvoudige zoogenaamde *catarrhale* aandoeningen erkenden, als zoodanig behandelden, en binnen weinige dagen herſtelden.

§ 306. Nemen wij thans al deze verhandelde borstkwalen te zamen, zoo bevinden wij, dat de ſom, zoo bij Joden als Christe-

nen,

nen, ſedert het tweede tijdvak van tien jaren, hetwelk het eerſte in dooden overtreft, merkelijk afneemt, en het laatſte met het tweede een verſchil van 4207 geſtorvenen uitmaakt; zoodat, over het algemeen, in de laatſte dertig, en voornamelijk in de laatſte tien jaren, of deze ziekten minder doodelijk zijn of minder voorkomen, gelijk uit nevensgaand lijstje blijkt:

Geſtorvenen aan borstkwalen, tering, longziekten en pleuris.

	I. *Decenn.*	II. *Decenn.*	III. *Decenn.*	IV. *Decenn.*
Christ.	16820	17789	17007	14354
Joden	1578	1787	1312	1042
Som	18398	19576	18319	15396

Stellen wij nu de evenredigheid der algemeene ſterfte tusſchen Christenen en Joden, als 12.2:1., zoo is die der borstkwalen iets grooter, hoewel zij in evenredigheid der bevolking altoos nog kleiner blijft.

Bloedſpuwing en bloedſtorting

§ 307. zijn wederom onbepaalde benamingen, waaruit wij geenen bepaalden ziektevorm kunnen leeren kennen. Immers, door bloedſpuwing kunnen wij niets anders, dan eene bloedontlasting door den mond verſtaan;

ſtaan; ook bloedſtortingen kunnen op deze wijze plaats hebben, nogtans kunnen deze ook uit andere deelen gebeuren. Alhoewel, door het gewone ſpraakgebruik, bloedſpuwing eene ontlasting van bloed uit de luchtpijp, longen of zelfs ook mond (*haemoptyſis*) te kennen geeft, en bloedbraken eene overgeving van bloed uit de maag (*vomitus cruentus*) uitdrukt; zoo ſchijnt men daarin op onze ſterflijsten geen onderſcheid gemaakt te hebben. Waarſchijnlijk zullen wij alsdan door bloedſtortingen alle hevige verbloedingen, zij komen uit longen, maag, baarmoeder, enteldarm of uit andere deelen, moeten verſtaan, terwijl wij voor bloedſpuwing de zoogenaamde *haemoptyſis* zullen moeten nemen. Beter zoude het, onzes inziens, geweest zijn, wanneer verbloedingen waren afgedeeld geweest in bloedvloeijing en bloedſtorting, met vermelding der deelen, waaruit deze voortkwamen. Van alle verbloedingen zijn die uit de longen (*haemoptyſis*), en uit de baarmoeder (*metroragia*), het menigvuldigst, terwijl het bloedbraken hier zeldzamer voorkomt, zoodat wij deze drie ſoorten op onze ſterflijsten, naar allen ſchijn, onder de vermelde benamingen zullen vinden opgeteekend: daar nu alhier in veertig jaren 1380 aan bloedſpuwing, en 212 aan bloedſtortingen

zijn

zijn omgekomen, zoo verhoudt zich de jaarlijksche sterfte van dezen tot genen, als 5.3:34.5. In *Weenen* sterven er jaarlijks aan bloedspuwing en bloedstorting 61.5, alzoo bijna eens zoo veel als hier. Dat echter onze aanteekeningen niet alleen ook hier onbepaald, maar ook onnaauwkeurig geschied zijn, ziet men bijzonder uit de sterflijsten der Joden, waarop wij in veertig jaren slechts 21 dooden aan bloedspuwing en 18 aan bloedstorting vinden opgeteekend. Zelfs zoude er, (tafel XIII.) in eene reeks van tien jaren, geen één of één enkel voorwerp daaraan gestorven wezen! Wij kunnen ons derhalve hierin ook weinig verlaten op tafel XIII., welke de toe- of afneming dezer ziekte uitdrukt, en met geene zekerheid bepalen, in hoe verre het waar zij, dat de bloedspuwingen toenemen, en de bloedstortingen verminderen.

§ 308. Worden op onze sterflijsten ook, in vergelijking van andere plaatsen, weinige dooden aan verbloedingen gevonden, zoo leert ons toch de ervaring, dat de bloedspuwing (*haemoptysis*) en bloedvloeijing der baarmoeder hier menigvuldig voorkomen. De bloedspuwing troffen wij meer bij het mannelijke dan vrouwelijke geslacht aan, en bijzonder bij jongelingen, waarvan wij alsdan soms de oorzaak in zelfbevlekking (*onania*), of *abusus*

ve-

veneris ontdekten. *Menfes nimiae* zijn alhier ook veelal hierin gegrond ; nogtans zijn gehuwde vrouwen, die veel gekraamd hebben, dikwijls daaraan onderhevig. Misbruik der vuurftoofjes, waterachtige dranken, zittende leefwijze der Amfterdamfche vrouwen, zijn daarvan veelal de oorzaak; terwijl bij de mannen de overdaad in fterke dranken, wijn en fpijzen, vereenigd met eenen aanhoudend zittenden kantoor-arbeid, veel aanleiding tot bloedfpuwing geven.

Hiervan leiden wij ook de alhier als het ware *endemisch* heerfchende aanbeijen (*haemorrhoides*) af: want nergens zagen wij dezelve, zoo wel bij vrouwen als mannen, zoo menigvuldig als hier, en zelden wilde het ons gelukken, dezelve *radicaal* te genezen, daar het ons niet altijd mogelijk was, de aanleidende oorzaken weg te nemen.

§ 309. Tegen het bloedfpuwen neemt alhier, zoo arts als leek, wederom zijne toevlugt tot aderlatingen; en deze hebben daartegen bij onze inwoners zoo groot een vertrouwen gewonnen, dat men dezelve in alle bloedfpuwingen, zonder den aard derzelve, noch de gefteldheid des lijders te onderzoeken, onbepaald aanwendt. Eerst daarna worden falep-dranken met falpeter, of verdund zwavel-zuur (*fpiritus vitrioli*), de *cathechu*, het drakenbloed (*fan-*

(*ſanguis draconis*), en ſoortgelijké zamentrekkende middelen toegediend, wordende, wanneer daarna de bloedſpuwing niet ophoudt of wederkeert, op nieuw en zelfs bij herhaling adergelaten. Hoezeer wij ook in enkele gevallen, in die namelijk, waar de bloedſpuwing met een *eretismus* verbonden is, en welke wij *haemoptyſis florida* mogten noemen, kleine herhaalde aderlatingen voor dienſtig en zelfs noodzakelijk houden, zoo raden wij toch alhier vele bloedaftappingen bij bloedſpuwing altoos af, en houden dezelve bij de meeste bloedſpuwingen in deze ſtad voor nadeelig. De redenen hiervan hebben wij, bij andere gelegenheden, meermalen opgegeven, waarom wij de herhaling daarvan voor overbodig houden. Alleen willen wij nog aanſtippen, dat wij hier vele bloedſpuwingen met een goed gevolg behandelden, die, onder het herhaalde aderlaten, door andere artſen of heelmeesters verſlimmerd waren. De meeste dienſten hadden wij van de *ipecacuanha* in kleine giften, *degitalis purpurea*, *ſulphas ferri*, *ſulphas aluminis*, *cathechu*, *cortex peruv.*, *veſicatoria*, tusſchen de ſchouderbladen, en het gemeen keukenzout *pro re nata* toegediend.

Bij andere verbloedingen, b. v. van den neus, van de baarmoeder, enz., zijn alhier de ader-

aderlatingen thans niet meer zoo algemeen. De denkende arts zoekt hiervan zoo veel mogelijk de oorzaak op, en tracht deze te keeren; terwijl velen het *murias ferri ammoniacale*, of het algemeen bekende *liquor ſtipticus Lowi*, als eene algemeene *panacea* daartegen aanprijzen. Tegen den baarmoedervloed, bij miskramen of na de verloſſing, zijn koude omſlagen, *ſtiptica*, *acida mineralia*, de gewone middelen. Is deze vloed *chronisch*, alsdan zijn hier de *cortex peruviana*, *cinnamomi*, en andere verſterkende middelen, daartegen de hoofdartſenijen.

Tegen de *haemorrhoides* hebben zwavel en de gemeene keukenſtroop algemeen *crediet*. Uitwendige middelen worden daartegen zeer gevreesd. Zelden, tenzij in erge gevallen, wordt daartegen de hulp van eenen arts ingeroepen.

§ 310. Uit onze ſterflijsten zouden wij moeten beſluiten, dat het jaargetijde weinig invloed op bloedſpuwing heeft: in alle vier getijden zijn er genoegzaam evenveel menſchen daaraan geſtorven, gelijk uit deze tafel blijkt:

Geſtorvenen aan bloedſpuwing.

Lente	346	Christenen en Joden.
Zomer	350	———
Herfst	347	———
Winter	532	———

Bij bloedſtorting heeft er eenig verſchil plaats. Aldaar overtreffen winter en lente den zomer en herfst, welke met elkander overeenſtemmen, zoo als deze opgave ſchijnt te bewijzen:

Geſtorvenen aan bloedſtorting.

Lente	61	Christenen en Joden.
Zomer	45	———————
Herfst	43	———————
Winter	63	———————

Scheurbuik of blaauwſchuit.

§ 311. Deze ziektevormen laten wij hier volgen, omdat zij doorgaans met verbloedingen gepaard gaan. Weinig hebben wij daarover te zeggen, doordien een BOERHAVE, VAN SWIETEN, SIJDENHAM, F. VAN BERKHEI en zoo vele anderen, dezelve, zoo wel op zich zelve, als met betrekking tot ons Land, zeer ſchoon behandelden. Wij zullen derhalve daarover ſlechts zoo veel aanſtippen, als tot onze ſtad betrekking heeft, en moeten ons dan verwonderen, dat er, vermits zij ons als landëigen worden toegekend, toch zoo weinigen in deze ſtad daaraan ſterven, en wij dezelve zoo zelden onder onze behandeling kregen; want in 40 jaren vinden wij niet meer dan 52 dooden op onze ſterflijsten op-

opgeteekend. Nogtans moeten wij herinneren, dat, hoe zelden zij hier ook doodelijk, of algemeen wordt aangetroffen, de plaatselijke blaauwschuit van het tandvleesch hier te huis is, welke bij kinderen niet zelden in de *stomacace*, minder in het *ulcus noma* (waterkanker), ontaardt. De reeds zoo zelden voorkomende algemeene blaauwschuit schijnt zelfs nog merkelijk af te nemen; want in het eerste tijdstip van tien jaren vinden wij daaraan 25, en in de twee laatste niet meer dan in elk vier Christenen als gestorvenen opgeteekend.

§ 312. De behandeling dezer ziekte is alhier de algemeen bekende; tegen de mondscheurbuik en het *stomacace* vonden wij niets beter dan mondspoelingen uit rozewater, met zeezout-zuur (*acidum muriaticum*), en rozehonig. Het tegen den waterkanker aangeprezene uit- en inwendig gebruik van de kruizen der walnoten, is hier weinig bekend. Wij zelve waren niet in de gelegenheid, deze te beproeven.

Kraamvrouwen.

§ 313. Het aantal kraamvrouwen, dat wij alhier, volgens eene berekening uit veertig jaren, jaarlijks zouden verliezen, bedraagt

honderd perſonen, en gaat onze verwachting verre te boven, te meer, omdat wij moeten vooronderſtellen, dat die aan bloedvloeijing omgekomenen nog niet eens daaronder begrepen zijn, vermits deze onder eene eigene afdeeling, zoo als wij gezien hebben, zijn opgeteekend. Hoe onbepaald, overigens, deze opgave zij, beſeft een ieder, wien het bekend is, aan welk eene reeks van ongemakken deze lijdenden onderhevig zijn. Het ware te wenſchen, dat inzonderheid deze aanteekening bepaalder verrigt ware, om daardoor in ſtaat geſteld te worden, vele verbeteringen in derzelver behandeling te maken, en alzoo menige brave gade en moeder, als de nuttigſte leden der maatſchappij, te behouden. Thans kunnen wij niet nagaan, of zij aan de gevolgen eener moeijelijke baring, kunstmatige verlosſing, dan of zij onverlost, of aan bijkomende toevallen, als: kramp, verbloeding, verzwakking, kraamvrouwenkoorts, geſtorven zijn. Offchoon men de kraamvrouwen alhier negen dagen tot hare herſtelling toekent, en na dien tijd de bijkomende ongevallen niet meer tot de kraam rekent, terwijl men alles, wat haar vóór dien tijd overkomt, daaraan toeſchrijft, zoo kunnen wij toch niet gelooven, dat, onder dit groote getal dooden, ſlechts die kraamvrouwen,

wen, welke vóór den negenden dag gestorven zijn, zullen bedoeld worden, hoezeer het waarschijnlijk is, dat de doodelijke ongesteldheden haar vóór den negenden dag zullen overgekomen zijn. De kraamvrouwenkoortsen, of echte *febres puerperales*, zijn ons hier zelden voorgekomen; meer kraamvrouwen zagen wij, na de verlossing, aan verzwakking (*prolapsus virium*) bezwijken: ook zijn ons gevallen voorgekomen, waarbij eene verbloeding, vóór de verlossing, de barende wegrukte, zonder dat het den vroedmeester mogelijk was, de baarmoeder in werkdadigheid te brengen, en voor eene kunstmatige verlossing genoegzame ontsluiting te bewerken. Ook de miskramen zijn hier menigvuldig, maar zeldzaam doodelijk. In den aanvang vinden wij dezelve op onze sterflijsten onder eene bijzondere afdeeling, naderhand verdwijnen zij daarvan, en worden welligt onder de kraamvrouwen gerekend.

§ 314. Wanneer wij eenen blik op tafel XIII. werpen, zoo worden wij door de afneming der sterfte onder de kraamvrouwen, voornamelijk onder die der Christenen, aangenaam verrast; het eerste en laatste tiental jaren maakt een verschil van 568 dooden, die in het laatste minder gestorven zijn: duidelijk erkennen wij hieraan het nut van onze ver-

beterde geneeskundige inrigting (*a*). Voorwaar, Amſtels vrouwen, en ook wij, mannen dezer hoofdſtad, kunnen het Geneeskundig Toevoorzigt niet genoeg danken, dat het eene *monopolie* verbande en uitroeide, die de bevordering der edele verloskunde geheel onderdrukte, en voor het waardigſte, nuttigſte gedeelte der menschheid zoo ſchadelijk was. Wie, immers, herinnert zich deze ſchadelijke *monopolie* niet, die nog voor twintig jaren alhier de geheele vroedkunde, welke in het Roonhuiſiaans geheim beſtond, beheerde!! Slechts zeer weinige vroedmeesters waren in het bezit van dit geheim, en niemand konde daarin ingewijd worden, tenzij hij door een' derzelver onderwezen en goedgekeurd was. Dat deze gunst ſlechts door groote ſommen en verpligtingen aan den leermeester konde gekocht worden, is ligt te begrijpen, wanneer men in aanmerking neemt, dat het getal van dit vroedkundig verbond zoo gering was, dat elke noodlijdende het als eene gunstbetuiging aanzag, wanneer zij voor eene goede belooning, in moeijelijke baring, konde geholpen wor-

(*a*) *Geneeskundige Plaatsbeſchrijving*, *eerſte Deel*, *vijfde Afdeeling*, *derde Hoofdſtuk*, § 241.

worden. Na de uitroeijing van dit nadeelig verbond ontlook hier eerst eene verbeterde vroedkundige leer, en eene verlichte verloskunde won hoe langer hoe meer veld. De weldadige gevolgen van deze verbetering blijken ten duidelijkste uit onze sterflijsten, welke (tafel XIII.) in de eerste twintig jaren van onze berekening (1774 – 1795) een jaarlijksch aantal van 144.4. gestorvene kraamvrouwen bevatten, terwijl er in het laatste tijdvak van twintig jaren (1794 – 1813) jaarlijks niet meer dan 77 opgeteekend zijn, en gevolgelijk deze sterfte bijna op de helft verminderd is.

Gedurende de Fransche overheersching, waardoor ons geheele Geneeskundig Toevoorzigt opgeheven werd, kreeg een ieder, zoo arts, heelmeester, als zoogenaamd *officier de santé*, vrijheid, om de vroedkunde uit te oefenen, wanneer hij slechts voor eene geneeskundige *Jury*, hier of elders, of op eene akademie, proeven zijner bekwaamheid daarin afgelegd had. Van nu af werden wij overstroomd met vroedmeesters, en derzelver getal is zeer groot. De vroedvrouwen helpen thans slechts den geringeren burgerstand, vermits het onder de zoogenaamde fatsoenlijke klasse onzer inwoners mode geworden is, ook in natuurlijke verlossingen, toevlugt tot den vroedmeester te ne-

men, zoodat wij vreezen, dat de, voorheen zoo karige, kunst thans over de natuur zal willen zegepralen, en daardoor nadeelig zal worden.

§ 315. Zoogenaamde verlosſtoelen, waaraan de Duitſchers zoo zeer gehecht zijn, zijn hier in het geheel niet in gebruik. De vrouw wordt hier — gelijk in *Engeland* — op eene rustbank of ledekant, en, bij de geringere burgerklasſe, zelfs in eene bedſtede verlost, hetgeen veel natuurlijker en gemakkelijker, dan de zoo kunſtige verlosſtoelen, is. Niet alleen hebben wij zulks meermalen van vrouwen, welke voorheen in *Duitschland* op zulke ſtoelen, en thans hier op eene rustbank verlost waren, gehoord, maar wij ſpreken uit ondervinding, dewijl wij zelve op beide wijzen vrouwen verlost hebben. Niet alleen zijn de rustbanken of ledekanten verkieslijker bij de natuurlijke, maar ook bij kunstmatige verlosſingen.

Voordat wij van de hier in zwang zijnde behandeling der zwangere vrouwen afſtappen, moeten wij nog van een voordeel gewagen, dat eene verbeterde verloskunde alhier ingevoerd heeft, namelijk de vermindering van het misbruik, om alle zwangeren ader te laten, hetwelk hier voorheen, zóo bij arts, heel- en vroedmeester, vroedvrouw, als

bij

bij den leek, zoo algemeen was, dat men waande, geene vrouw voorſpoedig te kunnen verloſſen, welke niet in de derde maand, of althans gedurende hare dragt, ten minſte éénsware adergelaten; thans is dit vooroordeel niet meer zoo algemeen onder artſen en vroedmeesters, hoewel er nog zeer velen gevonden worden, die zulks nog aanraden, terwijl de meeste vroedvrouwen er ſterk op aandringen. Nog onlangs wilde een vroedmeester het, tegen onzen raad, bij eene zwakke vrouw doorzetten, alleen om daardoor, na de verloſſing, bloedſtortingen voor te komen!

§ 316. Volgens onze ſterflijsten zoude zich de ſterfte der Christen- en Joodſche kraamvrouwen verhouden als 27.7:1. Wanneer wij ook niet willen tegenſpreken, dat er minder Joden- dan Christen-kraamvrouwen omkomen, zoo is dit verſchil toch te groot, en deze afdeeling te onbepaald, om niet te vermoeden, dat hier fouten in de opteekening zouden plaats gehad hebben. In het laatſte *decennium* neemt ook de ſterfte onder de Joden aanmerkelijk toe, en dezelve verhoudt zich dan ſlechts als 14:1, en komt alzoo die der Christenen reeds zeer nabij.

§ 317. Ook de jaargetijden ſchijnen op de ſterfte onzer waardigſte inwoonſters veel invloed te hebben: want terwijl de winter de

meeste, en de zomer de minſte dooden telt, komen de herfst en lente met elkander overeen; nogtans komt hier in aanmerking, dat er ook in den winter de meeste verlosſingen plaats hebben, wordende alhier in de maand Mei de meeste huwelijken geſloten. Ook heeft er bij de Joden hierin eene afwijking plaats, gelijk uit deze tafel ſchijnt te blijken:

Geſtorvene kraamvrouwen.

Lente	987 Christ.	27 Joodſche	1014	te zamen.
Zomer	750 ——	22 ——	772	——
Herfst	951 ——	51 ——	1002	——
Winter	1163 ——	39 ——	1202	——

Gastriſche ziekten.

§ 318. Deze zijn, zoo wel hier als op andere plaatſen, en bijzonder in groote ſteden, vrij algemeen: want niet alleen hebben zij haren grond in de *conſtitutio annua*, maar kunnen ook in de leefwijze en gewoonten van den mensch, ja, zelfs in de geneeswijze van den arts, gevestigd zijn. Gaan wij nu deze verſchillende oorzaken van *gastriſche* ongeſteldheden eens elk voor zich na, dan vinden wij: ten eerſte, dat die, welke in de luchtgeſteltenis haren oorſprong hebben, van eenen eigen' aard zijn, algemeener heerſchen, meer het galſtelſel aandoen, en de zooge-

naam-

naamde galkoortſen voortbrengen. Zij zijn alsdan gewoonlijk *epidemisch*, veranderen meestal met het jaargetijde, houden nogtans ſoms wel jaren achtereen ſtand, terwijl het menschdom ook langen tijd daarvan kan bevrijd blijven. Van daar vinden wij, op onze ſterflijsten, jaren, waarin vele dooden aan galkoortſen, en wederom andere tijden, waarin er weinige opgeteekend zijn: deze ſterfte maakt hier, het eene jaar bij het andere, ſoms een verſchil van meer dan twee honderd perſonen uit. Geven wij nu ook toe, dat deze opgave veelal van de denkwijze der artſen afhangt, zoo heeft toch de heerſchende *conſtitutio* in het luchtgeſtel hierop den grootſten invloed. Deze ſoort van galziekten ſchijnt, ſedert eenige jaren, hier niet meerzoo menigvuldig voor te komen, dan vóor dezen; ten minſte zij wordt op onze ſterflijsten zeldzamer gevonden, en ook krijgen wij dezelve hoe langer hoe minder onder onze behandeling. De tweede ſoort van *gastriſche* ongeſteldheden, welke, van den eenen kant, door overdaad in ſpijs en drank, en van den anderen, door ſlecht voedſel wordt veroorzaakt, is wel niet zoo onmiddellijk doodelijk als de voorgaande, maar wordt zulks niet zelden op den duur, en meer middellijk; ook grijpt zij minder het ganſche *organismus* aan, maar be-

bepaalt zich meer tot de ſpijsverterings-werktuigen, heeft niet, gelijk de voorgaande, een *epidemisch* karakter, maar regeert *ſporadisch.* De zoogenaamde ziekten der rijken, als *jicht*, *podagra*, bloed-*congesties*, *verſtoppingen*, *maagkramp*, *indigesties* en *winden*, zijn doorgaans daarvan de gevolgen; terwijl, bij den behoeftigen burger, *cachexien*, *diarrhoeen*, *ſlijmziekten*, *klieren*, *wormen*, *dikke*, *opgezette buik*, door gebrek aan goed voedſel en onverteerbare ſpijzen, worden veroorzaakt. Niet altoos, echter, hangen deze *gastriſche* ongeſteldheden van de leefwijze af, maar ook andere omſtandigheden, en inzonderheid tegenſpoeden, kunnen dezelve te weeg brengen. Trouwens, wie onzer kunstbroeders, die eenen geruimen tijd het vertrouwen hunner medeburgeren genoten, herinnert zich niet het onderſcheid tusſchen de *gastriſche* ziekten, ten tijde van overvloed, waarin gastmalen, partijen en drinkgelagen zich verdrongen, en die, welke, onder *Frankrijks* ijzeren, door eenen DE CELLES verzwaarden ſchepter, uit angst en droefgeestigheid onder ons geboren werden? Terwijl gene door braak-, purgeer- en ontlastende middelen moesten genezen worden, vorderden deze opwekkende, de maag en darmen verſterkende en galafſcheiding verbeterende middelen. Alhoewel

al de foorten van *gastrifche* ongefteldheden niet zoo doodelijk als de wezenlijke galkoortfen en meer van eenen kwijnenden aard zijn, zoo leggen zij toch den grond tot vele foorten van ongefteldheden, die fomtijds maar zeer langzaam of in het geheel niet kunnen genezen worden, en hebben veelal, onder andere benamingen, den dood ten gevolge. Behalve deze in alle groote fteden algemeene oorzaken van *gastrifche* ziekten, vinden wij er in onze ftad nog eene in ons drinkwater, zoo wel wegens het daarin opgeloste lood, als in de brakheid van hetzelve; want, ondanks alle voorzorg, welke onze *politie* tegen het ingevoerde fchuitwater neemt, is hetzelve altoos brak, en veelal heeft dit met ons regenwater ook plaats, wanneer de regenbakken niet goed in *cement* gelegd, of lek geworden zijn: van daar zoo vele kolijken, loopen, kramppijnen en andere *gastrifche abnormaliteiten*, waarvan wij reeds gefproken hebben, en op haren tijd het noodige aanftippen zullen. Ten derde vinden wij in de behandeling zelve, zoo wel van artfen als leeken, niet alleen bij *gastrifche* ongefteldheden, maar bij bijna alle koortfen, zoo als wij voorheen (§ 282.) reeds aanmerkten, alhier eene vruchtbare bron van *gastrifche* ziekten. Zoo noodzakelijk toch, als wij het houden, om, bij overla-

lading der maag, of bij duidelijke kenmerken van aanwezige onreinigheden in de eerste wegen, dezelve door braak- of purgeermiddelen te ontlasten, zoo kunnen wij ons nooit vereenigen met de hier zoo gebruikelijke zuiverende en schoonmakende *methode*, waarmede bij elk *gastrisch* verschijnsel, ja, bij bijna elke ziekte, van welk eenen aard ook, de aanvang wordt gemaakt. Wij zijn overtuigd, dat door dit misbruik alhier eene reeks van *gastrische* ongesteldheden wordt te weeg gebragt, welke wij elders reeds *morbi gastrici artificiales* genoemd hebben. Eindelijk zijn, ten vierde, ons vochtig luchtgestel, onze waterachtige bodem en het veranderlijk klimaat zeer gunstig voor *gastrische abnormaliteiten*, welke zich een ieder, dien de wederkeerige werking van huid en ingewanden niet onbekend is, zal kunnen verklaren. (§ 283.)

Ondanks al deze voor *gastrische* ziekten zoo gunstige gelegenheden, vinden wij op onze sterflijsten van deze soort alleen galkoortsen, buikloop, kolijk en geling opgeteekend; terwijl het bord (*cholera*), en de breuken ook hier te huis behooren, en het aanhoudend braken niet zeer zelden, hetzij als *symptoma* van andere ziekten, hetzij oorspronkelijk, voorkomt.

Gal-

Galkoortſen.

§ 319. Deze zijn hier, volgens de ſterflijsten, vrij algemeen, en zouden, naar eene berekening van veertig jaren, ruim vier en negentig inwoners in het graf ſlepen. Hoezeer wij nu geenszins twijfelen, dat al deze voorwerpen aan koortſen met *gastriſche* of galachtige verſchijnſelen overleden zijn, zoo zijn wij toch niet minder overtuigd, dat een *derde* daarvan door eene verkeerde behandeling tot galkoortſen gevormd zijn; het *andere derde* geene galkoortſen, maar alleen koortſen met *gastriſche* verſchijnſelen waren; terwijl ſlechts het *laatſte derde* ware *gastriſche* of galkoortſen kunnen geweest zijn: voorwaar, nog een overgroot aantal, wanneer men in aanmerking neemt, dat er te *Weenen* jaarlijks 27.3. daardoor worden weggeſleept!

§ 320. Het verſchil dezer ziekte tusſchen Christenen en Joden toont aan, dat *deze* of de *gastriſche* ziekten beter onderſcheiden, en niet, gelijk de Christenen, alles voor galkoorts houden, wat met *gastriſche* verſchijnſelen gepaard gaat, of dat de galkoortſen onder hen zeldzamer voorkomen: want de ſterſte der Joden aan galkoortſen verhoudt zich tot die der Christenen, als 1:34.4; of tot die,

zoo

zoo als wij dezelve berekend hebben, als 1:11.[6].

§ 321. Ook zijn alhier de galkoortſen, en waarſchijnlijk de *febres bilioſae artificialis*, merkelijk, en wel bijzonder in de laatſte jaren, verminderd; ten bewijze daarvan deelden wij derzelver ſterfte, gedurende veertig jaren, in vier tijdperken af, om des te beter eene vergelijking te kunnen maken, waaruit blijkt, dat er geſtorven zijn: in het

	I. Tijdv.	II. Tijdv.	III. Tijdv.	IV. Tijdv.
Christ.	1315	711	955	675
Joden	42	29	11	23
te zamen	1357	740	966	698

Wij ſchrijven deze verminderde ſterfte grootendeels aan eene verbeterde behandeling dezer ongeſteldheden toe: want, hoezeer het ſoms zoo noodzakelijke braken en *purgeeren* alhier nog al te willekeurig gebezigd wordt, zoo is toch deszelfs misbruik merkelijk verminderd. Daarenboven ſchijnt de *conſtitutio gastrica*, waaraan wij de ware galkoortſen toeſchrijven, niet meer zoo heerſchend als voor tien of twintig jaren, maar door eene *conſtitutio nervoſa* vervangen te zijn.

§ 322. *Braken* is een *gastrisch* verſchijnſel, dat hier niet zelden, en meestal als gevolg

volg van overëten, voorkomt; nogtans hebben wij zulks meermalen zoo hevig gezien, dat alle middelen vruchteloos daartegen werden gebezigd, dat het eindelijk van zelf ophield, en blootelijk aan eene te groote gevoeligheid der maag konde worden toegeschreven. Het *vomitus vomitu curatur* wordt alhier veeltijds daarop toegepast, ook de *potio Riveri* heeft daartegen veel *crediet;* terwijl, in het algemeen, hier te weinig naar de oorzaak van deze *abnomale* brakingen gevorscht, en daartegen een geneesplan beraamd wordt.

Galbraking (*cholera*)

§ 323. komt hier onder den naam van *bord* menigvuldig voor; zonder eenige merkbare oorzaak overvalt onzen inwoners eene hevige pijn in den buik met brakingen en vele ontlastingen *per anum.* Dat hiertoe vele oorzaken kunnen aanleiding geven, hieraan zal niemand twijfelen; veelal gelooven wij, dat het zitten des avonds, na heete zomerdagen en bijzonder in den herfst, in de opene lucht, die met de nedervallende natte dampen bezwangerd is, daartoe aanleiding geeft; hoewel de onder de groenten, en bijzonder onder de alhier geliefkoosde salade, ver-

borgene infekten, dezelve ook ſoms zullen veroorzaken. De gewone huismiddelen daartegen zijn, inwendig, anijsmelk en kamillethee, en, uitwendig, heetgemaakte ſchotels en zandzakken op den buik gelegd. Zijn deze middelen vruchteloos beproefd, alsdan neemt men eerst zijne toevlugt tot den arts, die dan ſomtijds deze kwaal met braak- en purgeermiddelen eerst verërgert, en daarna door gepastere middelen geneest: want zelden wordt zij alhier doodelijk.

Kolijk

§ 324. vinden wij wederom in onze ſterfregisters opgeteekend, en daaruit blijkt, dat wij jaarlijks 40.[8] menſchen alhier aan deze onregelmatigheid verliezen, en hetzelve alzoo hier menigvuldig wordt aangetroffen. Dewijl de benaming *kolijk* te algemeen is, zoo moeten wij herinneren, dat het lood- en krampkolijk, van de aan kolijk geſtorvenen, wel het grootſte gedeelte uitmaken, hoewel de *rheumatiſche* hier ook menigvuldig, nogtans minder doodelijk, zijn. Minder zagen wij de ontſtekings- en galächtige of de *ſaburraal* kolijken.

Ons vochtig en afwisſelend luchtgeſtel, gepaard met de vermoeijende bezigheden, wel-

welke de koophandel vordert, en het lood, waarmede veeltijds ons regenwater bezwangerd is, zijn genoegzame redenen, waarom deze ziekte hier zoo dikwijls voorkomt; wij raden onzen kunstbroeders, bij elke kolijkpijn op het regenwater te letten, en hetzelve te laten onderzoeken, ook dan, wanneer de huisgenooten verzekeren, zulks voor kort gedaan te hebben. Meermalen bevonden wij, dat het voor weinige weken goedgekeurde water, bij ons tweede onderzoek, flecht bevonden werd, en oorzaak der ziekte was.

§ 325. De Joden fchijnen wederom minder aan kolijken te lijden, dan de Christenen, ten minfte derzelver fterfte verhoudt zich tot die der Christenen, als 1:15.5; nogtans kunnen wij ook hier niet inftaan voor de naauwkeurigheid der opteekening.

§ 326. Uit tafel XIII. fchijnt het zeker, dat deze ziekte hier van tijd tot tijd vermindert, hoewel in het laatfte *decennium* wederom meer, dan in het voorgaande, daaraan overleden zijn. Wij moeten ons zeer verwonderen, dat het jaargetijde zoo weinig invloed daarop fchijnt te hebben; want alle vier ftemmen genoegzaam aan dooden overeen, zoo als deze tafel aanwijst:

Geſtorvenen aan kolijk.

Lente	376	Christ.	25	Joden	401	te zamen.
Zomer	383	——	22	——	405	——
Herfst	391	——	22	——	413	——
Winter	386	——	30	——	416	——

§ 327. Bij de behandeling aller ſoorten van kolijken ſtelt men hier alles in het werk, om den ſtoelgang te bevorderen; alle pogingen, zoo van eenige artſen als leek, zijn daarheen gerigt; van daar dat men hier meent, geene kolijken zonder *laxeer*-middelen en kliſteren te kunnen genezen, en waant alles gewonnen te hebben, zoodra men afgang bevorderd heeft. Wanneer men hier nu door purgeermiddelen, waaronder wij zelfs *drastica* zagen toedienen, geene ontlasting heeft kunnen bewerken, en de pijnen vermeerderen, alsdan komen aderlatingen in aanmerking; ten minſte bij elk min of meer volſappig of gezet voorwerp worden deze niet verzuimd, niet zoo zeer omdat er reeds ontſteking in de darmen aanwezig is, maar om dezelve te verhoeden. Meermaals zagen wij, op deze wijze, lijders verſlimmeren, welke na het gebruik van eenige greinen *opium* en andere verzachtende middelen dadelijk beterſchap beſpeurden, waarop ontlasting volgde. Het denkend gedeelte der artſen begrijpende, dat de ont-

las-

lasting bij kolijken meer de gevolgen, dan wel de oorzaak der beterſchap zij, dwingt daarom de natuur thans niet zoo algemeen als voorheen tot ontlasting, is ook ſpaarzamer met het aderlaten, ziet meer op den aard van dit lijden, en trekt daartegen door gepaste middelen te velde, zoodat de behandeling dezer kwaal hier merkelijk verbeterd is, hoewel er ook gevonden worden, die nog den ouden ſlender blijven volgen.

Tegen het loodkolijk hebben wij hier altoos den meesten dienst van ſterke giften heulſap met olieächtige middelen gehad; onder deszelfs gebruik volgde binnen eenige dagen ontlasting, terwijl de pijnen langzamerhand verminderden. Tegen de daarna gevolgde verlammingen kwamen ons *arnica*-bloemen, en andere zoo uit- als inwendige opwekkende middelen te ſtade, en aldaar vonden wij het *ſulphuretum calcis cum moſcho* op zijne plaats; terwijl ons in de krampkolijken de *belladonna* meermalen van groot nut was.

Het *Miſerere*

§ 328. komt hier zelden voor, wij hebben het, gedurende onze *praktijk*, alhier ſlechts éénmaal waargenomen; ook wordt er op de ſterflijsten daarvan geene melding gemaakt.

Loop, *buikloop*, (*diarrhoea.*)

§ 329. Deze is hier de meest heerſchende van alle *gastriſche* onregelmatigheden; jaarlijks komen daardoor 101.5. inwoners om. Onder de benaming *loop*, worden hier alle *abnormaliteiten* van het darmkanaal begrepen, welke met eene buitengewone vermeerderde ontlasting van ſtoffen (*per anum*) gepaard gaan, uitgenomen, wanneer er bloed ontlast wordt; deze komen, in eene eigene afdeeling, onder den naam van rooden loop voor. Dikwijls zagen wij de *lienteria*, bij zeer jonge kinderen, meestal door het opſtoppen van onverteerbaar voedſel veroorzaakt. Ook bij volwasſenen is de loop menigvuldig, en velen ſterven hier aan eene *chroniſche diarrhoea*; voornamelijk in de Godshuizen.

Opmerkelijk is het, dat deze ziekte hier van tijd tot tijd zoo ſterk toeneemt; want de daaraan overledenen bedragen, in de laatſte twintig jaren, bijna drie maal zoo veel als in de eerſte afdeeling; en in het laatſte *decennium* zijn er 986 inwoners meer, dan in het eerſte, daaraan overleden. Bij de Joden zijn in de twee middelſte afdeelingen (tafel XIII.) de meeste, in het laatſte veel minder menſchen daaraan geſtorven; terwijl het eerſte zoo weinige dooden bevat, dat wij hier al we-

wederom eene onnaauwkeurigheid in de opteekening vreezen, te meer, omdat zich de sterfte der Joden tot die der Christenen aan den loop zoude verhouden, als 1:4.2, en alzoo, volgens de berekening van algemeene sterfte, twee derde meer zoude bedragen.

§ 330. Offchoon wij overtuigd zijn, dat ons schuitwater, hetwelk door den geringen burger doorgaans, en den meer gegoeden, bij schaarschheid aan water, ook veeltijds gedronken wordt, wegens zijne van tijd tot tijd toenemende brakheid, tot *gastrische* ongesteldheden, inzonderheid tot den loop, zeer veel bijdraagt, zoo gelooven wij toch, dat, bij de van tijd tot tijd toenemende duurte, de immer slechter wordende levensmiddelen en de schaarschheid aan goed voedsel bij den geringen handwerksman ook geene geringe oorzaken daarvan zijn; terwijl wij de dunne thans *moderne* kleeding van vele onzer dames ook moeten beschuldigen: hij, die de *vicarieerende* hoedanigheid van huid en ingewanden kent, zal zulks gereedelijk toestemmen. Nog waarschijnlijker wordt dit, wanneer wij den merkbaren invloed van luchtgesteltenis of jaargetijden op deze ziekte nagaan, en dan het groot verschil der sterfte tusschen het ruwe en zachte weder onderscheiden.

Geſtorvenen aan den loop.

Lente	788	Christ.	187	Joden	975	te zamen.
Zomer	473	——	154	——	627	——
Herfst	1038	——	208	——	1246	——
Winter	976	——	234	——	1210	——

§ 331. Om, volgens het gebruikelijke ſpreekwoord, *de kat niet in den kelder te ſluiten*, neemt men zich hier wel in acht, om geenen loop in den eerſten aanvang te ſtuiten; en men handelt, onzes inziens, voorzigtig, door met geene zoogenaamde verſtoppende middelen, als *opium*, dadelijk daartegen te werken, maar eerst de oorzaak daarvan op te ſporen en weg te nemen. Nogtans is het overdreven en ondoelmatig, om, met ſommige Amſterdamſche artſen, de vermeerderde buiksontlastingen door *laxeer*-middelen te vermeerderen, alleen om de gewaande ſcherpte, als oorzaak van den loop, uit de ingewanden te verwijderen, en daarom *rabarber* in ſterke giften toe te dienen, onder voorwendſel dat deze *laxeert*, waar zulks vereischt wordt, en naderhand ſtopt. *Rabarber* hebben wij alhier in kleine giften tegen den loop zeer dienſtig bevonden, als een de buiksingewanden verſterkend middel; maar eenen aanhoudenden loop konden wij nooit zonder *opium* meester worden. Bij eenen zeer hardnekkig kwijnenden loop, waardoor het leven bedreigd werd,

werd, en waartegen alles vruchteloos beproefd was, reddeden wij eenige malen het leven onzer medeburgers door het *acidum phosphori* met *vinum opii.* Men zal alsdan echter zorg dragen, hetzelve zeer echt te bekomen, vermits het hier dikwijls vervalscht, en alsdan zeer nadeelig wordt.

Roode loop

§ 332. komt hier nooit, althans nooit *epidemisch*, en maar zeer zeldzaam *ſporadisch*, voor. Onze ſterflijsten leveren daarvan het ſprekendst bewijs op, waarop wij in veertig jaren ſlechts 15 aan deze ziekte geſtorvene Christenen vinden opgeteekend. Daar de loop hier te huis is, en van tijd tot tijd toeneemt, is het des te meer te verwonderen, dat de roode loop hier niet voorkomt, terwijl dezelve toch onze naburige plaatſen ſoms zoo deerlijk teistert: wij kunnen daarvan geene redenen opgeven. Hoewel wij bij WAGENAAR van deze ziekte geene melding vinden, zoo moet dezelve in vorige tijden hier toch geheerscht hebben; want LE FRANCQ VAN BERKHEI zegt, over de ſterfte ſprekende (*a*): ,, De ,, Heer

(*a*) *Natuurlijke Historie van Holland*, derden Deels, vijfde Stuk, bladz. 1755.

„ Heer DUIN hiervan, (van het verſchil der „ ſterfte tusſchen *Amſterdam* en *Haarlem* in „ het laatst van de zestiende en den aanvang „ van de zeventiende eeuw,) gewagende, merkt „ tevens op: „ dat de verſchillen van ver- „ „ ſcheidene zware ſterfjaren te *Alkmaar*, „ „ *Amſterdam* en *Haarlem* niet weinig „ „ afhingen van het heerſchen van den rooden „ „ loop (*a*) te *Amſterdam*."" Wij hebben denzelven drie maal alhier aangetroffen; daaronder was eene ſchippers vrouw, die denzelven van het eiland *Flakkee* had medegebragt, zijnde de twee anderen *ſporadisch* hier ontſtaan.

§ 333. Met

verſtoppingen (*conſtipatio*)

zijn hier vele menſchen geplaagd, welke door herhaalde *laxeer*-middelen verſlimmeren, en zoo tot gewoonte worden, dat zoodanige voorwerpen niet dan met behulp derzelve zich kunnen ontlasten. Deze verſtoppingen hebben haren grond, gelijk veelal ook de loop, in een zwak darmkanaal, hetwelk als een algemeen ligchaamsgebrek van den *Amſterdammer* kan beſchouwd worden. Zoo wel

(*a*) DUIN, *Aanmerkingen over ſtrenge winters*, bladz. 191.

wel leefwijze als luchtgeſteldheid zijn hiervan de voornaamſte oorzaken.

Wormen

§ 334. zijn den meesten inwoners eigen, en vooral die, welke onder den naam van ſpoelwormen (*lumbrici*), en maden (*ascarides*), bekend zijn. Offchoon wij, inzonderheid van de laatſten, bij kinderen ſoms wel eenige zenuwtoevallen zagen ontſtaan, zoo hebben wij toch die menigte ongeſteldheden niet daardoor zien te weeg brengen, welke vele ſchrijvers en Amſterdamſche artſen daaraan toekennen. Aan welke omſtandigheden zulks moet toegeſchreven worden, kunnen wij niet beſlisſen. Wormkruid (*ſemen ſantonici*), met ſiroop vermengd, knoflook in melk gekookt, en traan op den buik geſmeerd, zijn hier de gewone huismiddelen tegen de wormen; bedienende de artſen, behalve van dit, zich doorgaans van de *valeriana*, *aſa foetida jalappa*, *geoffrea ſurinamenſis*, *tanacetum*, *calomel* en zouten. De *lintworm* komt hier zeldzamer voor, ten minſte wij namen dien hier niet dikwijls waar. Tegen dezen worm worden veelal kwakzalvers of apothekers geraadpleegd, die dan veeltijds hunne *arcana*, bijzonder de bekende *Nufferſche* middelen, daartegen aanwenden.

Zuur

Zuur (aciditatio)

§ 335. wordt hier onder eene bijzondere afdeeling op onze ſterflijsten vermeld, en het getal der alhier daaraan omgekomenen bedraagt, in veertig jaren, 1383, of ruim 34.5 in het jaar. Verre de meesten van deze geſtorvenen zijn zeer zeker kinderen, waaronder dit verſchijnſel hier zoo algemeen is, dat de meeste moeders wanen, dat elk kind het zuur hebben moet. De oorzaak hiervan zijn eene verzwakte maag of te veel voedſel, hetwelke niet kan verteerd worden en derhalve, aan ſcheikundige wetten onderworpen wordende, verzuurt. Wij hebben ons op eene andere plaats over het overdreven toedienen van voedſel, inzonderheid aan den zuigeling, verklaard, en zullen derhalve daarover hier niet uitweiden. Hoewel het zuur hier ook onder de volwasſenen veel voorkomt, ſterven deze toch zeer zelden daaraan; grootendeels is hieraan eene onregelmatige leefwijze, het misbruik van te veel ſpijs en drank, bijzonder veel vet, kaas, meelſpijzen en ſterke dranken, ſchuld.

Tot ons leedwezen zien wij, tafel XIII., dat deze ſterfte van jaar tot jaar toeneemt, hetgeen waarſchijnlijk zijnen grond

in

in den vermeerderden *luxus* en de keus in ſpijs en drank heeft, zoodat men thans niet meer eet om te leven, maar leeft om te eten. Bij de Joden, welke groote liefhebbers van lekker eten en inzonderheid van boter-gebak zijn, is dit verſchijnſel nog menigvuldiger dan onder de Christenen, want de ſterfte van genen tot dezen verhoudt zich bijna als 1:5. Offchoon de jaargetijden weinigen invloed op deze ſterfte ſchijnen te hebben, zoo is het toch opmerkelijk, dat de winter de minſte en de zomer de meeste dooden daaraan telt.

§ 336. De meest gewone middelen, die men daartegen bezigt, zijn *magneſia* en *laxantia.* In hardnekkige gevallen maakt men veelal gebruik van de *radix columbo*, *aſa foetida* en bittere middelen. In plaats van de kinderen op eene betere, bijzonder ſpaarzamere *diëet* te ſtellen, prijzen vele artſen, bij *den zuigeling*, het gebruik van eidojers en bouillons daartegen aan!

§ 338. Over

geling (*icterus*)

is ſlecht boek gehouden. Eerst in de laatſte twintig jaren bij de Joden, en ſedert zestien jaren bij de Christenen, vinden wij dezelve op de ſterflijsten naauwkeurig opgeteekend. In dien tijd zijn hier 271 Christenen en 134 Joden,

al-

alzoo 405 inwoners, daaraan geſtorven, bij gevolg in evenredigheid veel meer Joden dan Christenen, en meenen hiervan in het oploopender en driftiger karakter van genen eene reden gevonden te hebben. Wij hebben deze ziekte niet zeer dikwijls bij volwasſenen, maar meer bij eerstgeborene kinderen, aangetroffen, en zelden doodelijk bevonden: gewoonlijk worden hier *laxeer-* en oplosſende middelen daartegen gebezigd. Wij bevonden ons het best bij de *aſa foetida*, naar omſtandigheid met *ſapo*, *rheum* of *aloes* en bittere middelen verbonden; bewijzende ons de *rheum* alleen bij kleine kinderen grooteren dienst. Bij den zuigeling had men doorgaans niets noodig, deze werd door de natuur binnen weinige dagen herſteld.

Galſteenen

§ 338. komen hier zeer zelden voor. Wij behandelden alhier ſlechts twee lijders daaraan; het is waarſchijnlijk, dat zij ons veeltijds verborgen blijven, en op rekening der kolijken eenige lijders daaraan omkomen. Op onze ſterflijsten vinden wij dezelve niet vermeld.

Blaas,

Blaas-ſteen en graveel.

339. Deze vreesſelijke plaag van het menſchelijk geſlacht, welke voorheen onze ingezetenen zoo zeer teisterde, is thans zoodanig verminderd, dat zij thans onder de zelden voorkomende ongeſteldheden behoort. Van daar dan ook, dat meer dan twintig ſteenſnijders, die in het laatst der zeventiende, en in den aanvang der achttiende eeuw gelijktijdig in onze ſtad waren, — zoodat elk geſticht bijna zijnen ſteenſnijder had, — thans op éénen enkelen werkdadigen *Operateur* van den ſteen verminderd zijn. Reeds in de zestiende eeuw ſchijnt deze kwaal alhier gewoed, en het toen ter tijd aan een' elk vrij geſtaan te hebben, de *operatie* daarvan te verrigten; zoodat wij geenszins twijfelen, of door onkundige lieden zal daardoor veel onheil aangerigt zijn. Het was althans reeds in het jaar 1552, dat deze *operatie* in het bijzonder, en de heelkunde in het algemeen, de aandacht van de *Regering* dezer ſtad tot zich trok. In dat tijdperk, waarin de toenemende welvaart en bloei der ſtad vele vreemdelingen, en onder deze vele kunstoefenaren, lokte, werd het noodzakelijk, de regten der wettig gezetene heelmeesters te beſchermen,

en

en tevens te zorgen, dat de ingezetenen niet het ſlagtoffer van onkunde of winzucht werden. Dit gaf aanleiding tot het vastſtellen van een' gildebrief of een *reglement* voor allen, welke de heelkunde, of een' tak van dezelve, wilden uitoefenen. Het 21 *Art.* van dezen gildebrief noemde uitdrukkelijk die meesters, die het zouden willen ondernemen eenen ingezetenen dezer ſtad den ſteen te ſnijden, en bepaalt: „ dat zy geen werk zullen mogen „ doen of beginnen, dan in tegenwoordigheid „ van de Overlieden of Proefmeesters, ofte „ anderen, die men hun toevoegen zal, *om-* „ *me haar werk te doorzien en getuygenisſe* „ *te geven, of ſy waardig en bequaam ſul-* „ *len wezen ſulks te doen of niet* (*a*).”

De *Regering* ſchijnt echter de noodzakelijkheid van een toezigt bij alle kunstbewerkingen van den ſteen ten levendigſte in den jare 1668 te hebben gevoeld. Het is bekend, dat toen ten tijde velen, meestal vreemdelingen, zich tot deze *operatie* opwierpen, en de toen het meest met den ſteen geplaagde ongelukkige ingezetenen ſlagtoffers van der-

(*a*) *Privilegiën, Willekeuren en ordonnantiën betreffende het* Collegium Chirurgicum Amſtelodamenſe, te *Amſterdam*, bij PIETER VAN DEN BERGE, Ordinaris Stads-Drukker, 1736. bladz. 24.

derzelver onkunde en roekeloosheid werden. Om deze te beteugelen, vaardigde zij in dat jaar, den 10 November, eene keur uit, waarbij, op eene boete van honderd gulden, verboden werd: „ *dat, van nu voortaan, geen* „ *chirurgyn ſig de voorsz. operatie van ſteen-* „ *ſnyden binnen deſe ſtad zal mogen onder-* „ *winden, voor dat hy daartoe van de Heeren* „ *Burgermeesteren ſpecialyk, in yder voorval,* „ *conſent en authoriſatie ſal hebben ver-* „ *kregen (a).*"

Den 31 October van het jaar 1697 vond de *Regering* andermaal goed, om nogmaals eene willekeur over dit onderwerp vast te ſtellen (*b*), waarbij de boete, bij het 21 *Art.* van den gildebrief, dengenen opgelegd, die zonder kennisſe van Overlieden ſteenſnijdingen ondernamen, tot op 21 gulden werd gebragt, en het vragen van *ſpeciale autoriſatie* andermaal werd bevolen, met last, om de bekomene volmagt aan Overlieden te vertoonen.

§ 340. Het ſchijnt, dat al deze wetten nog ontoereikende zijn bevonden, en dat zulks de *Regering* aanleiding heeft gegeven tot het

(*a*) *Privileg.* enz. t. a. pl. bladz. 84.

(*b*) T. a. pl. bladz. 87.

het bepalen eener *instructie* op den 21 April 1700, zoo voor diegenen, welke binnen deze stad eenige *operatie* of steensnijding mogten doen, als voor de *gecommitteerden*, om daarbij te zijn, en behoorlijk toezigt te houden. Deze *instructie* is zoo belangrijk, dat wij dezelve in haar geheel zullen plaatsen:

INSTRUCTIE zoo voor diegenen, die binnen deze stad zullen komen te doen eenige operatie of steensnydinge, als voor de gecommitteerden, om daarby te zyn en behoorelyke toezigt te hebben (*a*).

1. *Zal geen operateur of steensnyder vermoogen hier ter stede eenige operatie of steensnydinge te doen, ten sy hy daartoe alvoorens van de Heeren Burgermeesteren bekoome hebbe consent en authorisatie, op eene boete van honderd gulden, volgens keure van myn Heeren van den Gerechte, van dato* 10 *November*, 1668.

2. *Zal geen operateur of steensnyder eenige operatie of steensnydinge mogen doen, als in praesentie en ten overstaan, niet alleen van twee Overluyden van het chirurgyns gilde, maar ook van een stads doctor in de medicyne, op eene boete van twaalf guldens als van outs.*

3. *Zullen de voorsz. Doctor in de Medicyne, en twee Overluyden van het chirurgyns gilde, alvoorens de incisie geschied, ook hebben te voelen, neevens den Ope-*

(*a*) T. a. pl. bladz. 88.

Operateur, Steenſnyder, of 'er een ſteen is, of niet, zoo 't zelve mogt werden by hen nodig geoordeeld.

4. *Zullen zylieden, in cas van een tegenſpoedige operatie, met den Operateur of Steenſnyder raadgevender wyſe hebben te overleggen, wat voor die tyd best dient gedaan te werden? 't ſy te ſupercedeeren en te wagten tot den volgenden dag, zoo als wel meermalen wel is gelukt, of voort te gaan met de operatie.*

5. *Zal den Operateur of Steenſnyder, ten voorsz. fine, wanneer hy conſent en authoriſatie van de Heeren Burgermeesteren bekoomen heeft, om eenige operatie of ſteenſnydinge te moogen doen, gehouden weezen, dat conſent en authoriſatie aan de Overluyden van het Chirurgyns gilde te vertoonen, aleer hy met de operatie of ſteenſnydinge voortgaat, en ook den voorsz. doctor in de medicyne, mitsgaders gemelde Overluyden, vier en twintig uuren te vooren, eer de operatie of ſteenſnydinge zal gedaan werden, op behoorlyke wyſe kennisſe daar van laten geven.*

6. *Zal den Operateur of ſteenſnyder, opdat de voorsz. praeſentie van de Doctor in de Medicyne en de twee Overluyden van het Chirurgyns gilde van de beöogde nuttigheyd zy, gehouden weeſen aan hen lieden te verleenen eene bequame plaats, om de operatie naauwkeuriglyk te konnen zien, en alzoo van dezelve te beter kunnen oordeelen.*

7. *Zal den Operateur of Steenſnyder verplicht zyn, by de geneſing zelfs te adſiſteeren, en niet vermoogen, aan onkundige overtegeeven, en by faute van dien, zullen de voorsz. Doctor in de Medicyne, en twee Overluyden van het Chirurgyns gilde daarvan kennisſe moeten geven aan haar Ed. Gr. Achtb. Heeren Burgermeesteren.*

8. *Zullen de voorsz. Doctor in de Medicyne en twee Overluyden van het Chirurgyns gilde, die by eenige operatie of ſteenſnydinge tegenwoordig zullen*

 zyn,

zyn, gehouden weſen, benevens hunne naauwkeurige toezigt, boek te houden en ordentelyk aan te teekenen: waar en wie geſneeden is, en van wien, hoedanig het geſtel en ouderdom des patients was. Hoe groot en wat hoedanigheyd de een was bevonden; effen of oneffen van ſuperficie, getakt of ongetakt, hard of broos. Alle de ſteenen uit te teekenen op de zyde van 't relaas in het te houdene boek. Hoe het in en na de operatie is toegegaan met de geneſing. Of de patienten geſtorven of opgekoomen ſyn. Op gekoomen ſynde, of ſy gants wel geneeſen ſyn, dan of ſy lek gaan; en dat boek alle half jaeren aan welgemelde haare Ed. Gr. Achtb. te vertoonen; in 't welk yder relaas door de voorsz. Doctor in de Medicynen en twee Overluyden van het Chirurgyns gilde met hunne namen moeten weeſen ondertekent.

Actum 21 April 1700.

§ 341. Den 15den April 1728 hebben *Burgemeesteren* goedgevonden en verſtaan, dat bij alle *operatiën* van den ſteen tegenwoordig zouden zijn de *Profesſor* ROËLL, een ſtads *Doctor*, en twee Overlieden van het *Chirurgijns*-gild, blijvende voor het overige de *ordonnantie* van den 21 April 1700 in zijn geheel, terwijl eindelijk, op den 30 April 1728, de laatſte *ordonnantie* in zoo verre werd *geampliëerd*, dat zij den *Operateur* verpligtte, voor iedere *operatie* een bijzonder *rekwest* te *preſenteren*, welk *rekwest* zou worden geſteld in handen van den *Profesſor* ROËLL en van eenen ſtads *Doctor*.

De-

Deze *ordonnantie*, benevens de *inſtructie* voor den *Operateur* van den ſteen en der *gecommitteerden* tot derzelver toezigt, blijven tot onzen tijd immer in volle kracht en werking. Die *commisſie* aan den Heer ROËLL opgedragen, ging bij vervolg tot op zijne opvolgers over, zoo zelfs, dat de Hoogleeraar BONN, op zijn verzoek van het openbaar onderwijs ontſlagen, desniettegenſtaande door den Raad der Gemeente in den jare 1798 bij voortduring werd *gecommitteerd*, om het toezigt bij de ſteenſnijding te blijven uitoefenen.

§ 342. Uit het *register*, ingevolge het 8 *Art.* der *inſtructie* van 21 April 1700 gehouden, blijkt: dat, tot op den 25 *Januarij* 1797, immer het toezigt bij de ſteenſnijdingen heeft plaats gehad, in dier voege, als bij de *inſtructie* en bij de daarop volgende *ordonnantie* is bepaald; dat, ſinds dien tijd, de genees- en heelkundige *Politie*, als inééuſmeltende in de *commisſie* van het Geneeskundig Toevoorzigt, de *gecommitteerden* tot het opzigt bij de ſteenſnijding waren: de *profesſor chirurgiae*, twee leden der ſtedelijke geneeskundige *commisſie* en een ſtads *Doctor*, gelijk dan ook de eerſte *operatie* onder hun toezigt geſchiedde den 16 Mei 1801.

Uit de *notulen* der ſtedelijke *commisſie* van

den 26 October 1807 blijkt, uit eene *apostille* op een *rekwest* van den toenmaligen *Operateur* van den ſteen ter *authoriſatie* tot het doen eener *operatie*, aan Wethouderen *gepreſenteerd*, dat dezelfde *gecommitteerden* ook toen nog met het opzigt bij de *operatie* werden belast. De heer *Operateur* klaagde, niet ten eenenmale zonder grond, dat eene zoo groote menigte perſonen, bij het *ſondeeren*, de lijders aan noodelooze ſmerten blootſtelden, en trachtte bij de *Regering* te bewerken, dat hierin eenige vermindering wierde gemaakt. Aan verſcheidene leden der *commisſie* van Geneeskundig Toevoorzigt gaf de *Regering* in het bijzonder te kennen, dat het haar aangenaam ware, indien zij, om den *Operateur* te gemoet te komen, hieromtrent gunſtig mogten *adviſeren*; terwijl zij van het nut en de noodzakelijkheid van toezigt bij deze kunstbewerking overtuigd was, meende zij nogtans, dat hetzelve kon en moest vereenvoudigd worden.

In gevolge hiervan had ſlechts één lid der *commisſie*, benevens de *Profesſor* in de heelkunde, de Heer BONN, het toezigt bij de *operatiën* verrigt op den 29 November 1809. Eene van deze *operatiën* liep niet gelukkig af, want de ſteen werd niet afgehaald, weshalve het lid der *commisſie* vermeende, den *Operateur*

teur eene gepaste opmerking te moeten maken, welke niet gunſtig door hem ſchijnt opgenomen te zijn; want den 4 van Louwmaand 1810 kreeg de *commisſie* kennis, dat deze *Operateur* bij denzelfden lijder eene tweede poging tot afhaling van den ſteen had gedaan, zonder hiervan, volgens de keuren, aan de *commisſie* kennis te geven. De *Burgemeester* uit dit geval nog meer van de noodzakelijkheid van een onpartijdig toezigt bij de ſteenſnijding overtuigd, ſtelde te dien einde eene meer verbindende *apostille* op het *rekwest*, dat tot het doen van ſtads ſteenſnijdingen moest worden ingediend; zoodat hetzelve op de volgende voorwaarde werd goedgekeurd: *fiat operatio, mits dat het aanwezen van den Hoogleeraar* BONN, *en een lid der ſtedelijke commisſie, blijke, en in hunne tegenwoordigheid de operatie geſchiede*, waaraan zich de *Operateur*, na eenige vruchtelooze tegenſtelling, onderwierp. Hierop werden, den 30 October 1810, een lid der ſtedelijke *commisſie*, benevens de *Profesſor chirurgiae*, tot toezigt bij eene *operatie* van den ſteen *gecommitteerd*, en deden den 24 November daaraanvolgende verſlag, dat werkelijk deze kunstbewerking onder hun opzigt verrigt was.

Politieke tijdsomſtandigheden hebben, onder

de heerfchappij der Franfchen, den draad dezer gefchiedenis afgebroken, totdat de onlangs plaats gehad hebbende gebeurtenis denzelven wederom heeft aangeknoopt. Trouwens, niettegenftaande, door voornoemde verbindende *apostille* op het *rekwest*, het aanzoek van den Heer *Operateur* andermaal van de hand was gewezen, bragt het dezelfde *Operateur*, in October van het jaar 1814, door herhaalde tegenkantingen zoo verre, dat, ondanks de ftedelijke *commisfie* van het Geneeskundig Toevoorzigt, op een gevraagd *advis*, hare grondige bedenkingen daartegen ingebragt had, de Heeren *Burgemeesteren*, na gevraagde *qualificatie* van den Souverein, eindelijk uit hoofde van dringende omftandigheden toegaven, en den *Operateur* toeftonden, om alleen onder toezigt van den Hoogleeraar BONN, zonder bijzijn van een der leden van de ftedelijke *commisfie*, (§ 140. *Art.* 2—5, en § 141. de *refolutie* van 15 April 1725), aan twee lijders, waarvan een kind reeds negentien weken, met het pijnlijkst ongeduld, naar den uitflag van dit gefchil gewacht had, de *operatie* van den fteen te mogen verrigten. Offchoon nu in dit geval eene uitzondering op de wet —— om welke gewigtige redenen is ons onbekend — gemaakt is, zoo gelooven wij toch, dat deze daar-

daardoor nog niet vervallen is, maar deszelfs volle kracht moet behouden, totdat daarin door hoogere magt anders voorzien zal zijn.

§ 343. Uit deze *reglementen* en keuren op de ſteenſnijding, ſedert eene eeuw vastgeſteld, zien wij, dat de ſtads *Regering* deze kunstbewerking bijzonder tot op heden heeft gadegeſlagen. Hiervan ſchijnt de oorzaak, deels in de moeijelijkheid en het gevaar der *operatie* zelve, en anderdeels, in de misbruiken en mistastingen, welke daarbij van oudsher tot op den huidigen dag plaats hadden, te moeten gezocht worden. Eigenbelang en hoogmoed, de gewone bronnen van verwarring onder het menschdom, ſchijnen ook hier tusſchen de *Operateuren* van den ſteen en de ſtads Overheden, van het begin der voorgaande eeuw tot op den huidigen dag, hunne rol geſpeeld te hebben. Hoezeer wij ook van de waarheid overtuigd zijn, dat men eenen genees- of heelkundigen, zoodra hij bewijzen zijner kunde en bekwaamheid heeft afgelegd, en als zoodanig *gepromoveerd* of *gelicentiëerd* is, het ganſche vak der genees- of heelkunde, gevolgelijk ook alle ſoorten van kunstbewerkingen, zonder uitzondering, onbeperkt moet laten verrigten, zoo gelooven wij toch, dat het met de maatſchappelijke orde ſtrookt, de wetten en keuren, zoo lang zij beſtaan, te

eerbiedigen en ftiptelijk na te komen; althans in *operatiën* van dien aard, waarin niet alleen het leven van den lijder op het ſpel gezet wordt, maar waarvan ook zijne gezondheid, zijn geluk of ongeluk voor zijn volgend beſtaan afhangen. Immers het is niet genoeg, hem van zijne ſmarte door eene pijnlijke kunstbewerking te verlosſen, maar het komt er op aan, de kunstbewerking zóódanig te verrigten, dat niet eene nog veel lastiger kwaal, dan de ſteen zelf, de gevolgen zijn. Daarenboven wordt er, in gewone omſtandigheden, alhier geene gewigtige *operatie*, zelfs niet door de ervarenſten, ondernomen, zonder de tegenwoordigheid van één' of meer beproefde kunstgenooten; ook zijn allen, die, van ſtadswegen, behoeftigen, hetzij in hunne huizen, hetzij in bijzondere geſtichten, bijſtaan, verpligt, geene zware *operatie* te ondernemen, dan na raadpleging met, en onder toezigt van hunne ambtsbroeders.

§ 344. Keeren wij, na het aanſtippen dezer gebeurtenisſen, tot de kwaal zelve terug, en raadplegen wij te dien einde onze ſterflijsten (tafel XII.), zoo vinden wij, dat er, in de laatſte veertig jaren, 69 lijders aan den ſteen en 116 aan het graveel, alzoo een getal van 185 inwoners aan deze kwalen, zijn omgekomen, behalve diegenen, die onder

eenen

eenen vorm van, daaruit ontstane, kwijnende ziekte, b. v. jicht, *podagra*, nog daarenboven gestorven zijn. Uit tafel XIII. wordt het duidelijk, dat de sterfte aan den steen van tijd tot tijd afneemt, maar ook dat die aan het graveel, bijzonder in de laatste tien jaren, heeft toegenomen, zijnde in de eerste tien jaren 28, en in de laatste 51 daaraan overleden.

§ 345. Het lust ons deze belangrijke taak verder te vervolgen, vermits de naauwkeurigheid, waarmede hierover, sedert meer dan eene eeuw, is boek gehouden, ons eene schoone gelegenheid aanbiedt, den staat dezer ziekte, met betrekking tot derzelver kunstbewerking, uitvoerig te vermelden. De voortreffelijke *akademische* verhandeling van den Heer G. R. SCHULTENS (*a*) komt ons hier te stade. In dit geschrift vinden wij de sedert eene eeuw van den steen *geöpereerden* binnen deze stad, uit een, bij het Geneeskundig Toevoorzigt berustend, *steenboek* (*b*), waarvan wij (§ 340. in

(*a*) *Disputatio chemico-medica de causis imminutae in Rep. Batava morbi calculoli frequentiae, &c. Lugd. Batav. MDCCCII.*

(*b*) Dit steenboek heeft, met nog bijna Hoogduitsche karakters, het volgende opschrift: *Aanteekeningen, uit ordre volgens instructie van haare Ed. Gr. Achtbare, de*

in het 8ste *Art. der reglementen*) melding maakten, getrokken, in eene tafel gebragt, en daaruit de vermindering van dit euvel ten duidelijkste aangetoond. Van deze tafel hebben wij gebruik gemaakt, met bijvoeging van die *operatiën*, welke daarin nog niet opgeteekend waren, en ons door de Heeren CASTELYNS en DEMMELDRAAD ter hand gesteld zijn. Daarenboven hebben wij, door de vriendschappelijke mededeeling van de Heeren VROLIK en ENGELTRON, uit hetzelfde *steenboek* den uitslag der *operatiën* opgeteekend, en alles in tafel XIV. zoodanig vereenigd, dat wij deze kunstbewerkingen in tijdvakken van tien en tevens van dertig jaren verdeeld hebben, om daaruit de voor ons noodige gevolgtrekkingen te kunnen maken.

Alhoewel de aanteekeningen in dit boek reeds met het jaar 1700 eenen aanvang nemen, zoo stooten wij, na de eerste vijf jaren, op eene gaping van twintig jaren, welke door een verschil tusschen het *collegium chirurgicum* en den *Magistraat* dezer stad schijnt veroor-

de Heeren Burgermeesteren, van den geene die van den steen zyn gesneden; 't is zedert den 23sten April 1700 tot den eersten January 1701, gehouden door de stads Doctoren en Overluyden van het Chirurgyns gilde.

oorzaakt te zijn (*a*). Om nu eene aaneenſchakeling van eene reeks achtereenvolgende jaren te hebben, beginnen wij onze tafel met het jaar 1725, welke, tot het jaar 1815 vervolgende, eene reeks van negentig jaren uitmaakt. In dit tijdvak zijn alhier 311 voorwerpen, meestal kinderen beneden de tien jaren, van den ſteen *geöpereerd*, waarvan er 276 in *Amſterdam* geboren, en 35 vreemden waren. De aanmerkelijke afneming van dit euvel beſpeurt men, wanneer men de afdeelingen van tien jaren, en nog meer van dertig jaren, met elkander vergelijkt. Dat hetzelve in vroegere jaren nog aanmerkelijker moet geweest zijn, ſchijnt uit de te dien einde bijgevoegde opteekening van de vijf eerſte jaren 1700—1705 genoegzaam te blijken; aldaar immers zijn in dit korte tijdsbeſtek reeds 60 perſonen *geöpereerd*, hetgeen, bij eene verdubbeling, in tien jaren 120 zoude hebben bedragen. De Heer SCHULTENS heeft breedvoerig over de oorzaken der vermindering van den ſteen uitgeweid, en vele *hypotheſen* desaangaande, zelfs van kundige mannen, wederlegd. Liever, dan dat wij het heer van *hypotheſen*, door onze gevoelens, zouden willen vermeerderen, bekennen wij hierin onze onwetendheid. Opmer-

(*a*) Zie SCHULTENS *Loco*, *Cit. pag.* 11.

merkelijk echter blijft altoos het toenemen van het graveel, en het gering aantal der lijderesfen aan den fteen. Zoude zulks niet ons vermoeden kunnen ftaven: dat niet de aanleg of affcheiding van den fteen in de piswegen, maar blootelijk de gelegenheid tot vorming van deszelfs grootte, waardoor hij zich van het graveel onderfcheidt, verminderd ware? en dat hiervan onze meer en meer toenemende *diuretifche* leefwijze, even eens als, bij het vrouwelijk geflacht, de zamenftelling der piswegen, oorzaak was? Zoo veel houden wij voor zeker, dat de redenen daarvan niet in ééne omftandigheid, b. v. alleen in het verminderde bier en vermeerderde theedrinken, maar in eene geheele veranderde leefwijze, moeten gezocht worden.

§ 346. Vergelijken wij thans het getal der aan deze kwaal overledene voorwerpen met diegenen, welke aan de gevolgen der kunstbewerking bezweken zijn, alsdan wordt het groote nut van dit hulpmiddel buiten allen twijfel gefteld. Op tafel XIII. zijn er 69 dooden in veertig jaren opgeteekend; op tafel XIV., in dit zelfde tijdvak, onder 65 *geöpereerden* flechts 9, die na deze kunstbewerking bezweken, en onder deze 69 begrepen zijn.

Dat nu zoodanig eene belangrijke kunstbe-

bewerking in een tijdvak van meer dan honderd jaren aan vele veranderingen en verbeteringen onderworpen geweest zij, is buiten twijfel. Daarenboven zijn de verschillende *methoden* van steensnijdingen zoo omslagtig geweest, dat de doelmatigheid der thans zoo eenvoudige, zoo hier als elders in gebruik zijnde, *sectio lateralis* verre de voorkeur heeft. Het voordeel, door deze verbeteringen onzen lijdenden stadgenooten aangebragt, zal uit eene vergelijking der *geöpereerden* met de genezenen, de half genezenen en gestorvenen blijken. Wij hebben derhalve de negentig jaren in III tijdvakken, elk van dertig jaren, verdeeld, en de volgende evenredigheid tusschen de *geöpereerden*, genezenen, half genezenen en gestorvenen gevonden:

I Tijdv. 1725—1754. verhouden zich de genezenen tot
de geöpereerden, als . . . . $1: 1.^{3}$.
de gestorvenen tot geöpereerden, als . $1: 5.^{3}$.
de halfgenezenen tot geöpereerden, als 1:31.

II —— 1755—1784 genezen. tot geöper. als $1: 1.^{3}$
gestorvenen tot geöpereerden, als . . $1: 6.^{1}$.
halfgestorvenen tot geöpereerden, als $1:13.^{1}$.

III —— 1785—1814. genezen. tot geöper. als $1: 1.^{3}$.
gestorvenen tot geöpereerden, als . . $1: 6.^{7}$.
halfgestorvenen tot geöpereerden, als $1:11.^{7}$.

Hieruit zien wij, dat er van de *geöpereerden* altoos, bij alle soorten van *methoden*, hetzelfde

aan-

aantal genezen werd; er ſtierven echter minder in de laatſte tijden dan voorheen, zoodat er thans van de 6,7 *geöpereerden één* ſterft, terwijl, er in het eerſte tijdvak, van de 5 *geöpereerden één* overleed. Tot onze verwondering echter ontwaren wij, dat er thans oneindig meer ongemakken na deze verbeterde kunstbewerkingen overblijven, dan in voorgaande jaren. In de laatſte dertig jaren, immers, bleven er van bijna twaalf voorwerpen vier lek, of behielden *incontinentia urinae*, of een ander ongemak; terwijl zulks in het eerſte tijdvak ſlechts, van de een en dertig *geopereerden*, *ééns* gebeurde.

Het gelukkigſte tijdvak der kunstbewerking was, gedurende de negentig laatſte jaren, van het jaar 1763—1780, blijvende er, in deze reeks van achttien jaren, van de 26 *geöpereerden* ſlechts één onvolmaakt genezen, terwijl de overigen allen volkomen herſtelden. Toen werd er in 1781 eene andere wijze van *opereeren*, namelijk met *twee tempo's*, in het werk geſteld, met zulk een noodlottig gevolg, dat er van de twee *geöpereerden één* ſtierf, en de andere *onvolmaakt* genezen werd.

§ 347. Indien wij uit onze veertigjarige tafel eene vergelijking der ſterfte van den ſteen en het graveel in de verſchillende jaargetijden aanleggen, zoo ſchijnen uit nevensgaande be-

re-

TAFEL der Geöpereerden van den Steen binnen Amsterdam, gedurende eene reeks van negentig jaren, in Tijdvakken van dertig en tien jaren verdeeld en met elkander vergeleken.

Jaren.	Geöpereerden. M.	V.	Genezenen. M.	V.	Niet geheel genezenen. M.	V.	Geſtorvenen. M	V.	Inwon.	Vreemd.
1725	2		2		1		1		2	
1726	11		10		1				9	2
1727	3		3						1	2
1728	7		4		1		2		6	1
1729	14		10				4		14	
1730	6		3				3		6	
1731	10		7				3		9	1
1732	9		7		1		1		6	3
1733	7		6		1				6	1
1734	7		6		1				7	
In 10 jaren.	76		58		6		14		66	10
1735	14		12				2		14	
1736	14		13				1		14	
1737	7		5				2		7	
1738	10		10						9	1
1739	4		3				1		4	
1740	11		10				1		11	
1741	12		9				3		12	
1742	3		2				1		3	
1743										
1744	3						3		3	
In 10 jaren.	78		64				14		77	1
1745	4		3				1		4	
1746	5		5						4	1
1747	7		4				3		6	1
1748	2		2						2	
1749	1		1						1	
1750		1		1					1	
1751	2		1				1		2	
1752	1						1		1	
1753	6		6						6	
1754	2						2		2	
In 10 jaren.	30	1	22	1			8		29	2
In 30 jaren.	184	1	146	1	6		36		172	13

Jaren.	Geöpereerden. M.	V.	Genezenen. M.	V.	Niet geheel genezenen M.	V.	Geſtorvenen. M.	V.	Inwon.	Vreemd.
1755	5		3				2		5	
1756	4		3				1		4	
1757	5		4				1		5	
1758	4		2		2				4	
1759	5		4		1				5	
1760	6		3				3		3	3
1761	3		1				2		1	2
1762	5		3				2		4	1
1763										
1764	3		3						2	1
In 10 jaren.	40		26		3		11		33	7
1765	1		1						1	
1766										
1767	2		2						2	
1768	1		1						1	
1769	1		1						1	
1770	4		4						3	1
1771	4		4						4	
1772	1		1						1	
1773	5		5						4	1
1774	2		2						2	
In 10 jaren.	21		21						19	2
1775	1		1						1	
1776										
1777	1				1				1	
1778										
1779										
1780										
1781	2				1		1		2	
1782										
1783	8		6		1		1		8	
1784	6		6						5	1
In 10 jaren.	18		13		3		2		17	1
In 30 jaren.	79		60		6		13		69	10

Jaren.	Geöpereerden. M.	V.	Genezenen. M.	V.	Niet geheel genezenen M.	V.	Geſtorvenen. M.	V.	Inwon.	Vreemd.
1785	1		1							1
1786	2		1		1				2	
1787	2		1				1			2
1788	2		2						2	
1789	2		2						2	
1790	4		3				1		4	
1791	3		1				2		2	1
1792	1		1						1	
1793	3		2				1		2	1
1794	1		1						1	
In 10 jaren.	21		15		1		5		16	5
1795	2	1	2	1					3	
1796	1		1						1	
1797	1		1						1	
1798										
1799	1		1						1	
1800										
1801	2	1	2	1					2	1
1802	1		1						1	
1803										
1804										
In 10 jaren.	8	2	8	2					9	1
1805										
1806										
1807	1	1	1			1			2	
1808	2		2						1	1
1809	4		3		1				3	1
1810	1		1						1	
1811	3		2				1		1	2
1812	1		1						1	
1813		1				1				1
1814	2		1				1		1	1
In 10 jaren.	14	2	11		1	2	2		10	6
In 30 jaren.	43	4	34	2	2	2	7		35	12

Geöpereerden aan den ſteen, gedurende de vijf eerſte jaren der te Amsterdam gehoudene aanteekening.

Jaren.	Geöpereerden. M.	V.	Genezenen. M.	V.	Half genezenen. M.	V.	Geſtorvenen. M.	V.	Inwon.	Vreemd.
1700	9	1	3	1	4		2		7	3
1701	7		5				2		6	1
1702	16	1	13	1	1		2		14	3
1703	20	2	14	1		1	6		18	4
1704	4		3				1		4	
In 5 Jaren.	56	4	38	3	5	1	13		49	11

Achter § 347. inbinden.

rekening, wat den ſteen betreft, de jaargetijden daarop weinig of geen' invloed te hebben, want het klein aantal, dat in de lente en zomer meer dan in den herfst en winter omkomt, is te gering, om daaruit eenige gevolgtrekking te kunnen maken. Bij de ſterfte van het graveel zoude de winter en herfst die van den zomer en de lente overtreffen; zoodat koude en vochtigheid daarvoor nadeelig ſchijnen; welligt omdat de werktuigen der pisafſcheiding in deze jaargetijden de verrigtingen van de huid grootendeels moeten vervangen, en onder deze vermeerderde werkdadigheid bezwijken.

Geſtorvenen aan den ſteen.

Lente	18 Christ.	2 Joden	20 te zamen.	
Zomer	16 ——	2 ——	18 ——	
Herfst	11 ——	3 ——	14 ——	
Winter	16 ——	1 ——	17 ——	

Geſtorvenen aan het graveel.

Lente	26 Christ.	1 Joden	27 te zamen.
Zomer	20 ——	2 ——	22 ——
Herfst	29 ——	3 ——	32 ——
Winter	34 ——	1 ——	35 ——

Waterzucht (hydrops.)

§ 348. Deze ziekte is hier vrij algemeen, en offchoon ſomtijds oorſpronkelijk, toch veel-

tijds *fecundair*. Meestal zien wij haar als een gevolg van tusfchenpoozende koortfen (*fibres intermittentes*), fcharlaken, uitflag, ontfteking, verhardingen in de buiksingewanden en vele kwijnende ongefteldheden. Borst- buiks- en huid-waterzucht komen hier het meest voor. De eerfte wordt dikwijls miskend, en gaat voor *asthma* door. Ook der herfenen- waterzucht is hier niet zeldzaam bij kinderen; maar wordt veeltijds niet onderfcheiden: wij zijn daarop opmerkzamer geworden door de waarnemingen van de *Profesforen* FORMEIG (*a*) en HEINEKE (*b*). Op onze fterflijsten vinden wij flechts de waterzucht in het algemeen opgegeven; terwijl er van de bijzondere foorten niet gewaagd wordt. Volgens onze veertigjarige berekening verliezen wij jaarlijks aan deze ziekte na genoeg 367 menfchen, en hoe groot dit getal ook reeds zij, zoo zijn wij toch overtuigd, dat nog vele herfenen- en borst-waterzuchten niet daaronder gerekend zijn.

Wanneer wij ons op de fterflijsten van

Wee-

(*a*) In zijne voortreffelijke verhandeling *von der Wasferfucht der Gehirnhöhlen* in HORN's *Archiv. Jahrg.* 1810. B. I. H. II. *Seite* 219.

(*b*) *Journal der practifchen Heilkunde von* C. W. HUFELAND *und* K. HIMLY, 1811. *März. Seite* 3.

Weenen kunnen verlaten, dan moet deze ziekte daar nog vrij algemeener voorkomen; want wij vinden aldaar alleen aan *hoofdwaterzucht* . . . . . 611.7 dood.
aan waterzucht in het algemeen 442.1 ——
aan borst-waterzucht . . 339. ——
alzoo jaarlijks de overgroote ſom van 1392.8 dooden, blootelijk aan deze ziekte, en gevolgelijk bijna viermaal zoo veel als hier. Brengen wij nu ook eene grootere bevolking, en de hier miskende en niet opgeteekende herſen- en borst-waterzucht in aanſlag, alsdan ſchijnt ons dit verſchil toch te groot, om niet eene grootere ſterfte te *Weenen*, dan hier bij deze *abnormaliteit*, te vooronderſtellen. Opmerkelijk is het groote aantal dooden aan *hoofdwaterzucht* op de *Weener* ſterflijsten, en te verwonderen, dat bij ons daarvan geene melding geſchied zij; terwijl althans het uitwendige hoofdwater hier niet onbekend is, en het inwendige hoofd- of herſenwater toch ook niet altoos verborgen blijft. Wij hebben dit laatſte meermalen ontmoet; maar eerst nadat wij, zoo als wij reeds hier boven aanſtipten, onder anderen de vermelde verhandelingen van FORMEY en HEINEKE daarover gelezen hadden, zijn wij op deze, bij de kinderen menigvuldig voorkomende kwaal opmerkzamer geworden, en herinneren ons van

achteren, dat wij dezelve dikwijls miskenden. Veeltijds hielden wij haar voor zenuw-, worm-, *gastrifche* ziekten en tanden, en hebben daaraan verloren, welke onder deze afdeeling hadden behooren geplaatst te zijn. Hoezeer alhier welligt niet ter fnede, willen wij onze kunstgenooten door de volgende, door voormelde geneesheeren opgegevene, verfchijnfelen daarop opmerkzaam maken: die kinderen, welke men hier veeltijds zegt, dat te verftandig zijn om lang te leven, fchijnen bijzonder tot deze ziekte genegen; brengen zij hierbij de nachten dikwijls flapeloos door, zoo moeten wij dezelve in het oog houden, en op het herfenwater bedacht wezen, zoodra zij van gemoedsftemming of *humeur* veranderen. Beginnen zij allezins op de beenen te waggelen, te ftruikelen en gelijkvloers te vallen, alsdan is deze ziekte aanwezig, welke zich verder door een' ftrak uitzien verwijderden oogappel (*pupil*), achteroverhellend hoofd met eenen vooruitftaanden hals, bewusteloosheid, braken en meerdere *gastrifche* en andere verfchijnfelen te kennen geeft.

§ 349. De fterfte aan waterzucht tusfchen Christenen en Joden verhoudt zich als 6:1, is alzoo onder dezen grooter dan onder genen, waarvan wij geene andere reden kunnen opgeven, dan het zich meerder blootftellen

len aan wind en weder, en de groote armoede der Joden, waardoor de geringe Jood minder gelegenheid heeft, om eenige ziekten, als tusſchenpoozende koortſen, het ſcharlaken uitſlag en andere ongeſteldheden, die veelal waterzucht ten gevolge hebben, behoorlijk te laten genezen of uit te vieren, maar dezelve verwaarloozende, gelegenheid tot waterophoopingen geeft. Hetgene wij over de herſenen- en borst-waterzucht aangemerkt hebben, is ook op den Jood toepasſelijk, kunnende buik- en huid-waterzuchten niet wel met andere ziekten verwisſeld worden, of onder andere benamingen voorkomen.

Gaan wij thans (op tafel XIII.) het beloop dezer ziekte in onze ſtad na, dan vinden wij, dat zij gedurende de laatſte tien jaren wederom merkelijk toeneemt, terwijl zij reeds in de twee tusſchen-tijdvakken, in vergelijking van het eerſte, veel verminderd was. Opmerkelijk is het, dat zulks zoo wel bij Joden als bij Christenen plaats heeft; waaraan deze af- en toeneming moet toegeſchreven worden, bekennen wij niet te weten, hetzij dan, dat men de, door den kwijnenden handel, toenemende armoede en het ſlechte voedſel daarvan als oorzaak wil beſchouwen; voorwaar oorzaken, die op de ſpijsvertering eenen nadeeligen invloed hebben, en gevolgelijk

 voor

voor de bereiding van goed bloed, als de bron van vele waterzuchten, zeer ſchadelijk moeten zijn.

§ 350. De gewone behandeling der waterzucht is hier pisdrijvend, met oogmerk, om daardoor de onregelmatige ophooping van water af te leiden. Andere middelen, dan die tot deze ſoort behooren, worden daartegen zelden gebezigd. Bij eene andere gelegenheid (*a*) hebben wij ons hierover verklaard, en de oorzaak dezer ziekte in eene *abnormale* werking van het watervaat-ſtelſel en ontaarding van het bloed gezocht; derhalve de pisdrijvende-, als hoofd-*methode*, verworpen. Wij houden, om het nog eens te herhalen, deze middelen grootendeels daarom voor nuttig, dewijl zij tevens op het geheele *lymphatieke* ſtelſel en op het bloed, alzoo op de oorzaak der kwaal, werkten, moetende eene verbetering van de bloedbereiding vooraf- of daarmede vergezeld gaan. Is het water reeds in de herſenen gevormd, dan is hetzelve nog moeijelijker, dan de overige waterverzamelingen, weg te nemen. Nogtans in den aanvang,

(*a*) *Nadeelige en bijna algemeene vooroordeelen en misbruiken in de geneeskunde beſtreden en gewijzigd*, door CS. JS. NIEUWENHUYS, te *Amſterdam*, bij L. VAN ES, 1810. § 224. enz.

vang, wanneer nog het *ſtadium inflammationis* als de gewone oorzaak hiervan beſtaat, en door aangegevene verſchijnſelen erkend wordt, zien wij deze kwaal alhier niet zelden door eene *antiphlogistiſche* behandeling, bijzonder door het *murias hydrarg. oxydulati* en bloedzuigers, genezen.

§ 351. Het winterſaizoen moet nadeelig voor deze *abnormaliteit* zijn; want dit levert de meeste dooden op, terwijl in den zomer de ſterfte de geringſte is. Zulks heeft zijnen grond, voornamelijk, in het groote gebrek, waaraan de ſmalle gemeente hier in den winter is blootgeſteld, doordien de zomer haar beter in de gelegenheid ſtelt, vele, tot waterzucht gelegenheid gevende ziekten uit te vieren, en vele der noodigſte verkwikkingen aanbiedt. Ook kan de huid in den winter niet zoo werkdadig als in den zomer zijn. Vermits nu in de lente en den herfst ook de uitwaſeming der huid veeltijds onderdrukt wordt, zoo geven deze ook veel aanleiding tot waterverzameling, zoo als men uit nevensgaande tafel kan nagaan:

Geſtorvenen aan waterzucht.

Lente	3193	Christ.	485	Joden	3678	te zamen.
Zomer	2402	——	431	——	2833	——
Herfst	3082	——	559	——	3641	——
Winter	3891	——	634	——	4525	——

§ 352. *Spina bifida* of watergezwel van den ruggegraad is hier niet zeldzaam, nogtans vinden wij dezelve op onze sterflijsten niet vermeld; zulks zal, derhalve, onder de algemeene benaming van *accidenten* begrepen zijn. Deze doorgaans reeds in het moederlijf gevormde ongesteldheid ontstaat, gelijk bekend is, uit eene doorzakking van water uit de vierde hersenholte, wanneer deze niet afgesloten wordt, en is waarschijnlijk het gevolg eener ontsteking. Onze heel- en geneesheeren beschouwen deze *abnormaliteit* als *noli me tangere*, zoodat alle kinderen vroeg of later daaraan omkomen. De *methode* van COOPER, (*Med. & Chirur. transact.*) om door kleine openingen het water uit het gezwel te ontlasten, en hetzelve zoodanig grondig te genezen, schijnt hier weinig bekend, en, zoo verre wij weten, nog niet beproefd te zijn. Ook twijfelen wij, of daardoor op den duur eene volkomene genezing zal kunnen bewerkt worden.

§ 353. Ook de *hydrocele*, of verzameling van water in den balzak, is hier menigvuldig, en de inspuiting met rooden wijn wordt algemeen met het beste gevolg daartegen in het werk gesteld.

§ 354. Zoo komt het *hydrops ovarii* ook

nu

nu en dan voor, wordt dikwijls miskend of te laat onderſcheiden, en bijna nooit genezen.

Zenuwziekten en ſtuipen.

§ 355. *Zenuwen*, *zenuwziekten*, *het op de zenuwen hebben* zijn thans, hier gelijk overal, zulke algemeene benamingen, dat men niet behoeft te twijfelen, of deze ziekten komen dagelijks voor, en zijn menigvuldiger dan voorheen. Buiten kijf zijn, door eene fijnere beſchaving, drukkende tijdsomſtandigheden, en welligt een veranderd luchtgeſtel, onze zenuwen veel aandoenlijker geworden, en gevolgelijk aan meerdere ongeſteldheden onderhevig, dan bij onze voorvaderen; zoodat wij tegenwoordig weinige ongeſteldheden zullen ontmoeten, waarbij de zenuwen geene onregelmatige werkingen uiten. Verkeerdelijk worden deze echter deswegen, zoo door arts als leek, voor zenuwziekten uitgeroepen, en als zoodanig op onze ſterflijsten geboekt. Immers blootelijk verdienen die ziekten den naam van zenuwziekten, welke in de zenuwen haren grond hebben, en niet ſlechts met eene *abnormale* werking derzelve gepaard gaan; alsdan toch konde men dezelve even goed *aderen-*, *ſpier-* of zoodanige ziekte noemen,

 waar-

waarbij een of ander ſtelſel of werktuig aangedaan was. Wij gelooven, dat er eigenlijk geene ziekten gevonden worden, waarbij niet de zenuwen min of meer in betrokken worden; deze zijn het immers, waardoor de geheele buitenwereld met ons in verband wordt gebragt, en het *macrocosmus*, zoo wel regelmatig als onregelmatig, op ons *microcosmus* werkt. Dit was eertijds, zoo als heden; maar thans kunnen onze zeer aandoenlijke zenuwen zelfs als leiders niet onpartijdig blijven, en worden als zoodanig reeds onregelmatig getroffen.

Beſchouwen wij nu het groote getal der alhier geſtorvenen aan ſtuipen (tafel XII.), welke met de andere, onder de benaming van *zenuwziekten*, opgeteekende dooden, jaarlijks 1353, of het zesde gedeelte der geheele ſterfte, uitmaken, dan ſchijnt het algemeen ſpraakgebruik van *zenuwziekte* alhier volkomen geregtvaardigd te worden. Althans voor den wandelaar door onze ſtraten, die de menigte van vallende ziekten en toevallen aldaar ontmoet, zal er geen twijfel meer overblijven, of Amſtels inwoners bijzonder door deze ramp geteisterd worden. Bij alle waarſchijnlijkheid is dit toch geene waarheid: want vooreerst worden hier velen op onze doodlijsten geplaatst, die wel met verſchijnſelen van onre-

gel-

gelmatige werkingen der zenuwen; maar, volgens onze zoo even gemaakte bepaling, aan geene eigenlijke zenuwziekten overleden zijn. Trouwens, hoe vele kinderen ſterven er aan ſtuipen, waaraan zuur in de ingewanden, het tanden, en andere ongeſteldheden, waarin de zenuwen ſlechts deelden, oorzaak waren? Wie kent geene voorbeelden, dat kinderen bij de kleinſte kunstbewerking, zelfs bij het ſnijden van den tongriem, door ſtuipen omkwamen! Hoe vele volwasſenen ſterven er niet aan zenuwtrekkingen, die haren grond in onregelmatigheden van andere ſtelſels of werktuigen hebben. Neemt men bij ſtervenden, of zelfs in de laatſte *ſtadiën* der koortſen van allerlei aard, niet doorgaans zenuwaandoeningen, en veelal ſtuipen, waar? Hoe gemakkelijk, ja, zelfs natuurlijk is het nu niet, dat de leek deze voor geſtorvenen aan zenuwziekten opgeve, en zij dus geboekt worden, doordien de arts zelf zich dagelijks daarmede vergist? Wat, ten tweede, de menigte vallende ziekten aangaat, die men hier bij de ſtraat ontmoet, zoo is het eene bewezene daadzaak, dat verre het grootſte gedeelte daarvan gemaaktheden en bedriegerijen zijn, om daardoor het gevoel van den medelijdenden voorbijganger op te wekken, en zijne beurs te openen. Meermalen waren wij

zel-

zelve getuigen, en zeer velen met ons, dat zoodanige *epileptici* door aalmoezen of bedreigingen ſpoedig herſteld werden. Desniettemin blijft het waarheid, dat thans het lijden der zenuwen veel algemeener is, dan eertijds. Zulks blijkt, zoo als wij zoo even aanmerkten, uit de grootere gevoeligheid der zenuwen, welke, bij ongeſteldheden van andere deelen van het zamenſtel, zoo gemakkelijk medelijden, in wanorde gebragt worden, en van haren *normalen* toeſtand afwijken; en dit wordt nog meer door onze ſterflijsten zelve geſtaafd. Deze toonen ons (tafel XIII.) duidelijk aan, dat alhier de zenuwziekten en ſtuipen voor dertig jaren merkelijk toenamen, daarna eenigzins verminderden, maar in het laatſte tijdſtip van tien jaren wederom vermeerderden; terwijl dit toenemen bij de Joden door alle tijdperken gelijken tred houdt. Men heeft hier een onderſcheid tusſchen ſtuipen en zenuwziekten gemaakt, en waarſchijnlijk door deze zenuwkoortſen, en door gene onregelmatige zenuwtrekkingen van het geheele ligchaam, of van een gedeelte van hetzelve, verſtaan.

§ 356. Hoe groot nu de ſterfte bij ons ook aan deze kwaal zij, zoo wordt zij wederom door die der ſtad *Weenen* verre overtrof-

troffen; want aldaar (*a*) vinden wij 2745.6. dooden aan zenuwkoortſen en ſtuipen opgeteekend. Stellen wij nu de bevolking aldaar (*b*) op 300,000 inwoners, alsdan verhoudt zich derzelver ſterfte aan deze ziekten tot die der onze als 2:1. en is alzoo eens zoo groot. Echter moeten wij ook hier aan dezelfde onnaauwkeurige *noſologiſche* bepaling, als bij ons, gedachtig maken; want wij waren een jaar getuigen, dat, aan het groote ziekenhuis (*Krankenhaus*) aldaar, alle koortſen, ook die, waarbij men geene onregelmatigheid der zenuwen waarnam, zenuwkoortſen genaamd werden. Van daar het jaarlijks overgroot getal van 961.8, die aan *Nervenfieber* zouden omgekomen zijn, waarvan wij ten hoogſte, volgens onze ervaring, een vierde op rekening van echte zenuwkoortſen kunnen ſchrijven.

Volgens onze ſterflijsten overtreffen deze dooden der Christenen verre die der Joden; want de aan ſtuipen geſtorvenen zouden zich als 29:1, en aan beide, ſtuipen en zenuwziekten zamengenomen, als 60:1, verhouden. Of dit groot verſchil aan de grootere kultuur der Christenen, of, hetgeen wij eerder geloo-

(*a*) T. a. pl. tafel V.

(*b*) T. a. pl. bladz. 69.

looven, aan eene onnaauwkeurigheid in de op-teekening moet toegefchreven worden, laten wij aan de beoordeeling onzer lezers over. Zoo veel is zeker, dat dit verfchil in de laatfte tien jaren veel geringer is, en dat zich de fterfte der Christenen aan ftuipen tot die der Joden als 16.8 tot 1, en aan zenuwziekten, als 17.3:1, verhoudt.

§ 357. Koude fchijnt bij de zenuwziekten het nadeeligst, en warmte het weldadigst te werken; want in den winter fterven daaraan veel meer dan in den zomer; terwijl de lente en herfst daarin het midden tusfchen den zomer en winter houden:

Geftorvenen aan ftuipen en zenuwziekten.

Lente	13229	Christ.	445	Joden	13674	te zamen.
Zomer	11636	——	344	——	11980	——
Herfst	13310	——	466	——	13776	——
Winter	14166	——	532	——	14698	——

§ 358. Behalve de gewone overal in gebruik zijnde zenuwmiddelen, bezigt men ook hier veeltijds aderlatingen in de meeste foorten van zenuwziekten. Wij hebben meermalen ondervonden, dat dezelve, het evenwigt tusfchen aderen en zenuw herftellende, foms van groot nut waren, en houden derhalve, ondanks een onzer *Recenfenten* of liever *Refe-*

ferenten (*a*) ons een tegenovergesteld gevoelen schijnt te willen opdringen, dezelve in eenige gevallen voor noodzakelijk; maar kunnen ons geenszins vereenigen met het misbruik, hetwelk somtijds daarvan alhier bij deze soort van ziekte gemaakt wordt; hoewel men thans niet meer, zoo als voorheen, bij elk zenuwverschijnsel aderlaat, zoo zijn hier toch nog vele artsen, die bij elke zenuwtrekking, flaauwte, *hysterie*, enz. aderlatingen aanprijzen. Daarenboven zijn dezelve bij die zenuwaandoening, welke wij onder den naam van *schrik* kennen, zoo algemeen in zwang, dat zoo wel arts als leek zich zeer zouden verwonderen, indien men hier niet aderliet, ja, elk nadeelig gevolg daarvan aan het verzuim van eene aderlating zouden toeschrijven; doch men begint thans ook van dit gevoelen eenigzins terug te komen.

§ 359. Tegen de zoogenaamde *vallende ziekten* (*epilepsia*) heeft men hier allerhande *arcana*, welke in het bijzonder door de heeren apothekers uitgevent, maar ook door andere personen aangeboden, zelfs van buiten aangebragt worden. Er zijn familiën, welke er eene eer in stellen, dat deze *arcana* van ouders tot ou-

(*a*) *Vaderlandsche Letteroefeningen*, voor het jaar 1814. No. XIII. bladz. 560.

ouders worden overgeërfd, om daarmede, ſoms zelfs zonder belooning, den noodlijdenden te hulp te komen, zonder nogtans door deszelfs openlijke bekendmaking het ganſche menschdom nuttig te willen zijn. Nooit echter hebben wij van al deze geheime middelen, bij vallende ziekten, waartegen wij onze pogingen vruchteloos hadden in het werk geſteld, eenig nut gezien; offchoon wij elk dier lijders, waartegen de geneeskundige hulp vergeefs beproefd was, nooit zoodanige geheime middelen afrieden.

Een algemeen volks-gebruik beſtaat hier, om bij vallende ziekten den lijder de duimen uit de handen te wringen, in den waan, dat dan de toevallen bedaren. Daardoor wordt ſoms veel nadeel te weeg gebragt: want eerder kan men, bij eenigen, deze verbreken, dan losmaken. Onder het groote heer van zenuw-middelen, die doorgaans verkeerdelijk zonder onderſcheid tegen deze ziekten, en bijzonder tegen vallende ziekten, worden gebezigd, hadden wij den meesten dienst van het *nitras argenti* 1 tot 4 grein per dag, in een of ander water opgelost.

§ 360. *Hyſteria* is hier niet alleen bij vrouwen, onder den naam van *moer*, vrij algemeen, maar ſoms treffen wij ook *hyſteriſche* mannen aan. Offchoon het, voor het

ove-

overige, hier nog niet zoo zeer, als in vele andere buitenlandſche groote ſteden, mode is, dat voorname dames, en in het bijzonder ongehuwden, bij elken ſchrik of zelfs aandoenlijke verhalen, *het op de zenuwen krijgen* en in flaauwte vallen, worden echter deze *hyſteriſche* kuurtjes, bijzonder onder de jonge voorname dames, menigvuldiger. De voorheen bij ons onbekende naam *zenuw* heeft, zoo wel bij rijk als arm, eveneens als koude en zinking, het burgerregt verkregen.

Kramp (ſpasmus.)

§ 361. Deze ſoort van zenuwziekte, waarin de ſpieren bijzonder deelen, treft men bij ons dikwerf aan. Men onderſcheidt dezelve van de ſtuiptrekkingen daardoor, dat de ſpieren bij kramp aanhoudend worden zamengetrokken, terwijl bij de ſtuipen zulks afwisſelend geſchiedt.

Wij vinden op onze ſterflijsten ſlechts de dooden onder de algemeene benaming *kramp* opgeteekend, en zijn derhalve niet in ſtaat, de bijzondere ſoorten, waaraan onze inwoners hier ſterven, te kunnen vermelden. Waarſchijnlijk is zulks grootendeels aan de maagkramp; ten minſte, gedurende onze *praktijk*, hebben

wij hier vele lijders daaraan behandeld, en weten tevens, uit ervaring, van anderen, dat dezelve hier algemeen voorkomt. Zelden zagen wij *trismus* en *tetanus*. Zien wij te *Weenen* (*a*) aan *Kinbackenkrampf* (*trismus*), *Starkrampf* (*tetanus*) en *Magenkrampf* (*cardialgia*) slechts 6 gestorvenen *in* het jaar opgeteekend, dan, voorwaar, moesten wij ons getal, bestaande in 193 personen, die alhier onder den naam van kramp omkomen, zeer groot vinden. Wij verwonderen ons geenszins, dat deze sterfte (tafel XIII.) zoo bij Joden als Christenen toeneemt, vermits zij in eene onregelmatigheid der zenuwen gegrond is. Ook is zij bij de Joden iets minder, en verhoudt zich tot die der Christenen, als 1:14. Daarenboven stemt de invloed van het jaargetijde volmaakt met dien der zenuwziekten overeen.

§ 362. De zoo algemeen bekende *antispasmodische* geneeswijze is ook hier de aangenomene. Daaronder beslaat het bloedlaten eene hoofdplaats, en wordt ook bij meest alle soorten van krampen doorgaans misbruikt, hoewel somtijds ook gepast aangewend. Bij de hier algemeen heerschende maagkramp poogt men eerst, door buikzuiverende middelen, de an-

(*a*) Wertheim, *Topographie*, t. a. pl.

antiſpasmodiſche kuur voor te bereiden, en ſlaagt hier zelden in het grondige genezen derzelve. Ook ons ging het hier niet veel beter, en wij zagen onze geheele *antispasmodiſche* en maagverſterkende behandeling aan de maagkramp ſchipbreuk lijden, voordat wij met de voortreffelijke verhandeling van den Heer CONRADI (*a*) bekend, en op het aanhoudend gebruik van de versch gepoeijerde *valeriana* opmerkzaam gemaakt waren. Zelden gebeurt het ons, dat wij thans onzen lijder daarvan niet grondig herſtellen (*b*).

Kinkhoest (*tusſis convulſiva.*)

§ 363. Zonder ons over den eigenlijken aard dezer kwaal te verklaren, zullen wij dezelve ſlechts met betrekking tot onze ſtad nagaan. Bij het beſchouwen van deze afdeeling onzer ſterflijsten vinden wij, dat daaraan alle jaren dooden zijn opgeteekend; nogtans ook, dat de ſterfte jaarlijks zeer verſchilt: zoodat wij niet twijfelen, of de kinkhoest heerscht hier ſoms *epidemisch*, wordende dezelve altoos ook

(*a*) *Journal der pract. Heilk. herausg. von* C. W. HUFELAND, *4ten Bdes. 4tes Stück*, *pag.* 182.

(*b*) HYPPOCRATES *Magazin*, tweeden Deels, eerſte Stuk.

ook *ſporadisch* aangetroffen. Alhoewel hij alhier doorgaans kinderen aantast, zoo hebben wij denzelven toch ook meermalen bij volwasſenen en oude lieden ontmoet, maar dan wordt hij hier kramphoest genaamd, omdat wij denzelven, zoo bij kinderen als volwasſenen, voor eene krampachtige of ſtuipachtige zamentrekking der ademhalings-werktuigen; zijnde in een lijden derzelver zenuwen gegrond, houden; zoo aarzelen wij niet, deze ziekte onder ééne *noſologiſche* bepaling te brengen. Intusſchen gelooven wij, dat alleen de geſtorvene kinderen aan kinkhoest alhier onder deze afdeeling bedoeld zijn. Volgens onze veertigjarige gemiddelde berekening ſleept dezelve jaarlijks 36.5 onzer jonge inwoners uit ons midden, hetgeen, in vergelijking van *Weenen*, alwaar er jaarlijks 161.3. (*a*) aan kramphoesten zouden omkomen, niet veel is: hoewel wij vermoeden, dat aldaar, onder dit getal, alle geſtorvenen, zoo oud als jong, aan elken *ſpasmodiſchen* hoest zullen begrepen zijn. Met andere zenuwziekten heeft dezelve ook gemeen, dat hij onder de Christenen van tijd tot tijd vermeerdert, en bij de Joden in de tweede en derde afdeeling van tien jaren, meer dan eens zoo veel, als in de eer-

(*a*) T. 2. pl. tafel V.

eerste en laatste, daaraan gestorven zijn. Ook schijnen de Joden meer dan de Christenen daaraan te sterven, kunnende wij éénen Jood tegen 8.7 Christenen rekenen.

§ 364. Dat het *epidemische* karakter van den kinkhoest in de gesteldheid der lucht, en niet in eene eigenaardige smetstof (*contagium*), gegrond zij, schijnt de nadeelige invloed van het ruwe weder op denzelven te bevestigen. Gewoonlijk zagen wij hier *recidiven* bij genoegzaam geheel herstelden, zoodra zij zich aan ruw weder blootstelden. Ook vinden wij, dat de winter en herfst meer dan eens zoo vele voorwerpen daaraan wegslepen, dan de zomer en lente, waarvan de volgende tafel ten bewijze strekt:

Gestorvenen aan kinkhoest.

Lente	224	Christ.	28	Joden	252	te zamen.
Zomer	190	——	22	——	212	——
Herfst	422	——	51	——	473	——
Winter	473	——	50	——	523	——

§ 365. Braakmiddelen worden er, over het algemeen, alhier tegen den kinkhoest bij herhaling toegediend; zij schijnen daartegen het burgerregt, door de met dezen hoest gepaard gaande slijmbrakingen, verkregen te hebben. Thans, echter, worden dezelve, waarschijn-

lijk omdat zij niet aan de verwachting beantwoorden, veel minder, offchoon nog te veel, daartegen gegeven: vele artfen fchijnen eindelijk te begrijpen, dat met de ontlasting van flijm toch niet de bron van dit euvel geftopt wordt. Het poeijer van den wortel der nachtfchade (*belladonna*), het inwrijven der *antimoniaal*-zalf, wordt door zeer weinigen beproefd. Wij hebben, op het voorbeeld van J. G. HORST (*a*), met het beste gevolg, zwavel met het *extractum hyocyami* daartegen gebezigd, en fomtijds binnen vier weken den zwaarften kink- en kramphoest, welke laatfte foms eene reeks van jaren geduurd had, door het *fulphuretum calcis recenter praeparatum* genezen. Wij twijfelen ook geenszins, of de *lactuca virofa*, waarmede wij bij het *asthma periodicum* wonderen deden, zal, op voorftel van D. S. GUMPRECHT (*b*), met het grootfte nut daartegen gebezigd worden, zullende wij dit, bij de eerfte gelegenheid, beproeven.

§ 366. Door de benaming *zinking op de borst*, *ftikzinking* of alleen *zinking*, kenfchetst men

(*a*) *Journ. der pract. Heilk. herausg. von* C. W. HUFELAND *und* K. HIMLY, *Februar-Stück.* 1813. *pag.* 3.

(*b*) *Ibid. vierde October-Stück van* 1814. *pag.* 109.

men hier verschillende aandoeningen der borst, welke in het bijzonder aan kinderen eigen zijn, en, zonder spoedig aangebragte hulp, plotseling doodelijk worden.

Eerst sedert weinige jaren is men daarop meer en meer opmerkzaam geworden, en hebben eenige onzer artsen deze *abnormaliteiten* naauwkeuriger onderzocht, blijvende, nog voor weinigen tijd, den waren aard derzelve den arts alhier onbekend: *er is eene koude of zinking op de borst geslagen;* hiermede stelden zich en arts en leek tevreden, zonder aan iets bepaalds te denken. Nadat men in *Duitschland* zoo veel gewag van *croup* (*angina membranacea*) en het *asthma millari* maakte, en genoegzaam alle borstaandoeningen bij kinderen daarvoor wilde doen gelden, begon men ook hier meer over deze *stikzinkingen* na te denken. Eenige onzer kunstbroeders zagen nu ook meermalen den *croup*, terwijl wij denzelven slechts enkele keeren ontmoet hebben. Ook het *asthma millari* troffen wij zeer zelden aan; echter kunnen wij uit de onnaauwkeurige opteekeningen van gestorvenen aan *stikzinkingen* en *zinking op de borst* zien, dat dezelve hier menigvuldig moeten voorkomen. Bij de Joden vinden wij daarvan gedurende veertig jaren melding, nogtans waren er vele jaren achtereen niet

opgeteekend, en dan wederom alle jaren. Eerst van het jaar 1795 schijnt daarvan naauwkeurig boek gehouden te zijn. Bij de Christenen begint zulks met 1805: bedragende, tot 1813 ingesloten, eene som van 623, namelijk 467 Christenen en 156 Joden, alzoo eene jaarlijksche som van 69 inwoners. Vermits nu dit getal bij de Joden veel grooter is en in geene evenredigheid tot de Christenen staat, zoo vermoeden wij, dat zij onder *zinking* ook andere ziektevormen, en waarschijnlijk *rheumatismus*, bedoeld hebben. Het wordt derhalve noodig, hiervan naauwkeurige opteekeningen te houden, om daardoor den waren aard dezer menigvuldige en gevaarlijke ziekten te leeren onderscheiden. Gedurende onze *praktijk* hebben wij het volgende daarvan opgeteekend: „eene *catarrhale* aandoe-„ning der borst, die den kinderen, ge-„woonlijk beneden de vier jaren, veelal „nadat zij eenigen tijd gehoest hadden, maar „anders zeer wel schenen, plotselijk over-„valt, de ademhaling moeijelijk maakt, den „bloedomloop verhaast en verstikking dreigt, „hebben wij meermalen waargenomen, en „met de algemeene benaming *zinking op* „*de borst*, *stikzinking* hooren bestempelen. „Zij heeft noch overeenkomst met den *croup*, „noch met het *asthma millari*, noch met

„ pe-

„ *peripneumonia.* Zij gaat met weinig hoest, „ geene merkbare pijn, alleen met kortademigheid en ſterk hijgen, kleinen, ſnellen pols „ en weinig vermeerderde warmte gepaard; ſoms „ is daarbij het gezigt rood opgezet, ſomtijds bleek. Wij houden het voor eene „ *abnormale* aandoening der long- of *bronchiaal*-zenuwen. Aderlatingen, welke hiertegen algemeen worden aangeprezen, hebben wij eenige malen vruchteloos beproefd; „ nadat wij eene verbinding van de *calomel* „ *moſchus* en *crocus* toedienden, ſlaagden „ wij doorgaans in de genezing."

De gewone middelen, welke in deze ſtad daartegen worden aangewend, zijn: braakmiddelen, aderlatingen, ſpaanſche vliegen en oplosſende ſtroopjes. Met behulp van de goede natuur worden ook op deze wijze vele kinderen gered; terwijl er echter ook zeer velen daaronder bezwijken. Ook in *Weenen* ſchijnt men over deze *abnormaliteit* weinig nagedacht te hebben; want onder de benaming *Stickfluſſ* vinden wij aldaar (*a*) 105.3 dooden, als het jaarlijks middengetal der geſtorvenen, vermeld, zonder dat er van *croup* of *asthma millari* gewag gemaakt wordt.

Jicht

(*a*) Wertheim, *Topographie*, *tab.* V.

Jicht en rheumatismus.

§ 367. Alhoewel deze twee, in hunnen aard wezenlijk verſchillende, ziektevormen ook onder verſchillende afdeelingen op onze ſterflijsten geboekt zijn, worden dezelve alhier toch te veel met elkander verwisſeld, dan dat het mogelijk zijn zoude, elk afzonderlijk na te gaan. Wanneer wij op onze ſterflijsten in veertig jaren ſlechts 638 geſtorvenen aan jicht en *rheumatismus* vinden opgeteekend, en daaronder in al dien tijd niet meer dan 14 Joden geteld worden, dan, voorwaar, is dit aantal niet evenredig aan het kwade gerucht, waarin ons land, zoo hier als elders, met betrekking tot de voortbrenging dezer kwalen, ſtaat: bij de Joden vinden wij daaronder echter geene *rheumatismi*, en deze zijn waarſchijnlijk onder de zinkingen begrepen, en welligt met de zoogenaamde zinkingen op de borst verwisſeld. Ook bij de Christenen vinden wij, in vele jaren, geene *rheumatismi* geboekt; zoodat wij ons hier niet op onze ſterflijsten verlaten kunnen. In *Weenen* zijn er jaarlijks 19 dooden alleen aan jicht, en 30 aan *rheumatiſche* ziekten opgeſchreven; overtreffende dit getal verre het onze. Volgens onze eigene ervaring, aan-

gaan-

gaande deze ziekte, treffen wij, wel is waar, zeer vele menſchen alhier aan, die over *rheumatiſche* pijnen op verſchillende plaatſen van het ligchaam klagen, en wij kunnen zeggen: weinige ſchijnen daarvan geheel vrij. Met dat al komen ons de *rheumatiſche* koortſen met verſtijving en pijnen der ledematen, vallende dan op dit, dan op een ander deel, niet zoo menigvuldig voor, als de aard van het luchtgeſtel en de waterachtige ligging onzer ſtad zouden doen vermoeden: nooit zagen wij iemand daaraan ſterven. Ook de ware *arthritis* behandelden wij hier zeldzaam; ofſchoon wij thans nog eenen molenaar daaraan onder onze behandeling hebben, wiens handen en voeten, in het bijzonder de vingers en teenen, daardoor zoo misvormd zijn, dat men ze naauwelijks voor deze deelen zoude erkennen, drukkende dagelijks uit zijne vingers, die veel naar hoendereijeren gelijken, eene groote hoeveelheid kalkaardige ſtof (*materies arthritica*). In de laatſte tien jaren zijn deze ziekten hier aanmerkelijk toegenomen, ten minſte op onze lijsten vinden wij, in het laatſte *decennium*, het getal der dooden met 113 Christenen vermeerderd. Wij willen gaarne toegeven, dat zulks grootendeels aan de onnaauwkeurige opteekening is toe te ſchrijven; wij gelooven echter, dat de

de thans geliefkoosde dunne kleeding onzer dames, die het zich voor eene fchande rekenen, in den winter wollen kleederen, ten minfte wollen borstrokken en koufen te dragen, ook veel tot vermeerdering dezer kwaal en fterfte zal toebrengen. En zoude de jicht niet met den zoo zeer afnemenden fteen kunnen *vicariëeren?*

§ 368. Doordien wij meermalen ondervonden hebben, dat onze *patienten* voor verandering van weder altoos erger werden, en het luchtgeftel zeer veel invloed daarop had, zoo moeten wij ons te meer verwonderen, dat op onze doodenlijsten, in deze evenredigheid, de jaargetijden weinige veranderingen te weeg brengen; want, terwijl winter en lente overeenftemmen, verfchilt de herfst weinig van den zomer. Zulks fchrijven wij aan de vochtigheid toe, die ons voornamelijk in de lente en bij den aanvang van den winter zeer lastig is; moetende de zomer, hoe weldadig ook door de warmte, toch door de alsdan meer heerfchende noorde-winden, en de vochtige en gure avonden, waaraan onze inwoners zich veel blootftellen, wederom zeer nadeelig zijn. Wanneer wij dit overwegen, alsdan zal de volgende opgave vrij wel met de algemeene en bijzondere ervaring ftrooken.

Ge-

Geſtorvene Christenen aan jicht en rheumatismus.

Lente	182.
Zomer	113.
Herfst	147.
Winter	182.

§ 369. De geneeswijze onzer artſen is in deze ziekte der algemeene gelijk. Vlier- en kamillethee zijn daartegen bij een elk bekend, en worden ſoms langen tijd vooraf gebezigd, alvorens men zijne toevlugt tot den *doctor* neemt, die dan ook gewoonlijk de *diaphoretiſche* behandeling in ruimere mate voortzet. *Lignum ſasſafras*, *guaiaci*, *ſtipites dulcamarae*, *camphora*, *antimonialia*, *aconitum*, eindelijk de *cortex*, zijn daartegen de geprezene artſenijen. Bij hevige *rheumatismi*, zoo wel *acuti* als *chroniſche*, was ons niets dienſtiger, dan de *calomel* met *camphor* in zoodanige giften, dat er zich eenige voorboden der *ſalivatie* openbaarden. In de ware jicht hadden wij van niets eenigen dienst; wij moesten ons blootelijk vergenoegen, met het *organismus* in ſtaat te ſtellen, om behoorlijk daartegen te *reageren*. Wij kunnen ons niet beroemen, de echte jicht ooit genezen te hebben, tenzij zij *lues* ten gronde had. Welligt, dat in alle jicht de daar-

daartegen bekende *specifieke* middelen ook van dienst zijn?

§ 370. Het onder den naam *spit* alhier bekende lendewee (*lumbago*) komt hier dikwijls voor, en kan zeer kwaadaardig worden. Niet zelden gaan de hevigste krampkolijken daarmede vergezeld, of zijn daarvan de gevolgen. Wij beschouwen het *nerveus*, en hebben ons bij deze geneeswijze altoos het best bevonden.

§ 371. Het *Podagra*, *pootje*, is eene jicht der rijken, en komt hier zelden den gemeenen arbeidsman over. Of nu zulks aan het meerder gebruik van wijn, en eene overdadige leefwijze, of aan de *Venus* gebragte offers toe te schrijven zij, dan of eene zittende leefwijze, de onregelmatige inwerking van warmte en koude daarvan de bronnen zijn, kunnen wij hier niet onderzoeken. Hoe het ook zij, er moet zekerlijk een zamenloop van omstandigheden plaats hebben, waarom dit euvel meer den welhebbenden dan den minder gegoeden burger overvalt: wij, voor ons, gelooven, dat aanhoudende arbeid het beste voorbehoedmiddel daartegen is. Op onze sterflijsten vinden wij daaraan slechts in 1774 éénen, en in 1776 vier dooden opgeteekend, terwijl in de overige 38 jaren daarvan verder geen gewag gemaakt wordt. *Dit*

is

is ook niet te verwonderen, wanneer men beseft, hoe weinige menschen aan het eigenlijk gezegde *podagra* omkomen. De meeste *podagristen*, immers, sterven *asthmatisch*, of krijgen andere ongesteldheden, die in het *podagra*, hoewel gegrond, toch daarvan niet de onmiddellijke gevolgen zijn.

Het algemeen gevoelen is alhier, het *podagra* als een *noli me tangere* te behandelen, en vooral geene uitwendige middelen daarop aan te wenden, opdat het, ja, niet naar binnen sla! enkel in buitengewoon erge gevallen wordt daarom een arts geraadpleegd. Gewoonlijk wordt dan daartegen een *antiphlogistische* leefregel voorgeschreven, vooral het onthouden van wijn en sterke dranken aangeprezen: in dagelijksche gevallen begrijpt het de leek beter; hij houdt zijnen gewonen leefregel, drinkt zijn glaasje wijn, haalt zelden eenen dokter, gebruikt weinige of geene geneesmiddelen, en is, zoo niet spoediger, ten minste even snel, hersteld, als die zich aan eene geneeskundige kuur onderwerpen. Op een zoogenaamd huismiddel, waarbij onze *podagristen* zich zeer goed bevonden hebben, moeten wij onze lijdende medeburgers opmerkzaam maken. Men overdekke, namelijk, het lijdende deel met gemalen krijt, herhale zulks, zoo het noodig zijn

mogt,

mogt, twee of drie dagen achtereen; en gewoonlijk is de hoofd-*crifis* doorgeftaan.

§ 372. *Catarrhale* ziekten, of zoogenaamde verkoudheden, behooren hier te huis, en zijn aan een veranderlijk luchtgeftel, als het onze is, eigen: van daar zijn verftoppingen in het hoofd (*coryza*), hoest en keelziekten aan de de orde van den dag. Terwijl men de eerfte der natuur toevertrouwt, kan de hoest echter zoo erg worden en aanhouden, dat, alle daartegen hier beproefde huismiddelen, als: drop, gom, allerhande ftroopjes, fuiker met eijerdoren, genever met ftroop, enz. niets batende, men zijne toevlugt tot den *doctor* neemt. Deze poogt dan gewoonlijk met falepdranken, IJslandfche mos en andere, onder den naam van borstkruiden bekende, middelen denzelven te herftellen. *Opium* en *ipecacuanha* in kleine giften, *extr. cardui benedicti*, het *liquor ammoniae anifatus*, en, in hardnekkig krampachtigen hoest, de zwavel, waren ons eene *panaçea* bij deze foort van kwalen.

§ 373. Ook de keelziekten, bijzonder met *laxitas faucium* en nederhangende huig, zijn hier zoo menigvuldig, als foms hardnekkig en verdrietig om te behandelen. Nadat men hiertegen vele huismiddelen beproefd, en tegen het ligten van de huig peper en zout ver-

vergeefs aangewend heeft, gaat men bij den heel- of geneesheer. *Adſtringerende* gorgeldranken, waaronder eene oploſsing van aluin uitmunt, deden ons hier den besten dienst.

Rheumatiſche keelziekten, beſtaande in eene ontſteking der amandelen, het *palatum molle* en ſoms der geheele *fauces*, komen hier ook dikwijls voor, zijnde deze ontſteking gewoonlijk van eenen *astheniſchen* aard, gaande veeltijds in verzwering over. Verſcheidene inwoners worden daardoor jaarlijks, zelfs meermalen in het jaar, aangedaan. Zelden, tenzij in eenen hoogen graad, wordt hiertegen een arts om raad gevraagd. Veelal voldoet hier een heelmeester. Gewoonlijk behelpt men zich met gorgeldranken uit vijgennat, vlierthee met azijn en honig, rapennat, en uitwendig met ſpaanſche vliegen en pappen.

Uitſlag (*exanthema.*)

§ 374. Huidziekten zijn hier vrij algemeen, bijzonderlijk onder de ſmalle gemeente, waarbij men hoofdzeer, ſchurft en andere *chroniſche* uitſlagen menigvuldig aantreft. Voornamelijk ſchrijven wij zulks aan het onder deze klasſe van inwoners gebruikelijk ſlechte

drinkwater, onverteerbaren bedorvenen visch, veel in olie gebakkene meelſpijzen, vochtige woningen en onzindelijkheid der huid toe. Het behandelen dezer ongeſteldheden valt hier meestal den heelarts ten deel, die dan ook verſcheidene uitwendige en ruimſchoots buikzuiverende middelen daartegen aanwendt. Voor het hoofdzeer van eenen kwaadaardigen aard (*tinea maligna*), alhier onder den naam *kwaadzeer* bekend, zijn hier meesters aangeſteld, die, onder den naam van *hoofdmeesters*, door uittrekking dit kwaad zoeken uit te roeijen. Doordien zoodanige hoofdmeesters niet alleen bevoegd zijn, om elk een', die hen wegens het kwaadzeer raadpleegt, te behandelen, maar ook alle kwaadzeerige kinderen uit de weeshuizen door hen worden verzorgd, zoo moet zulks tot kwakzalverij gelegenheid geven. Grootendeels omdat de onkundige leek denkt: *is hij in het eene goed, hij zal het in het andere niet minder zijn*, verleidende winzucht gewoonlijk zoodanige *gepriviligeerde* hoofdmeesters, om alle uitſlagziekten, ten minſte die het hoofd aandoen, te behandelen.

§ 375. Het ſchurft is hier *endemisch* in alle gods-, tucht- en gevangenhuizen, en kan als eene nalatenſchap der Franſchen aangemerkt worden. Het heerscht hier algemeen

on-

onder de lage klasſe der inwoners, en niet zelden treffen wij het ook bij den welhebbenden burger aan. De meesten halen daartegen uit het aalmoezeniers-weeshuis de bekende ſchurftzalf, beſtaande uit gelijke deelen zwavel, groene zeep en reuzel; terwijl men er, in hardnekkige gevallen, ook eene uit *ſublimaat*, enz. voorhanden heeft; anderen nemen hunne toevlugt tot heelmeesters, die, bij het uitwendig gebruik der gewone ſchurftzalven, niet nalaten, den lijder ter deeg van de ſcherpte in het bloed, door *laxeer*-middelen, te zuiveren. Zelden vonden wij daartegen inwendige artſenijen noodig. Het meeste nut hadden wij, ondanks alle daartegen bekende ſmeringen, van het uitwendig gebruik van zwavel, bruine zeep, naar omſtandigheid met reuzel tot eene zalf vermengd, en van het *unguentum citrinum*, bevorderende het baden de genezing uitermate.

Dauwworm (crusta luctea)

§ 376. wordt bij kinderen hier veel gevonden. Weinigen maken daartegen van genees- of heelkundige hulp gebruik, maar beſchouwen het als eene zuivering van ſcherpe ſtoffen, en houden derhalve alle geneeswijzen voor nadeelig. Eerst in zeer langdurige of er-

erge gevallen vragen zij den arts om raad, drukken het hem alsdan wel degelijk op zijn gemoed, om toch bij het genezen te zorgen, dat de dauwworm niet naar binnen gedreven worde. Wee hem! die het ondernemen zoude, uitwendig iets daartegen aan te wenden: alle ziekten, die zelfs jaren daarna zoodanig een voorwerp zouden overvallen, wierden zeker op rekening zijner terugdrijvende *methode* geschreven! Dat de dauwworm zelden doodelijk is, bewijst ten deele reeds de onnaauwkeurigheid, waarmede wij denzelven in onze sterflijsten geboekt vinden. In de jaren 1774—1777 zijn daaraan 28 dooden opgeteekend, dan wordt er tot 1799 daarvan geen gewag gemaakt, zijnde van dien tijd tot 1813, alzoo in vijftien jaren, daaraan 62 Christenen, en van 1807—1813, in zes jaren, 28 Joden gestorven. Wij hebben denzelven nooit zoo gevaarlijk gezien, en kunnen zulks grootendeels aan verzuim van de geneeskundige hulp of bijgekomene omstandigheden toeschrijven.

Roos (erysipelas)

§ 377. en alle roosachtige uitslagen zijn hier te huis. Bij elke geringe kwetsing is daarom een iéder bevreesd, dat er de roos bijkome. Onder deze verdient de roos in

het

het aangezigt, hier *belroos* genaamd, den eerſten rang. Wij treffen dikwijls menſchen aan, die jaarlijks daarmede gekweld zijn. Geene ziekte kan zoo uitgevierd worden, dan deze; want voor het naar binnen ſlaan is men meer bevreesd, dan voor de ziekte zelve. Niet immer gebruikt men daartegen den *doctor*. Na het hoofd met verſcheidene mutſen en matrasſen van vlier wel bedekt te hebben, wordt het met wollen mantels omhangen, zoodat de arme lijder naauwelijks kan ademhalen, en hem deze uitbroeijings-*methode* veel lastiger, dan de ziekte zelve valt. Wordt een arts om raad gevraagd, zoo keurt hij doorgaans niet alleen deze broei-*methode* goed, maar tracht het naar buiten drijven, door zweetdrijvende middelen, nog meer te bevorderen, en het terugſlaan te verhoeden. Gewoonlijk beſtrooit men daarbij nog het gezigt met meel en blaauwſel. Wij hebben ons altoos bij het afweren van togt zonder broeijen, en eene zachte *diaphoretiſche* geneeswijze, zeer wel bevonden. In erge gevallen waren *antimonialia*, ſoms *mercurialia* met *camphor*, zeer dienſtig, terwijl wij de daarbij komende zware koortſen met *cortex* beteugelden.

Netelroos (*urticaria*)

§ 378. is hier ook niet zelden, en gaat doorgaans met *gastrische* verschijnselen gepaard; nooit zagen wij haar gevaarlijk. Het *carduum benedictum* met andere *diaphoretica* herstelden dezelve binnen korten tijd.

Spruw, *of sprouw* (*aphthae*)

§ 379. ontmoet men hier bij kinderen zeer dikwijls, en is in het algemeen zeer gevreesd, weshalve zij niet zelden van een kwaad gevolg zijn moet. Minder ziet men haar bij volwassenen, en daar is zij doorgaans een gevolg of eene gezellin van andere ziekten; wij zagen haar hier, als zuivere *primaire* ziekte, meestal bij kinderen. Niet zelden echter wordt zij oorzaak van den dood. Behalve dat zij bij hevige aanhoudende koortsen dan eens als een goed, dan wederom als een kwaad teeken, te voorschijn komt, is zij dikwijls een gevolg of eene gezellin van *gastrische* ongesteldheden. Meermalen ontstaat zij na hevige brakingen, buikloop en koortsen, en eerst dan, wanneer wij deze onregelmatigheden genezen waanden, de snelle pols langzaam werd, en niets dan zwakte scheen

over-

overgebleven te zijn. Eene buitengewone ſlijmafſcheiding in den mond, komende met *ſalivatie* veel overeen, was dan de voorbode dezer kwaal, welke met een' daarop volgenden droogen mond, roode, glinſterende, pijnlijke tong, die door geen drinken konde bevochtigd worden, ten voorſchijn komt. Wil deze nu niet na aangewende gepaste middelen wijken, alsdan verandert zij in zweren, welke bijzonder de achterſte mondholte en keel teisteren, aldaar groote verwoestingen aanrigten, en den lijder aan eene *angina ulceroſa* ellendig doen omkomen; trouwens, zeer weinigen zagen wij hiervan herſtellen.

De ſpruw is hier wederom zeer onnaauwkeurig geboekt, daar er bij de Joden, volgens onze ſterflijsten, in veertig jaren daaraan ſlechts 14 menſchen zouden zijn geſtorven, hebbende de Christenen, in dien zelfden tijd, daaraan 847 dooden. Welligt dat de Joden de door ons beſchrevene ſpruw bedoeld, en de Christenen al de daarmede omgekomenen opgeteekend hebben. Te *Weenen* rekent men jaarlijks 3 dooden aan *Mundſchwämchen*, hetgeen hier een getal van 21.5 bedragen zoude.

§ 580. Het hier, zoo door arts als leek, geliefkoosde middel tegen de gewone ligte ſpruw is violenſtroop; eerstgenoemde ver-

mengt gewoonlijk de *borax* daarmede, en in zoodanige ligte gevallen doet het doorgaans goede dienſten. Is zij van eenen kwaadaardigen aard en ontaardt zij in zweren, alsdan helpt dit middel niets; maar wij hebben, met vele onzer kunstgenooten, het gebruik van gepaste inwendige middelen, het *acidum muriaticum cum melle roſarum*, als het beste van alle daartegen aangeprezene gorgeldranken, leeren kennen.

Scharlaken uitſlag, roodvonk (ſcarlatina.)

§ 381. Vermits het, zelfs voor den arts, zeer bezwaarlijk is, tusſchen het *ſcharlaken uitſlag* en roodvonk een ander onderſcheid te maken, dan alleen in de graden, zoo zullen wij, volgens het gebruik alhier, ook deze twee benamingen voor ééne ziekte nemen, en een ſcharlaken uitſlag in eenen ligten graad roodvonk noemen. Meestal is dit uitſlag hier goedaardig, wordende ſoms echter ook zoo kwaadaardig, dat daardoor vele menſchen omkomen. Getuigen zijn hiervan onze ſterflijsten, welke daaraan in veertig jaren 2896 dooden bevatten. Nogtans komt hier in aanmerking, dat, dewijl keelziekte de gewone gezellin van de ſcharlaken koorts is, dezelve gezamenlijk op onze ſterflijsten voorkomen. Vermits nu ook eenigen aan keelziekten, zonder dit uitſlag, ſterven, zoo is het waar-

ſchijn-

ſchijnlijk, dat vele dooden verkeerdelijk op deszelfs naam geboekt worden. Groot echter kan dit getal niet zijn, doordien er aan zuivere keelziekten toch weinige menſchen ſterven. Wij kunnen alzoo deze jaarlijkſche gemiddelde ſterfte op 72 inwoners ſtellen: dat hierin nogtans jaarlijks een groot verſchil plaats heeft, en dat deze ziekte *epidemisch* kan heerſchen, blijkt uit de vergelijking der jaarlijkſche ſterfte. Trouwens, wij vinden jaren, waarin 200, ja, zelfs (in 1778) waarin 369 daaraan zijn omgekomen, terwijl in andere jaren 24—26, ja zelfs niet meer dan 18, daaraan geſtorven zijn. Opmerkelijk is het, dat deze jaarlijkſche ſterfte tusſchen Joden en Christenen niet alleen onëvenredig is, maar dat, terwijl er in één jaar 369 Christenen daardoor in het graf geſleept werden, geene Joden daaraan geſtorven, en wederom, in andere jaren, vele Joden en zeer weinige Christenen als dooden opgeteekend zijn. Zoo telt b. v. het jaar 1804 36 Christenen en 28 Joodſche dooden.

Vinden wij nu, dat de evenredigheid der ſterfte aan ſcharlaken koortſen tusſchen Christenen en Joden zich verhoudt als 20:1, alsdan worden wij in ons vermoeden van onnaauwkeurigheid in deze opteekening verzekerd.

Zelden hebben wij dit uitſlag onder gedaante van kleine waterblaasjes gezien, welke dan opdroogen en afſchilferen; doorgaans was deze ſoort alhier goedaardig.

Bij eene vergelijking der toe- of afneming van het ſcharlaken uitſlag is het opmerkelijk, dat het derde tijdvak onzer afdeeling, (tafel XIII) bevattende de jaren 1794—1803, zoo weinige dooden, in vergelijking der andere jaren, heeft. Wanneer ook het eerſte *decennium* het rijkſte aan dooden is, zoo komen het tweede en laatſte genoegzaam met elkander overeen; zoodat er, bij eene te zamenſtelling der eerſte en laatſte twintig jaren, 343 dooden verſchillen, welk verſchil nog grooter zijn zoude, wanneer de Joden, gedurende de eerſte dertig jaren, in de opgave niet zoo ſlordig geweest waren.

§ 382. Het ſchijnt in den aard der ziekte gegrond te zijn, dat winter en herfst de meeste dooden aan dit euvel tellen. In deze jaargetijden toch lijdt, door de onderdrukte uitwaſeming, de huid het meest, en kan alzoo niet zoo ſpoedig de voor het leven zoo noodige verrigtingen bevorderen. Ook alsdan zien wij hier de nadeeligſte gevolgen, als huidwaterzuchten, *leucophlegmaciën* en andere bekende ongemakken daarna geboren worden. Wij twijfelen echter, of dezelve wel op rekening van het uitſlag geboekt zijn;

Ge-

Gestorvenen aan het scharlaken uitslag en keelziekten.

Lente	530	Christ.	10	Joden	540	te zamen.
Zomer	506	——	31	——	537	——
Herfst	863	——	29	——	892	——
Winter	896	——	31	——	927	——

Hoezeer het uit de sterflijsten ook schijnt te blijken, dat de koude zeer nadeelig voor deze ziekte is, moeten wij nogtans herinneren, dat zulks niet minder buitengewone warmte zijn kan: niet zoo zeer toch schijnt de koude als zoodanig de oorzaak dezer vermeerderde sterfte te zijn, als wel de onderdrukking der huidsverrigtingen, die ook in de hitte moeten gestoord worden. Van daar ook dat de herfst weinig minder dooden dan de winter telt, wordende zulks hier niet door de koude, maar door den vochtigen dampkring veroorzaakt, die niet minder grooter stoornis in de huiduitwaseming heeft te weeg gebragt. Wij kunnen, derhalve, het bij ons in zwang zijnde broeijen der scharlaken-ziekte, uit vrees voor het naar binnen slaan, niet minder afkeuren, dan, onlangs door eenige Duitschers daartegen aangeprezene, togt en strenge koude. Meermalen zagen wij bij de hevigste scharlaken-koortsen dadelijk beterschap volgen, nadat wij deze lijders uit kleine, heet gestookte en benaauwde vertrekjes in luchtige, ruime kamers hadden laten ver-

plaat-

plaatſen, latende wij deze in de ſtrengſte winters ſlechts zeer matig verwarmen. Ook de hier gebruikelijke verhittende of zweetdrijvende geneeswijze laken wij eveneens, als de daarvoor meer en meer opkomende overdrevene *antiphlogistiſche methode*. *Calomel*, *camphor* en *nitrum*, enkel, of, naar omſtandigheid, met elkander verbonden, waren doorgaans ons plechtanker in deze ziekte; terwijl wij in erge gevallen, wanneer groote zwakte of hevige rot- of zenuwkoortſen daarmede gepaard gingen, de opwekkende geneeswijze bezigden, of ſlechts de koortſen behandelden, zonder ons veel om het uitſlag te bekommeren, en in ligte gevallen alleen, de leefwijze regelende, ten hoogſte een ligt *diaphoreticum* toedienden.

Mazelen (morbilli.)

§ 383. Hieraan komen hier oneindig meer inwoners, dan aan het ſcharlaken uitſlag om; want deze plaag berooft ons, volgens eene gemiddelde berekening, jaarlijks van 116.6 inwoners. Nogtans verſchilt de ſterfte het eene jaar bij het andere nog veel meer dan bij de voorgaande ziekte: zoo werden er, bij voorbeeld, in het jaar 1783, daardoor 1030 burgers uit ons midden gerukt, terwijl er in de jaren 1791 en 1792 ſlechts één eenige in elk

elk jaar daaraan ftierf. Alhoewel wij meer overeenftemming in de jaarlijkfche fterfte tusfchen Christenen en Joden ontmoeten, dan bij het roodvonk of fcharlaken uitflag, zoo vinden wij toch ook in vele jaren een groot verfchil. Ten voorbeelde hiervan ftrekke ons het jaar 1797, hetwelk 224 Christenen en niet één' enkelen Jood aan deze ziekte verloor; terwijl er in 1778 41 Joden en flechts 85 Christenen daaraan overleden zijn. Zoodra echter vele Joden daardoor worden weggerukt, bleven ook de Christenen niet verfchoond. Over het algemeen ftaat de evenredigheid der fterfte tusfchen Christenen en Joden aan deze kwaal vrij gelijk, en verhoudt zich als 9.3:4. Indien wij ons op de *Weener* en *Berlijner* fterflijsten kunnen verlaten, alsdan is de fterfte aan deze ziekte hier veel grooter dan elders; want in de eerfte plaats (*a*) fterven er jaarlijks niet meer dan 41.7, en te *Berlijn* (*b*) 10.3, terwijl de aldaar geftorvenen aan het fcharlaken uitflag die van ons verre te boven gaan, die te *Weenen* eene jaarlijkfche fom van 144, en te *Berlijn* een getal van 20.9 opleveren. Wanneer dit aanmer-

(*a*) WERTHEIM, *Topographie*, t. a. pl.

(*b*) *Verfuch einer Medicinifchen Topographie von Berlin* VON LUDWIG FORMEY, *Berl.* 1796. *p.* 164.

merkelijk verſchil niet in eene verwisſeling dezer twee ziektevormen gegrond is, alsdan verdient zulks opgemerkt, en naar de reden daarvan gevorscht te worden. Onze berekening uit de laatſte veertig jaren, en die te *Weenen* en *Berlijn* ſlechts uit tien jaren genomen zijnde, zoo kan zulks gedeeltelijk in de *epidemiën*, welke op den eenen tijd ſterker dan op andere tijden geheerscht hebben, gelegen zijn. Het ſpijt ons, dat de jaren, waaruit de gemiddelde berekening zoude blijken, op de *Weener* ſterflijst niet vermeld zijn; anders zoude eene vergelijking, met een gelijk getal jaren alhier, daarover veel opheldering kunnen geven. In de laatſte tien jaren was de ſterfte aan deze ziekte hier wederom veel grooter, dan in de twee voorgaande tijdperken van tien jaren, overtreffende het eerſte *decennium* al de volgende: zoodat er in de laatſte twintig jaren 500 Christenen en 130 Joden, en dus een getal van 630 inwoners, minder daaraan geſtorven zijn, dan in de voorgaande twintig jaren, en ook, gelijk wij in het vervolg breedvoeriger zullen betoogen, de inënting der koepokken daarop geenen nadeeligen invloed hebben kan.

§ 384. Geheel anders verhoudt zich dit uitſlag met betrekking tot de jaargetijden, dan

dan het voorgaande. De zomer fchijnt daarvoor het doodelijkst, en fleept eens zoo veel menfchen daaraan meer in het graf, dan de winter, en meer dan driemaal zoo veel, dan de lente; terwijl de herfst den zomer aan dooden het naast bijkomt, gelijk wederom uit de volgende opgave te zien is:

Geftorvenen aan mazelen.

Lente	474	Christ.	60	Joden	534	te zamen.
Zomer	1654	——	202	——	1856	——,
Herfst	1177	——	142	——	1319	——
Winter	909	——	46	——	955	——

Hieruit ziet men tevens, dat er genoegzaam dezelfde evenredigheid van fterfte te dezen opzigte onder de Joden als Christenen plaats heeft, met uitzondering, dat deze natie in den winter de minfte dooden heeft. Ook te *Weenen* is de evenredigheid der fterfte in de jaargetijden met de onze, en wel met onze Joden, juist overeenftemmende.

De kinkhoest vergezelt of volgt hier niet zelden de mazelen. Oogziekten en borstkwalen zagen wij dikwijls daaruit voortfpruiten, en als naziekten voortduren.

§ 385. Ook tegen deze ziekte is hier eene *diaphoretifche* behandeling, en vooral het warm houden en uitbroeijen algemeen in gebruik. Hoezeer wij ook van de nadeelige werking der koude bij de meeste borstkwalen

over-

overtuigd zijn, moeten wij toch ook hier wederom tegen het gevoelen van verre onze meeste artſen optreden, en het zoo dikwijls herhaalde in *medio tutisſimus* herinneren. Wij hadden in den aanvang der ziekte veel dienst van de *acetum ammon. liquidum* en de *antiphlogistiſche methode*, zonder nogtans onze lijders door *laxantia* en *venae ſectiones* veel te verzwakken. Bij hevige aandoeningen der borst is eene verbinding van *calomel* en *opium* nuttig. Wanneer de koortſen hevig werden, en de ziekte een *nerveus* karakter openbaarde, zoo ontzagen wij de opwekkende geneeswijze niet. Onder derzelver middelen ſtellen wij het *liquor ammoniae aniſatus*, wegens zijne weldadige inwerking op de longen, hier boven aan, en vermengd met eene *infuſio valerianae*, *arnicae*, of, naar omſtandigheid, met een *decoctum cortics Peruviani*.

Pokken (*variolae*.)

§ 386. Deze hebben, zoo hier als elders, groote verwoesting aangerigt; want volgens eene algemeene berekening uit veertigjarige ſterfte komen hier jaarlijks 583 inwoners, of $69._6$ van de 1000 geſtorvenen, alleen aan deze plaag om; de veertiende onzer dooden is alzoo een pok-*patient*. Deze verwoesting is echter op

die

die jaren nog oneindig grooter, wanneer onze ſtadgenooten door deze pest bijzonder geteisterd werden. Om hun hiervan een denkbeeld te geven, hebben wij, uit onze veertigjarige doodenlijsten, tien der zwaarſte ſterfjaren aan deze plaag zamengenomen, en met de algemeene ſterfte derzelfde jaren vergeleken:

Jaren.	Geſtorvenen aan pokken.	Algemeene ſterfte.	Evenredigheid der ſterfte.
1776	1061	8522	als 1 tot 8.
1777	1026	8771	— 1 : $8.^5$
1780	1016	10441	— 1 : $10.^2$
1781	848	10744	— 1 : $12.^7$
1784	2916	10219	— 1 : $3.^5$
1788	2312	10263	— 1 : $4.^4$
1791	879	8040	— 1 : $9.^1$
1794	1571	9124	— 1 : $5.^8$
1797	2074	9124	— 1 : $4.^4$
1800	2083	11269	— 1 : $5.^4$
Som	15786	96517	— 1 : $6.^1$

Nemen wij nu de tien zwaarſte jaren van ſterfte aan de kinderziekte door elkander, alsdan zijn er van de 1000 geſtorvenen $163.^6$ aan deze ziekte omgekomen, of onder de 6 dooden één aan de pokken overleden: betalende in de allerzwaarſte *epidemiën* één van de drie, 4 of 5½ dooden den tol aan deze pest.

§ 387. Gaan wij nu verder, en overwegen wij, dat er in veertig jaren hier 23,350

menfchen een offer van deze ramp geworden zijn; dat dit meestal kinderen of jonge lieden waren, welke voor onze maatfchappij grootendeels niet alleen nuttige burgers konden geworden zijn, of reeds waren, maar ook de bevolking hoogstwaarfchijnlijk, in dien tijd, ten minfte dubbel zouden vermeerderd hebben; dan, voorwaar, moeten wij ons geenszins verwonderen, dat onze Regering, met zoo vele andere gouvernementen, gewedijverd heeft, om deze ramp voor onze ftadgenooten zoo veel mogelijk te lenigen, door de voorheen als nuttig erkende inënting der natuurlijke pokken, en thans de zoo weldadige *vaccinatie*, te bevorderen en algemeen te maken. Voordat wij hierop terugkomen, zullen wij eerst nog de evenredigheid der fterfte dezer ziekte tusfchen de Christenen en Joden nagaan. Met eenen opflag van het oog ontwaren wij, dat bij de Christenen alleen de fterfte der kinderziekte tot de algemeene fterfte zich verhoudt als 1:14.9, en dus reeds geringer is dan dezelfde fterfte van Christenen en Joden zamengenomen. Om zulks nog duidelijker aan te toonen, hebben wij andermaal de zwaarfte jaren van fterfte met de algemeene van die der Christenen en Joden elk, afzonderlijk, opgeteekend, en de volgende *refultaten* bekomen:

Jaren der Christen.	Geſtorv. Christen. aan pokken.	Algem. ſterfte der Christen.	Jaren der Joden.	Geſtorv. Joden aan pokken.	Algem. ſterfte der Joden.	Evenredigheid van ſterfte der Christenen.	Evenredigheid van ſterfte der Joden.	Verſchil der evenredigheid van ſterfte tusſchen Christenen en Joden.
1776	907	7922	1776	154	600	als 1: 8.7	als 1:3.9	4.8
1777	920	8149	1777	106	622	— 1: 8.9	— 1:5.9	3.0
1780	880	9747	1780	156	694	— 1:11.1	— 1:5.1	6.0
1781	665	10019	1781	183	725	— 1:15.1	— 1:4.0	11.1
1784	2549	9363	1784	367	857	— 1: 3.7	— 1:2.3	1.4
1788	2059	9325	1785	92	575	— 1: 4.5	— 1:6.3	1.8
1791	836	7467	1788	253	938	— 1: 8.9	— 1:3.7	5.2
1794	1778	8871	1794	93	695	— 1: 5.0	— 1:7.5	2.5
1797	1818	8384	1797	256	740	— 1: 4.6	— 1:2.9	1.7
1800	1802	10309	1800	281	960	— 1: 5.7	— 1:3.4	2.3
Som	14214	89556	Som	1921	7406	— 1: 6.3	— 1:3.9	2.4

Van de 1000 geſtorvene Christenen ſterven er alzoo 155.3 alleen aan de pokken, hetgeen al 7.5 minder is, dan van de Christenen en Joden zamengenomen, en ons reeds overtuigt, dat, tegen de algemeene ſterfte aan, deze ſterfte grooter bij de Joden, dan bij de Christenen zijn moet. Bij eene vergelijking dezer zwaarſte jaren van ſterfte tusſchen Christenen en Joden zien wij, dat die der Christenen tot die der Joden zich verhoudt als 8:1, en onder de Joden bijna eens zoo groot als onder de Christenen is.

De Hoogleeraar J. H. VAN SWINDEN heeft (*a*) uit vier en twintig jaren de evenredigheid van ſterfte aan de kinderziekte en andere ziekten tusſchen Christenen, Hoogduitſche en Portugeſche Joden nagegaan en de volgende orde van ſterfte gevonden: de algemeene ſterfte tot die der pokken, ſtaat:

bij de Christenen als . . . $12\frac{1}{3}$: 1.
——— Hoogduitſche Joden als . $7\frac{1}{4}$: 1.
——— Portugeſche Joden als . $15\frac{1}{9}$: 1.

Uit eene berekening van veertigjarige ſterfte kregen wij de volgende evenredigheid: de algemeene ſterfte van Christenen en Joden zamengenomen is tot die der kinderziekte van

(*a*) *Algemeene Kunst- en Letterbode voor* 1804. No. XXIII. *bladz.* 375.

van beide natiën als	. . .	14.3 : 1.
bij de Christenen alleen	. .	14.9 : 1.
bij alle Joden zamengenomen	.	9.8 : 1.

Het verſchil van onze berekening met die van den Hoogleeraar VAN SWINDEN gelooven wij in de laatſte vijftien jaren, waar de *vaccine* reeds ingevoerd en, gelijk wij naderhand zullen aantoonen, de ſterfte aan de pokken reeds merkelijk verminderd was, te moeten zoeken; terwijl wij met dezen Hoogleeraar gelooven, dat het aanmerkelijk verſchil tusſchen de Hoogduitſche en Portugeſche Joden in een ruimer beſtaan en meer gunſtige omſtandigheden van deze laatſten moet gezocht worden, waaraan ook de grootere ſterfte der Christenen, dan bij deze Joden, is toe te ſchrijven. Waarſchijnlijk zal daarin het verſchil van Christenen en Joden in het algemeen wel moeten gezocht worden, zoodat er van de gegoede Joden niet meer dan van de gegoede Christenen zullen ſterven. Ook zijn wij het hierin met den Hoogleeraar VAN SWINDEN eens, dat morſigheid, vuile dampkring, bekrompene woning, en gebrek aan ververſching bij de geringe klasſen der Joden, meer, dan bij de geringe klasſen der Christenen, daartoe bijdragen; maar moesten daarenboven herinneren, dat de Joden, zelfs de geringere klasſen, hunne woningen doorgaans met kagchels verwarmen, terwijl die der Christe-

nen, zelfs van den burgerſtand, ook in den ſtrengſten winter, of in het geheel niet, of ſlechts door een haardvuur verwarmd worden. Dat deze, zoo bij vele andere ziekten weldadige, warmte bij de pokken zeer nadeelig is, weet thans zoo wel leek als arts. Hoe vele poklijders worden thans door eene koele, zelfs koude, behandeling gered, daar zij in vorige tijden eene prooi van de verwarmende geneeswijze werden. De geringe ſterfte der Portugeſche Joden en der Christenen boven die der Hoogduitſche Joden is alzoo gegrond in het verſchil van omſtandigheden, van leefwijze, van zindelijkheid, van betrekkelijke hoeveelheid der armen, middelmatigen, rijken, en waarſchijnlijk ook in het meerdere gebruik van de inënting der natuurlijke, en thans der koepokken, onder den voornameren, dan onder den geringeren burgerſtand.

§ 388. Bij deze verwoesting hebben wij nu nog niet eens het nog grooter aantal van ongelukkigen in aanmerking genomen, die door het verlies hunner zintuigen van alle genoegens des levens beroofd, of door verſtomping van hun ligchaam altoos een ziekelijk en kwijnend leven voortſlepen, en niet het geluk hebben, om op onze ſterflijsten vermeld te zijn. Hoe gelukkig noemde men zich reeds voor vijftig jaren, door de inënting der na-

tuur-

tuurlijke pokken, deze ellende zoodanig verminderd te hebben, dat er van de drie honderd, welke tot dit hulpmiddel hunne toevlugt namen, flechts één ftierf, en zeer weinigen mismaakt of gebrekkig werden. Met een gunftig gevolg maakte toen de verlichte weldenkende klasfe des menschdoms van dit heilzaam middel gebruik, en men zag reeds de vreesfelijke gevolgen van deze ramp der menfchen verminderen, terwijl men zelfs in het verfchiet eenige hoop koesterde, om, door dat middel, dezen geefel van het menfchelijk geflacht geheel van ons af te wenden. Altoos echter gingen daarmede eenige zwarigheden gepaard. Trouwens, behalve dat maar zeer weinige ouders zich boven de pijnigende gedachte: „ welligt wordt mijn lieveling het offer van deze kunstbewerking, en dan hebben wij, met de beste oogmerken, deszelfs dood veroorzaakt!" konden verheffen, konde men door deze inënting zelve eene *epidemie* te weeg brengen, waarvan duizenden de flagtoffers werden. Bij gevolg zoude het leven van weinigen door den dood en het ongeluk van eene menigte gekocht worden, hetgeen een voorzigtig en vaderlijk beftuur nooit zonder nadere voorzorgen en bepalingen konde gedoogen. Niet geheel zonder redenen ondervond dan de inënting met de natuurlijke

 fmet-

ſmetſtof van alle zijden tegenkantingen en wezenlijke zwarigheden, welke moeijelijk uit den weg konden geruimd worden. Door de goddelijke ontdekking van den onſterfelijken JENNER vervallen al deze en meer andere hinderpalen, en het ſtaat ſlechts aan het menschdom, zich van eene ramp te bevrijden, waaronder het zoo vele eeuwen gezucht heeft. Het is toch thans eene uitgemaakte zaak, dat de koepokſmet nooit gevaar van ſterven of nadeelige gevolgen te weeg brengt; 2.) dat zij zeker voor de kinderziekte beveiligt; en 3.) dat zij niet door den dampkring kan worden medegedeeld, noch door aanraking der zieken of door middel van derzelver kleederen, maar blootelijk door dadelijke inënting, kan voortgeplant worden; zoodat men daarvan geene *epidemiën* te vreezen heeft.

§ 389. Bijaldien de ervaring ons er niet dagelijks van overtuigde, zouden wij nooit kunnen gelooven, dat het mogelijk ware, dat, bij alle voordeelen van dit behoedmiddel, er nog menſchen gevonden worden, die niet alleen dit middel niet, voor het welzijn van hun kroost, dankbaar aanwenden, maar die zelfs al hunne pogingen in het werk ſtellen, om ook hunnen evenmensch daarvan af te ſchrikken. Door allerlei verdichtſelen en on-

waar-

waarheden ſchilderen zij onheilen, welke door de koepok zouden zijn te weeg gebragt, terwijl zij zich door afgunst en nijd zoo laten vervoeren, dat zij niet kunnen dulden, dat een ander deelgenoot wordt van een voordeel, hetwelk zij uit vooroordeel of eigenzinnige domheid niet wagen, zelve te genieten. Omdat, zoo wel na als vóór de koepokken, de kinderen ſoms met een, hunner *organiſatie* eigen, uitſlag gekweld zijn; omdat er, na de inënting, ook aan de mazelen, het roodvonk en andere ziekten ſterven; omdat het zelfs waarſchijnlijk is, dat ſoms een goed *gevaccineerd* voorwerp, — hetgeen ons nogtans nog nimmer is voorgekomen — door de natuurlijke kinderziekte kan zijn aangetast, deels omdat het mogelijk is, dat één kind ook — zoo als door eene menigte voorbeelden bewezen is — meermalen door de natuurlijke pokken kan worden aangetast, maar nog meer, omdat men voorheen veelal niet goed *gevaccineerd* heeft, en vele valſche voor echte koepokken zijn doorgegaan (*a*); en

(*a*) Wij vreezen zelfs, dat, indien wij alhier door eene pok-*epidemie* bezocht werden, er verſcheidene *gevaccineerde* voorwerpen door de natuurlijke pokken zouden aangetast worden, niet omdat de koepok daarvoor niet zoude beveiligen, maar dewijl er, vooral in

en vooral, omdat men niet begrijpen kan, hoe door een paar kleine pokjes het geheele ligchaam van zoo veel *gewaande*, zich bij de natuurlijke pokken ontlastende, pokſmet zoude bevrijd worden, moetende deze naderhand tot allerhande ziekten en ongemakken gelegenheid geven. Daarom wil men van dit weldadige, ons door den Schepper aangebodene, middel geen gebruik maken; daarom komen hier, gelijk elders, nog zoo velen door de natuurlijke pokken om; daarom kan men zich niet van eenen geeſel ontdoen, welke nog grootere verwoesting dan de pest onder het menschdom heeft aangerigt. Eenige dezer onzinnige vooroordeelen hebben wij op eene andere plaats gegispt (*a*), en naderhand zullen wij zien, in hoe verre het waar zij, dat er, bij de vermindering der ſterfte aan de natuurlijke pokken, meerdere voorwerpen aan mazelen en roodvonk zouden omkomen.

§ 590.

in de eerſte jaren der ontdekking, vele valſche pokken voor de echten zullen doorgegaan zijn. Van zoodanig een geval waren wij, met een paar aanzienlijke geneesheeren, voor eenigen tijd zelve ooggetuigen.

(*a*) *Nadeelige en bijna algemeene vooroordeelen en misbruiken in de geneeskunde beſtreden en gewijzigd*, door CS. JS. NIEUWENHUYS, te *Amſterdam*, bij L. VAN ES, 1810. bladz. 327.

§ 390. Het was en blijft altoos eene moeijelijke vraag voor *Regeringen:* hoe men de domme bevooroordeelde leden van den ſtaat, als het ware, tot hun geluk kan noodzaken, zonder daarbij de burgerlijke vrijheid te kwetſen? Onzes inziens zijn de *gouvernementen* het best en op de redelijkſte wijze daarin geſlaagd, die, zonder den burger tot zijn geluk te willen dwingen, ſlechts getracht hebben, de maatſchappij voor de, door zoodanig eene eigenzinnige domheid van het kleinere gedeelte derzelve, veroorzakende onheilen te behoeden. Om die redenen konde alzoo het *Beſtuur* van hen, die door den Staat onderhouden werden, vorderen, dat zij door vooroordeelen geene nadeelen aan denzelven te weeg bragten. Zij, die hunne weldoeners in de gelegenheid ſtelden om ongelukkig te worden, konden derhalve op geene weldaden aanſpraak maken, en moesten uit dien hoofde, tenzij zij hunne kinderen, die de natuurlijke pokken niet gehad hadden, aan deze weldadige kunstbewerking onderwierpen, van alle openbare bedeelingen verſtoken worden. Daarenboven is het pligt van een Beſtuur, om te zorgen, dat er geene aanſtekingen door kinderziekte plaats hebben. Het moet, ter voorkoming van dezelve, de openbare plaat-

ſen,

fen, bij voorbeeld de fcholen, daarvan trachten zuiver te houden, bij gevolg geene voorwerpen daarop dulden, die niet de natuurlijke pokken gehad hebben, of niet met koepokftof ingeënt zijn. Even zoo vordert de openbare veiligheid, dat een elk voor die medeburgers gewaarfchuwd worde, welke de flagtoffers hunner domheid geworden zijn. De Regering kan hen alzoo noodzaken, hunnen medeburger voor de befmetting te waarfchuwen, en dezelve door teekenen aan de befmette huizen bekend te maken.

§ 391. Ons gouvernement heeft dan ook, met bijbehouding der burgerlijke vrijheid, alle pogingen aangewend, om, zoo veel mogelijk, den weldenkenden ftaatsburger voor de mededeeling der pokziekte te bewaren, en de koepok-inënting zoeken te bevorderen. Ten blijke hiervan ftrekken de volgende, door onzen, voor het heil zijner Nederlanders, zoo waakzamen, Vorst, kort nà zijne troonsbeftijging in September van het jaar 1814, uitgevaardigde, *reglementen:*

Art. 1. Al degenen, welke uit de algemeene of plaatfelijke kasfen *geälimenteerd* worden, of eenigen onderftand ontvangen, zullen verpligt zijn, hunne kinderen, voor zoo verre die nog geene kinderziekte gehad hebben, hetzij uit de natuur, hetzij door inënting,

en

en aan welke de *vaccine* nog niet is *geappliceerd*, te doen *vaccineeren*, zoodra de gezondheid en gesteldheid der kinderen die kunstbewerking zullen toelaten. De Armbesturen zullen voor de uitvoering dezer bepaling zorg dragen.

2. Op gelijke wijze zullen de *Administrateuren* van alle weldadige Gestichten, hoe ook genaamd, binnen welke kinderen *geälimenteerd* worden, en welke Gestichten onderhouden worden door of onderstand genieten uit de *publieke* of plaatselijke kassen, gehouden zijn, aan al de kinderen, welke nog geene kinderziekte gehad hebben, hetzij uit de natuur, hetzij door inënting, aan welke de *vaccine* nog niet is *geappliceerd*, en die voor deze kunstbewerking geschikt zijn, binnen den tijd van zes maanden, na het nemen van de tegenwoordige *resolutie*, de *vaccine* te doen *appliceren*; gelijk zulks mede zal plaats hebben, binnen den voorschrevenen tijd van zes maanden, aan al de kinderen, welke in vervolg van tijd in voornoemde Gestichten zullen zijn of worden op- of aangenomen.

3. Van hetgene, volgens het alzoo bepaalde, bij *Art.* 1 en 2, is verrigt, zal naauwkeurige aanteekening gehouden worden in een bijzonder *register*, hetwelk de Armbesturen en *Administrateuren* van weldadige gestichten verpligt zullen zijn, te allen tijde gereed te houden.

4. De *Administrateuren* van zoodanige weldadige Gestichten, welke zich uit hunne eigene fondsen, of uit de kassen van *partikulieren* onderhouden, worden, ten einde het gezegende middel der *vaccine* meer en meer algemeen te maken, op het dringendst aangemaand, om ook, in de hunnen, ter bereiking daarvan, met Ons mede werkzaam te zijn.

5. Zoodra de kinderziekte zich in eenig huis openbaart, zullen er geene kinderen uit zoodanig huis op eeni-

eenige fcholen hoegenaamd mogen worden gezonden of toegelaten, zoo lang de befmetting duurt. Alle ouders, voogden of andere opzigthebbenden, alsmede de fchoolhouders en fchoolhouderesfen, zullen ieder, voor zoo veel hem aangaat, voor de ftiptfte uitvoering dezer bepaling moeten zorg dragen.

6. Onder fcholen worden ingelijks verftaan naai- en brei-winkels, fpeel- en kinderfchooltjes, in één woord, alle zoodanige verzamelingen van kinderen, die de opvoeding of het onderwijs ten doel hebben.

7. Al degenen, welke behoorlijk tot de uitoefening der genees- of heelkunde *geadmitteerd* zijn, zullen gehouden worden, wettig getuigfchrift van de koepokinënting af te geven. Ieder geneesheer of heelmeester zal gevolgelijk van de, door hem gedane, koepok-inënting *register* moeten houden, waarin de naam, ouderdom en het geflacht van het voorwerp der inënting, met bijvoeging, voor kinderen, van den naam hunner ouders, naauwkeurig zullen moeten zijn opgeteekend, benevens de *datum* der inënting. Hoedanige *registers* op 's Lands Drukkerij verkrijgbaar zullen zijn, en aan hem door het Beftuur zijner woonplaats zullen worden afgegeven.

8. Jaarlijks zal er in iedere *Provincie* aan elk der drie *Doctoren* of *Chirurgijns*, welke het grootfte getal perfonen zullen hebben *gevaccineerd*, zonder daarvoor eenige belooning ontvangen te hebben, mits het getal der door hen *gevaccineerden* meer dan honderd perfonen bedragende, worden uitgereikt eene gouden medaille, ter waarde van tien dukaten.

9. De *provinciale commisfiën* van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt zullen, na zich verzekerd te hebben, dat er niets verzuimd is, wat ondervinding en voorzigtigheid gebieden, onzen *fecretaris* van ftaat voor de Binnenlandfche Zaken *informeren*, wie der

Doc-

Doctoren of *Chirurgijns*, in het vorig *Art.* vermeld, de daarbij *geſtipuleerde* medaille verdiend hebben.

10. De voornoemde *provinciale Geneeskundige commisſiën* zullen zorgen moeten, altijd, voor zoo veel zulks doenlijk is, de ſtof der ware *vaccine* in voorraad te hebben, ten einde in ſtaat te zijn, dezelve aan de *Doctoren* of *Chirurgijns*, welke zulks benoodigd mogten hebben, te kunnen uitdeelen.

11. De voornoemde *provinciale Geneeskundige commisſiën* zullen aan de Staten hunner *Provinciën* of Landſchappen geſchikte middelen voordragen, ten einde, in zoodanige dorpen en gehuchten, welke, door derzelver afzonderlijke ligging, van dadelijken bijſtand der *Doctoren* of *Chirurgijns* verwijderd zijn, aan de bewoners derzelve, zoo wel diegenen, welke zulks, voor hen en hunne kinderen, in hunne verkiezing hebben, als dezulken, welke daartoe, uit kracht van deze *reſolutie*, verpligt zijn, de gelegenheid worde verſchaft, om van de *vaccine* gebruik te kunnen maken.

12. Alle drie maanden zullen de *Doctoren* en *Chirurgijns* aan de plaatſelijke *kommisſiën* van Geneeskundig Toevoorzigt kennis geven van het getal der perſonen, door hen *gevaccineerd;* zullende zij, te dier plaatſe, alwaar zoodanige *kommisſiën* van Geneeskundig Toevoorzigt niet mogten gevonden worden, verpligt zijn, hun *rapport* deswege te adresſeren aan het Gemeente-Beſtuur van zoodanige plaats.

13. De plaatſelijke *kommisſiën* van Geneeskundig Toevoorzigt, gelijk ook de Gemeente-Beſturen, zullen de deswegen bij hen ingekomene *rapporten* inzenden aan de *provinciale* Geneeskundige *kommisſiën*, en aan den Gouverneur hunner *Provinciën*.

14. Iedere *provinciale kommisſie* van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt zal, uit de bij dezelve ingekomene *rapporten*, een' ſtaat opmaken, en denzel-

ven,

ven, tegelijk met het algemeen verſlag van hunne verrigtingen, jaarlijks inzenden aan onzen *ſecretaris* van ſtaat voor de Binnenlandſche Zaken.

15. Degenen, welke de inënting der kinderziekte boven de *vaccine* mogten verkiezen, zullen verpligt zijn, daartoe *permisſie* te vragen van de Gemeente-Beſturen, welke die *permisſie* niet zullen mogen *accordeeren*, dan in geval er in zoodanige Gemeente meer perſonen door de kinderziekte zijn aangetast. De Gemeente-Beſturen zullen tevens zorg dragen voor het nemen van alle mogelijke voorzorgen, ten einde verdere beſmetting daardoor voor te komen.

16. Zoo haast zich de kinderziekte in een huis openbaart, zal men verpligt zijn, daarvan dadelijk aan een', te dien einde, door het Gemeente-Beſtuur te *deſpiciëeren* Geneeskundigen kennis te geven, opdat de vereischte voorzorgen genomen worden tot voorkoming van verdere beſmetting.

17. Men zal de berooking met bruinſteen, gewoon keukenzout, en vitriool-zuur, ter zuivering van de beſmette lucht, in geen geval verzuimen, en bij onvermogenden zal zulks ten koste der Gemeente geſchieden.

18. Het lijk van eenen aan de kinderziekte geſtorvenen zal in dezelfde kleederen gekist, en ten ſpoedigſte, uiterlijk binnen drie maal vier en twintig uren, ter aarde moeten worden beſteld.

19. De Staten der onderſcheidene *Provinciën* of Landſchappen, en de plaatſelijke Beſturen worden ten ſterkſte *geadhorteerd*, om, in den geest van deze onze *reſolutie*, het gebruik der *vaccine*, zoo veel in hun vermogen is, te helpen bevorderen, zullende wij van de *provinciale* Staten jaarlijks een algemeen verſlag te gemoet zien van de middelen, door hen tot dat einde aangewend, en van den uitſlag derzelve.

20. On-

20. Onze *ſecretaris* van ſtaat voor de binnenlandſche zaken zal de maatſchappij: *tot nut van het algemeen* uitnoodigen tot het herdrukken van zeker werkje, ten titel voerende: *de ondervinding is de beste leermeesteresſe; eene huisſelijke zamenſpraak, waarin de inënting der koepokken beknopt en bevattelijk wordt behandeld*, ten einde dit geſchrift voor *niet* te kunnen *distribueëren*, inzonderheid ten platten lande, om daardoor een' ieder van het heilzaam nut der *vaccine* te overreden.

21. De tegenwoordige *reſolutie* zal in het ſtaatsblad *geïnſereerd*, en een afſchrift daarvan gezonden worden aan onzen *ſecretaris* van ſtaat voor de binnenlandſche zaken, om zich daarnaar te *reguleren* en voor de rigtige uitvoering zorg te dragen.

Gegeven te *Brusſel*, den 7den September des jaars 1814, en van onze Regering het eerſte.

(Was geteekend)

WILLEM.

§ 392. Vele onzer maatſchappijen, in het bijzonder de maatſchappij: *tot nut van het algemeen*, als ook bijzondere perſonen, onderſteunden de pogingen van ons beſtuur door het uitgeven en verſpreiden van nuttige geſchriften, waardoor onze landgenooten van het nut en groot voordeel der koepok-inënting overreed werden; terwijl onze geneeskundige medebroeders niets verzuimden, om hunne

behoeftige ftadgenooten in ftaat te ftellen, om op eene gemakkelijke en kostelooze wijze van deze weldadige kunstbewerking gebruik te kunnen maken. Onze Joodfche medeburgers gaven ons hierin een loffelijk voorbeeld, namelijk: een weldadig gezelfchap van menfchenvrienden, welke zich onder den naam *Maskil Eldal* vereenigd hadden, om de verzorging hunner arme zieke geloofsgenooten door verkwikking en andere bijdragen te onderfteunen, en bij de rampvolle tijden bijna waren uiteen gegaan, hereenigde zich, op voorftel van den Heer GOLDSMIT, een' hunner werkzaamfte artfen, terwijl deze zich aanbood, om ook de koepok-inënting aan het behoeftige gedeelte der Joodfche natie belangeloos te bewerkftelligen, te dien einde een daartoe gefchikt lokaal in zijne eigene woning inruimende: zoodat, volgens eene door dezen menschlievenden arts aan ons ter hand geftelde opgave, de volgende inëntingen met de koepokftof door hem gedaan zijn:

Van den eerſten Junij 1803 tot den laatſten December

van het jaar	1804	438	perſonen.
in het jaar	1805	436	——
—— ——	1806	268	——
—— ——	1807	276	——
————	1808	330	——
————	1809	449	——
————	1810	273	——
————	1811	165	——
————	1812	228	——
————	1813	204	——
————	1814	240	——
————	1815	96(*a*)	——
————	1816	142	——

alzoo in dertien en een half jaar 3545 perſonen.

Bijna gelijktijdig met dit genootſchap, vereenigden zich, op voorſtel van den Heer THEMMEN, een' onzer eerſte Christen artſen, eenige der voornaamſte geneesheeren en heelmeesters onzer ſtad, en verbonden zich met een aantal onzer aanzienlijkſte burgers tot een genootſchap, onder den naam: *Amſterdamsch genootſchap der koepok-inënting voor minvermogenden.* Dit genootſchap verdeelde zich in beſturende en werkende leden, en

(*a*) De jaren 1815 en 1816 heeft ons niet de Heer GOLDSMIT opgegeven, maar deze vonden wij in de opteekeningen bij de ſtedelijke kommisſie van Geneeskundig Toevoorzigt.

en *vaccineerde*, volgens eene, ons door een' der heeren bestuurders, den Hoogleeraar VROLIK, ter hand gestelde opgave, het volgende getal onzer inwoners:

V. d. 1 Nov.	1803 tot den laatst Octob.	1804.	804 perf.
———	1804 ———	1805.	964 ——
———	1805 ———	1806.	1361 ——
———	1806 ———	1807.	778 ——
———	1807 ———	1808.	841 ——
———	1808 ———	1809.	1333 ——
———	1809 ———	1810.	1247 ——
———	1810 ———	1811.	577 ——
———	1811 ———	1812.	2091 ——
———	1812 ———	1813.	2018 ——
———	1813 ———	1814.	1107 ——
———	1814 (*a*) ———	1815.	1034 ——
———	1815 ———	1816.	1270 ——
alzoo in dertien jaren eene som van		. .	15425 ——

Alzoo staat de evenredigheid der *gevaccineerden* van het Joodsche Instituut tot die van dat der Christenen, genoegzaam, als 1:4, en stemt gevolgelijk niet met de evenredigheid der bevolking van deze twee natiën, die wij (D. I. § 154—164.) gezien hebben, dat gelijk 1:9. was, overeen; zoodat er, in evenredigheid, over de helft minder in het Christen- dan in het Joodsche instituut *ge-*

vac-

(*a*) Ook de jaren 1815 en 1816 zijn genomen uit de opteekeningen bij voormelde stedelijke kommissie.

vaccineerd zijn. Het ſchijnt alzoo, dat de Christenen te dezen opzigte hardnekkiger de vooroordeelen aankleefden dan de Joden, en zulks wordt nog waarſchijnlijker, wanneer wij in aanmerking nemen, dat vele Joden in het inſtitut der Christenen hunne kinderen laten *vaccineren*; waarſchijnlijk grootendeels, omdat in het Joodſche alleen arme lieden daarvan gebruik kunnen maken, terwijl er in het *Amſterdamsch Genootſchap der koepok-inënting voor minvermogenden* niet alleen behoeftigen geholpen worden, maar ook vele welgezetene burgers tot deze voor den armen zoo nuttige inrigting hunne toevlugt nemen, zoodat ook de niet behoeftige Jood hier onbekend zijne toevlugt nemen kan. Daarin moet, onzes inziens, grootendeels de redenen gezocht worden van de afneming der *gevaccineerden* van het Joodſche inſtitut in de laatſte jaren, in vergelijking van een even groot aantal voorafgaande jaren; daarenboven zal welligt den meer op uiterlijken ſchijn geſtelden Jood het Joodſche inſtitut te eenvoudig zijn, vermits dat der Christenen, door het grootere aantal leden en ruimere bijdragen, in ſtaat geſteld is om meer te ſchitteren.

§ 393. Voegen wij nu het geheele getal der *gevaccineerden* binnen deze ſtad door

artſen en heelmeesters — op wier naauwkeurigheid in de opgave wij, ondanks de daarover beſtaande wetten (§ 391. *Art.* 7.) en de gedurige in de couranten door de ſtedelijke kommisſie van Geneeskundig Toevoorzigt hernieuwde herinneringen, ons in het geheel niet verlaten kunnen (*a*) —— bij dat door de in voornoemde inſtituten geënte perſonen; alsdan vinden wij, in de, bij de ſtedelijke kommisſie van Geneeskundig Toevoorzigt berustende opteekeningen, nevensgaande opgave der *gevaccineerden*, gedurende eene reeks van de laatſte zes jaren.

In het jaar	1810	2963	perſonen.
———	1811	1639	———
———	1812 (*b*)	1836	———
———	1814	2814	———
———	1815	1680	———
———	1816	2010	———
	Geheel	12942	———

Zoo-

(*a*) Wij begrijpen niet, waarom vele onzer kunstgenooten in deze opgaven zoo nalatig kunnen blijven, dewijl zij toch moeten beſeffen, dat te dien einde vastgeſtelde wetten tot het algemeen belang ſtrekken.

(*b*) In het jaar 1813 beſtond geene ſtedelijke kommisſie, maar was door de *Jury* vervangen; gevolgelijk vonden wij ook in dat jaar geene aanteekening der *gevaccineerden*.

Jaren.	Gestorvene Christenen aan pokken.	Gestorvene Christenen aan mazelen.	Gestorvene Christenen aan scharlaken uitslag.	Gestorvene Christenen van één tot tien jaren ingesloten.	Gestorvene Christenen in het algemeen.
1785	420	6	28	2762	6506
1786	54	8	137	2756	7109
1787	464	2	171	3651	7868
1788	2059	4	69	4745	9325
1789	94	249	45	2829	7300
1790	293	15	54	2785	6710
1791	836	1	46	3724	7467
1792	329	1	94	3041	6680
1793	277	323	84	3296	7154
1794	1478	233	58	4424	8871
Som	6304	842	786	34013	74990
1795	221	5	67	3240	8506
1796	226	9	24	2818	7770
1797	1818	224	25	4609	8384
1798	132	8	40	2559	5903
1799	72	1	38	2640	6599
1800	1802	95	43	5024	10309
1801	89	10	66	2755	7488
1802	95	7	39	2638	6835
1803	648	243	18	3445	7522
1804	343	12	36	2904	7321
Som	5446	614	396	32632	76637
1805	230	17	28	2698	6639
1806	615	165	75	3284	6827
1807	324	186	82	3326	8365
1808	116	3	59	3050	8312
1809	218	4	39	2916	7356
1810	334	7	82	3191	7102
1811	164	604	174	3771	8440
1812	169	9	141	3289	7813
1813	92		50	3015	6877
1814	271	126	44	3425	7624
Som	2533	1121	774	31965	75355

Zoodat het jaarlijksche gemiddelde getal der *gevaccineerden*, gedurende deze zes jaren, een aantal van 2471 inwoners bedraagt: voorwaar, een gering aantal voor eene bevolking van meer dan 200,000 zielen, die jaarlijks een aantal van 7,671 kinderen opleveren (D. I. vierde Afdeel. § 177). Wilde men dit getal, wegens de verzuimde opgaven, ook op 3,000 brengen, zoo zoude er, op verre na, nog niet de helft der alhier geborene kinderen *gevaccineerd* worden.

§ 394. Thans zullen wij nagaan, of de koepok inënting ons nu wezenlijke voordeelen heeft aangebragt; en derhalve onderzoeken, ten eerste, of hier, gedurende de invoering dezer kunstbewerking, mindere menschen aan de natuurlijke pokken en inzonderheid kinderen gestorven zijn. Ten tweede, of het waar zij, wat hier in het algemeen door sommige bevooroordeelden wordt uitgekreten, dat de sterfte der mazelen en scharlaken zieken te meer zij toegenomen, tot welke geruchten eene mazelen-*epidemie* van het jaar 1811, waardoor vele voorwerpen in het graf gesleept werden, aanleiding gaf. Te dien einde hebben wij tafel T vervaardigd, waarop wij de sterfte der *pokken*, der *mazelen*, van het *scharlaken uitslag*, met die der kinderen van het *eerste* tot het *tiende* jaar, en met de *algemeene sterfte* vergeleken hebben,

 kie-

kiezende wij hiertoe het laatste tijdvak van dertig jaren, en verdeelende hetzelve in drie afdeelingen, elk van tien jaren; waardoor wij eene vergelijking van de sterfte der jaren, waarin de koepok-inënting hier nog niet ingevoerd was, met die, waarin dezelve aanving, en reeds aanmerkelijke vorderingen gemaakt had, bekomen hebben. Hiertoe konden wij nogtans alleen de sterflijsten der Christenen bezigen, vermits de sterfte volgens de jaren, welke wij daartoe noodig hadden, bij de Joden niet opgeteekend zijn. Ook zijn de laatste drie jaren der gestorvene Joden niet meer afzonderlijk vermeld, maar met de Christenen vermengd, weshalve wij, voor de sterfte der Christenen van dien tijd, het gemiddelde uit de algemeene sterfte van veertig jaren genomen hebben. Uit deze tafel blijkt ten duidelijkste: dat, naarmate de koëpok-inënting toeneemt, de sterfte aan deze ziekte afneemt, zoodat er in de laatste tien jaren, waarin de *vaccinatie* hier reeds vele vorderingen gemaakt had, al 3771 menschen minder, dan in de eerste tien jaren, waarin deze kunstbewerking nog onbekend was, gestorven zijn; wordende daardoor het nut dezer heilzame uitvinding buiten allen twijfel gesteld, en de tegenkanting van elken bevooroordeelden krachteloos gemaakt.

§ 395.

§ 395. Wat nu de ſterfte aan de mazelen aangaat, zoo is deze in de laatſte tien jaren merkelijk vermeerderd, waaruit het ſchijnen zoude, alsof deze ſterfte toenam, naarmate de ſterfte aan de natuurlijke pokken verminderde; zijnde hier in de laatſte tien jaren 279 inwoners meer, dan in het eerſte *decennium* van onze dertig jaren, toen de koepokken nog niet bekend waren, daaraan omgekomen. Deze vermeerdering der ſterfte ſtaat echter in geene evenredigheid met de vermindering van die der natuurlijke pokken, en is enkel aan de *epidemie* van het jaar 1811, welke hier alleen 604 menſchen daaraan in het graf ſleepte, te wijten, zoodat, wanneer deze geene plaats gehad hadde, ook de ſterfte aan deze ziekte, gelijk uit het nagaan der bijzondere jaren blijkt, veel minder zoude geweest zijn, en bijgevolg niet aan de inënting met de koepokſmet kan toegeſchreven worden. Daarenboven zijn er in de eerſte, geheel aan de koepok-inënting onbekende, tien jaren meerdere aan de mazelen weggerukt, dan in de tweede afdeeling, van welke alhier gedurende de helft reeds *gevaccineerd* werd. Met dit alles blijft het ontegenzeggelijk waar, dat, hoe meer kinderen er thans door de pokken verſchoond blijven, hoe meer er ter prooije van mazelen en andere ziekten

moeten overblijven, zoodat de ſterfte aan deze ziekten konde vermeerderen, terwijl die der natuurlijke pokken verminderde, zonder dat dit nogtans op rekening der koepok-inënting mag geſteld worden. Niettegenſtaande de ſterfte aan het ſcharlaken uitſlag of roodvonk, in de laatſte tien jaren, die van de voorafgaande tien jaren wel de helft overtreft, zoo zijn daaraan in ditzelfde tijdvak toch nog minder inwoners dan in het eerſte *decennium*, toen de koepok nog geheel onbekend was, overleden, zoodat de grootere ſterfte der latere jaren niet met de uitvinding der *vaccine* in verband kan ſtaan./

§ 396. Eene vergelijking der ſterfte van die jaren, waaronder de grootſte ſlagting door de natuurlijke pokken werd aangerigt, namelijk van een tot tien jaren, met denzelfden leeftijd na de ontdekking dier heilzame kunstbewerking, ſtelt derzelver groote voordeelen ten nutte der menschheid buiten allen twijfel: dit, immers, maakt in het eerſte en laatſte *decennium* een verſchil van 2048 kinderen. Ook de algemeene ſterfte ſchijnt daarbij gewonnen te hebben; want alhoewel er in de laatſte afdeeling van tien jaren 365 inwoners meerder dan in de eerſte overleden zijn, zoo zijn er toch 1282 minder uit ons midden gerukt, dan in de voorgaande,

waar-

waarin de pokken nog vreesfelijk gewoed hebben. Willen wij eindelijk nog overtuigender bewijzen van den invloed der fterfte aan de natuurlijke kinderziekte op de fterfte der kinderen, en zelfs op de algemeene fterfte, men vergelijke flechts de flagting, welke deze geefel in de jaren 1788—1794, 1797 en 1800 aangerigt heeft, en den invloed, welken zij op de fterfte der kinderen, beneden de tien jaren, op de algemeene fterfte onzer inwoners te weeg heeft gebragt: fpoedig zal men zich daardoor van de droevige gevolgen dezer ramp overtuigen. Dank zij het *Jennersch genie!* na de bekendwording der koepokken, of liever na derzelver invoering in onze ftad, treffen wij geene zulke vreesfelijke moordjaren alhier meer aan.

Dat de bevooroordeelden dan eens eindelijk hunne oogen openen, en het gebruik van een krachtdadig voorbehoedmiddel, dat hun aangeboden wordt, om de voorwerpen hunner teederfte liefde te behouden, aan wie zij, zonder misdadig te zijn, geene hulp kunnen weigeren, niet verfmaden; maar den vaderlijken wenk van het Beftuur, en de gulle aanbiedingen van hen, die voor hun welzijn waken, dankbaar erkennen!

§ 397. Om den invloed der jaargetijden al-

alhier op de ſterfte der kinderziekte te kunnen beoordeelen, voegen wij hier nog deze aanteekening:

Geſtorvenen aan de kinderziekte.

Lente	3796 Christ.	529 Joden	4325	te zamen.
Zomer	5415 ——	753 ——	6168	——
Herfst	6215 ——	711 ——	6926	——
Winter	5321 ——	610 ——	5931	——

zoodat de lente en winter oneindig minder menſchen aan deze kinderpest wegſlepen, dan de zomer en herfst, hetgeen wij grootendeels aan het, in deze jaargetijden heerſchend, warm, bedompen en vochtig luchtgeſtel toeſchrijven; terwijl de lente en de winter, door hunne frisſche koelte en heldere lucht, ons daartegen meer beveiligen.

§ 398. Aangaande de behandeling dezer ziekte ſtemmen onze artſen onderling grootendeels overeen. Zij is hier doorgaans *antiphlogistisch* in ligte gevallen, terwijl men in *putride* en *nerveuſe complicatiën* gewoonlijk tot den *cortex Peruvian.* zijne toevlugt neemt. In geen geval worden er echter *laxantia* verzuimd. Ook is de warme behandeling of het broeijen hier nog meer in gebruik dan op andere plaatſen.

Tan-

Tanden en kiezen.

§ 399. Op rekening van *tanden* en *kiezen* (*dentitio difficilis*) worden hier jaarlijks vele kinderen in het graf gedragen. Weinigen toch fterven er, bij welke niet tanden of kiezen, naarmate van den min of meer gevorderden leeftijd, als oorzaken des doods worden opgenoemd. Wij zijn er verre af, om de met het tanden krijgen foms verbondene toevallen en ongefteldheden te loochenen, en uit onze *nofologie* te willen verbannen: integendeel houden wij het voor zeker, dat het tijdftip van derzelver ontwikkeling zeer belangrijk is, en eenen grooten invloed op het *phyfifche* levens-*proces* van den jeugdigen mensch hebben moet, en twijfelen alzoo geenszins, dat het tanden en kiezen, even als alle ontwikkelings-*perioden*, ongefteldheden, ja zelfs den dood kunnen berokkenen; met dit alles houden wij ons verzekerd, dat alhier het tanden krijgen meestal ten onregte wordt aangeklaagd, als een dekmantel voor de onkunde der artfen dient, en doorgaans de op rekening dezer ontwikkeling gefchrevene toevallen, althans de fterfte, aan geheel andere oorzaken moeten worden toegefchreven. De leek niet alleen, maar ook de

arts,

arts, is hier gewoon, bijna elke ongesteldheid der kinderen, vooral waarvan hem de oorzaak verholen blijft, aan het tanden te wijten; terwijl aan het belagchelijke bij ons zoo algemeen vooroordeel: dat de tanden op de borst zitten, door vele onzer Heeren Doctoren zelve aanleiding gegeven wordt. Behalve toch, dat er zijn, die het in goeden ernst meenen, verheugen zich anderen, daarin eenen schuilhoek onzer onwetendheid gevonden te hebben, en letten alzoo weinig op de nadeelen, aan het verspreiden van soortgelijke vooroordeelen verbonden. Het is waar, onze medeburgers zouden weinig op hebben met eene openlijke bekentenis onzer onkunde, en wij zouden onzen Kunstbroeders, die eenigen prijs op hunne *praktijk* stellen, deze opregtheid wel degelijk afraden, desniettemin konden wij dezelve op eene doelmatigere wijze, dan achter tanden en kiezen, verbergen. Althans bij opteekening der dooden moest men hierbij naauwkeuriger te werk gáan, en de oorzaak des doods beter opsporen. Onwaarschijnlijk is het derhalve, dat er hier alleen aan tanden en kiezen, welke daarenboven elk nog onder eene bijzondere afdeeling opgeteekend zijn, jaarlijks 94.5 kinderen zouden omkomen, terwijl zelfs in het volkrijkere *Weenen* daardoor 74.5 zouden worden wegge-

sleept;

fleept; verhoudende zich deze tot de geheele fterfte der pas geborenen, als 1:3. Intusfchen hebben wij hier meermalen *atrophiën* onder de kinderen ontmoet, waarvan wij geene andere oorzaken konden opfporen, dan eene, door de ontwikkeling der tanden en bijzonder der kiezen in de kaak, te weeg gebragte ftoornis in de fpijsvertering. De kinderen, namelijk, werden mager, kregen buikloop, teerden uit met eenen veeltijds vermeerderden eetlust, en, niet voor dat de kiezen of tanden doorbraken, herftelden zij als het ware van zelve. Niet het doorbreken zelf der tanden of kiezen, maar het vormen derzelve in de tandkasfen, veroorzaakte deze ongefteldheid. Is men bij deze gevallen niet voorzigtig in het toedienen van fpijzen, maar voldoet men aan den eetlust dezer wichtjes, alsdan zijn de gevolgen menigmalen doodelijk; zijnde eene goede *diëet* met eenige *temperantia* de beste *paillativa* in deze gevallen. Dat nogtans het doorbreken der tanden foms ook met kleine ongefteldheden en pijn kan gepaard gaan, willen wij gaarne toeftemmen; zelden worden echter daardoor de kinderen ziek, veel minder fterven zij daaraan.

§ 400. Deze fterfte, of liever dit vooroordeel, is hier bij de Joden bijkans even zoo

erg

erg als onder de Christenen, want zij verhoudt zich, over de veertig jaren genomen, tot deze als 1:10.2. Wat nog meer te verwonderen is, in de laatfte tien jaren heeft de opgave der fterfte aan tanden en kiezen wederom merkelijk toegenomen, en wel bijzonder onder de Joden. In onze eerfte afdeeling van tien jaren had deze natie flechts 5 dooden aan tanden, (van kiezen wordt op hunne doodlijsten niet gewaagd,) zijnde er in het laatfte *decennium* reeds 173, dat is 17.3 in het jaar daarop geboekt, zoodat in de laatst verloopene twintig jaren de fterfte aan tanden bij de Joden tot die der Christenen als 1 : 5.6. ftaat, en alzoo bijna eens zoo groot zoude zijn.

§ 401. Reeds de invloed, dien het luchtgeftel op de fterfte heeft, fchijnt ons een bewijs te zijn, dat onder deze benaming andere oorzaken des doods verborgen liggen. Wat toch zouden winter en herfst meer nadeeligs voor dit ontwikkelings-*proces*, dan de lente en zomer hebben, terwijl hetzelve in alle jaargetijden plaats heeft? Vooronderftellen wij ook, dat de gefteldheid van het ligchaam anders in den zomer of de lente, anders in den winter of herfst zij; dat daardoor ook de inwerking van het tanden krijgen

gen gewijzigd wierde, zoo kan het verschil der sterfte toch zoo groot niet zijn, als de onderstaande opgave aanwijst:

Gestorvenen aan tanden en kiezen.

Lente	861 Christ.	80 Joden	941	te zamen.
Zomer	728 ——	70 ——	798	——
Herfst	947 ——	113 ——	1060	——
Winter	1016 ——	87 ——	1103	——

Wanneer men nu gadeslaat, dat er in den herfst en winter meerdere kinderen ter wereld komen, dan in de lente en den zomer, zoo kan men ook in dit tijdstip eene grootere sterfte vooronderstellen; en gevolgelijk is daaraan ook de grootere opgave dezer sterfte te wijten.

Klierziekten (scrofulae.)

§ 402. Zoo algemeen zij hier ook voorkomen, zoo weinig vonden wij op onze sterflijsten daarvan vermeld, zijnde alleen in het jaar 1775 twee Christenen, en in 1807 een Jood daaraan gestorven. Welligt heeft de slechte opgave der gestorvenen aan deze ziekte daarin haren grond, dat de *scrofulen* of klierziekten zelden als zoodanig doodelijk zijn, maar verstoringen in het ligchaam te weeg brengen, welke door uitteringen (*atrophia*), of onder andere verschijnselen, doodelijk worden. Van

daar, dat wij vele dooden aan klierziekten, onder de afdeeling van kwijnende en misschien onder de onbekende ziekten, zullen aantreffen. Wij ontmoeten de klierziekten vrij menigvuldig bij kinderen, en bijzonder bij de lagere klasſe der inwoners, en gelooven, dat zij veelal in de voeding der jonge kinderen gegrond zijn. In plaats van den zuigeling met het door de natuur voor hem aangewezen voedſel, het zog, op te kweeken, bezigt men daartoe alle ſoorten van pap, en de moeders ſtellen er eene eer in, wanneer hare lievelingen alles vroeg uit den pot mede eten. Deze ruwe ſpijzen, waarmede de tengere wichtjes opgeſtopt worden, kunnen door de teedere werktuigen, voornamelijk, bij gebrek aan beweging in de vrije lucht, waartoe hier de kinderen weinig worden aangemoedigd, niet verteerd en *geasſimileerd*, maar moeten aan ſcheikundige wetten onderworpen worden. Van daar ontſtaat bij meest allen het zuur, hetwelk wij gezien hebben, dat zoo vele voorwerpen in het graf ſleept; terwijl, bij de door deze overlading niet omgekomene voorwerpen, uit de ongekookte ſtoffe eene *abnormale chymus* bereid wordt, waardoor de *asſimilationis organa*, onregelmatig geprikkeld, eene zoogenaamde *ſcrofel ſcherpte* afzonderen, en eindelijk *desorganiſatie* en ver-

verſtoppingen der klieren veroorzaken, die dan *atrophia* en den dood ten gevolge hebben kunnen. Alhoewel dit de gewone bron der alhier menigvuldig voorkomende klierziekten is, zoo kan zij toch onmogelijk de eenigſte zijn. Trouwens, hoe vele ongeſteldheden: als pokken, mazelen en andere ziekten, zelfs eene erfelijke *diſpoſitie*, en bij volwasſene *onanie*, overdrevene bijſlaap, venusziekten, kunnen het watervaat- en klierſtelſel zoodadanig onregelmatig aandoen, dat daardoor dezelfde *abnormaliteit* ontſtaat. Zelden, nogtans, troffen wij de klierziekten (*ſcrofulae*) bij volwasſenen aan, en alsdan waren zij toch meestal reeds in de prilſte jeugd ontſtaan.

§ 403. Eenige geneesheeren alhier willen de verharde klieren oplosſen door de zoogenaamde oplosſende middelen en zachte *laxantia*, en letten daarbij niet altoos op de oorzaak of ſlechte en onregelmatige *diëet* en voeding; terwijl onze denkende artſen, in weerwil van den tegenſtand van ſommige moeders, de opvoeding wijzigen, den zuigeling zijn natuurlijk voedſel toedienen, het aankomende wichtje betere ſpijze bij meerdere beweging in de vrije lucht laten gebruiken, en daarna tot de in klierziekten aangeprezene middelen hunne toevlugt nemen, waarvan de *antimonialia*, *murias barytae*, *martialia*, hier de

eerfte plaats bekleeden. Bovendien maken wij altoos een onderfcheid tusfchen die klierziekten, welke in eene *abnormaliteit* der fpijsvertering gegrond zijn, en die uit een onmiddellijk lijden der klieren, als eene ontwikkelings-ziekte zelve, ontftaan. Als een gemakkelijk en min kostbaar huismiddel kunnen wij der eikelen koffij niet genoeg aanbevelen.

Engelfche ziekte (rachitis.)

§ 404. Deze wordt hier veeltijds door de *fcrofulen* voorafgegaan. Wij befchouwen uit dien hoofde dezelve meestal als een gevolg daarvan, offchoon ook andere ongunftige, de *reproductie* ftorende inwerkingen dezelve kunnen te weeg brengen. Vochtige, bekrompene woning in eene bedorvene lucht, flecht voedfel, te fterk groeijen van jonge voorwerpen, geven immers daartoe menigvuldige gelegenheid. Dezelfde oorzaken, welke klierziekten kunnen te weeg brengen, hebben veelal ook *rachites* ten gevolge; terwijl die voorwerpen, welke de *fcrofulen* te boven zijn gekomen, daarna niet zelden met *rachitis* worftelen. Wij houden deze kwaal voor een gebrek in de *reproductie*, ontftaan door een lijden van het watervaat- en klier-

ftel-

ſtelſel, waardoor de beenſtof niet behoorlijk afgeſcheiden wordt. Ook hebben wij deze ziekte hier erfelijk ontmoet, zoodat alle kinderen van dezelfde ouders, bij eene betere opvoeding, daaraan onderhevig waren, hoewel eene onbehoorlijke voeding en opſluiting in bedorvene lucht meestal daarmede gepaard gingen. In deze gevallen geeft waarſchijnlijk eene aangeborene zwakte de ouderen daartoe aanleiding, en wordt door eene *cruda et indigesta moles* der ingewanden voltooid.

Volgens onze ſterflijsten zouden er hier in veertig jaren niet meer dan 67, en onder deze ſlechts 6 Joden, aan dit euvel overleden zijn, terwijl in *Weenen* jaarlijks 37.7 daaraan omkomen. Dat de opteekening alhier onnaauwkeurig is, blijkt uit de ſterflijsten zelve, waar wij dan eens jaren aantreffen, waarin 4 tot 11 voorwerpen daaraan geſtorven zijn, dan wederom verſcheidene achtereen volgende jaren zonder dooden daaraan ontmoeten. Ook kunnen wij, uit dien hoofde, het niet met waarſchijnlijkheid opgeven, of deze ziekte hier toe- of afneme.

§ 405. De behandeling der *rachitis* wijkt hier niet van de algemeen bekende af; de ijzeren beugels aan de voeten zijn hier zeer in zwang, en, onzes inziens, wordt niet zelden daarvan misbruik gemaakt.

Kanker of kreeftgezwel (cancer)

§ 406. is hier geene ongewone kwaal, waarmede voornamelijk het vrouwelijk geslacht aan borsten en baarmoeder geteisterd wordt: minder hebben wij daardoor lip, tong of andere deelen aangedaan gezien. Doordien ook hier de kanker in verborgenen (*c. occultus v. scirrus*) en openen kanker (*c. apertus*) wordt afgedeeld, zoo bestempelen onze inwoners elke, naar den waren *cancer* zweemende, verharding (*scirrus*) met dezen naam. Kwakzalvers en onkundigen maken hiervan doorgaans misbruik, bedriegen den ligtgeloovigen, en genezen voor kanker, wat het nooit geweest is, tergende soms, op deze wijze, den wezenlijken kanker zoodanig, dat menig ligtgeloovig burger daarvan het slagtoffer wordt. Het meeste vertrouwen in dat opzigt wordt hier aan de *Nonnen van Rees* geschonken, welke jaarlijks, zoo het schijnt, met toestemming, ten minste met oogluiking der *Policie*, hare beurzen hier komen vullen, en waarschijnlijk menig' inwoner ongelukkig maken, genezende zij vele verhardingen voor kanker, wat zulks nooit was, en door de natuur, of door elken genees- of heelmeester, zoude zijn weggenomen;

men;

men; terwijl zij den waren kanker niet alleen ongenezen laten, maar niet zelden tergen, en alzoo den dood van den lijder befpoedigen en fmartelijker maken.

§ 407. Volgens onze fterflijsten komen hier jaarlijks bijna 30 inwoners aan deze kwaal om; jammer, dat de aard derzelve daarbij niet vermeld is! Intusfchen gelooven wij, dat de kanker in de borst daaronder eene hoofdrol fpeelt, en de kanker der baarmoeder, die dikwijls als zoodanig onbekend blijft, ook niet zelden voorkomt. Bij de Joden fchijnt deze kwaal minder algemeen dan bij de Christenen, want de fterfte van de eerfte tot de laatfte ftaat als 1:22.4, doch dezelve is echter in de laatfte tien jaren bij hen merkelijk vermeerderd; bij de Christenen, daarentegen, heeft, in de laatfte dertig jaren, daarin weinige verandering plaats gevonden. Voor dezen kwam die kwaal menigvuldiger, hetzij in naam, hetzij in de daad, voor, zoo als tafel XIII. aanwijst.

§ 408. Onze artfen behandelen dit kwaad doorgaans *paillative*, en houden het voor een ongeneeslijk *noli me tangere.* Wij gelooven, dat men in zoodanig een wanhopig geval het *anceps remedium* voor *nullum* zoude moeten beproeven, en in vergevorderde gevallen het *arfenicum* toedienen; terwijl wij

in opkomende verdachte verhardingen vroeger onze toevlugt tot het mes zouden nemen, dan hier doorgaans geſchiedt.

§ 409. Eenigzins vreemd is het ons voorgekomen, dat bij de Christenen de herfst en winter, en bij de Joden de lente en zomer, op deze kwaal eenen nadeeligen invloed ſchijnen te hebben: doch het getal der daaraan geſtorvene Joden is te gering, om daaruit eenige gevolgtrekking te kunnen maken, zoodat wij het koude en veranderlijke jaargetijde als nadeelig voor deze kwaal moeten beſchouwen. Zie hier de opgave zelve:

Geſtorvenen aan kanker.

Lente	263 Christ.	14 Joden	277 te zamen.	
Zomer	260 ——	16 ——	276 ——	
Herfst	323 ——	11 ——	334 ——	
Winter	294 ——	10 ——	304 ——	

Koudvuur (gangrena, ſphacelus.)

§ 410. Dit beſtaat even eens, gelijk de kanker, in eene afſterving der deelen, hoezeer de oorzaken en de aard dezer ſcheikundige inwerkingen zeer uiteenloopen. Ook hiervan vinden wij ſlechts eene algemeene opgave, zonder aanteekening, of het koudvuur toevallig een verſchijnſel bij koortſen en andere

ziek-

ziekten, zoo als zulks veelal plaats heeft; dan of hetzelve een gevolg van ontſteking was. Daarbij zijn de daardoor aangedane deelen niet vermeld. De Christenen ſchijnen minder voorwerpen aan deze kwaal dan aan den kanker te verliezen; bij de Joden komt zij meermalen dan bij deze voor, want de ſterfte van het koudvuur der Joden tot de Christenen ſtaat als tot $1:16.^{6}$. Te *Weenen* vinden wij aan verſchillende ſoorten van deze *mortificatiën* 392 dooden jaarlijks (*a*), en bij ons ſlechts $23.^{8}$. Vooronderſtellen wij nu ook, dat hier het inwendige koudvuur geheel niet opgeteekend wordt, zoo blijft dit verſchil toch zoo groot, dat daarvan eene bijzondere, tot nog toe ons onbekende, reden moet aanwezig zijn; welligt, dat men in *Weenen den ſymptomatiſchen Brand* als eigenaardig opgeteekend heeft, terwijl men op onze ſterflijsten alleenlijk het oorſpronkelijke koudvuur be-

(*a*) Wertheim, *Topographie*, *tab.* V. vinden wij de volgende ſoorten:

Brand der Alten . .	$1.^{3}$
Ausſere Brand . . .	$54.^{3}$
Faulnis und Brand .	$261.^{8}$
Gebährmutt. Br. . .	$1.^{1}$
Innere Brand . . .	$74.^{2}$
	$392.^{7}$

bedoeld zal hebben. Gedurende eene reeks van veertig jaren heeft dit euvel bij de Christenen noch toe- noch afgenomen, maar is genoegzaam op dezelfde hoogte gebleven. Bij de Joden heeft het in dit opzigt veel overeenkomst met den kanker. In de twee middelfte tijdvakken zijn daaraan veel minder geftorven, dan in het eerfte en laatfte, welke overeenkomen.

§ 411. De warmte fchijnt, zoo als men zoude vermoeden, het koudvuur niet te bevorderen; want in den zomer fterven daaraan de minfte inwoners, terwijl de drie overige jaargetijden een gering verfchil opleveren, en de winter allen overtreft; hetgeen ongetwijfeld aan de gevolgen van bevrozene ledematen zal te wijten zijn.

Geftorvenen aan koudvuur.

Lente	210	Christ.	17	Joden	227	te zamen.
Zomer	184	——	9	——	193	——
Herfst	229	——	5	——	234	——
Winter	274	——	23	——	297	——

Venusziekte (lues venerea)

§ 412. is hier, gelijk in alle groote, en thans helaas! ook reeds in kleine fteden, zeer algemeen. Alhoewel op onze fterflijsten daarvan

Tafel U.

Venerische zieken, die, gedurende eene reeks van tien jaren, in het Pest- of Buiten-Gasthuis te *Amsterdam* behandeld zijn.

Jaren.	Mannen. Ingekomen.	Mannen. Uitgegaan.	Mannen. Overleden.	Vrouwen. Ingekomen.	Vrouwen. Uitgegaan.	Vrouwen. Overleden.	Verhouding der gestorvene tot de genezene mannen.	Verhouding der gestorvene tot genezene vrouwen.	Verhouding der gestorvenen tot de genezenen der beide kunnen.
1807. Aanwezig	7			17					
1807. Ingekomen	48	35	4	48	35	8	1 : 8.8	1 : 4.4	1 : 5.8
1808.	41	37	6	31	33	3	1 : 6.0	1 : 11.0	1 : 7.8
1809.	40	37	5	27	27	9	1 : 7.4	1 : 3.0	1 : 4.6
1810.	47	40	3	150	50	18	1 : 13.4	1 : 2.9	1 : 4.3
1811.	53	46	6	101	129	14	1 : 7.7	1 : 9.2	1 : 8.8
1812.	66	64	5	87	87	6	1 : 12.8	1 : 14.5	1 : 13.8
1813.	50	46	3	86	76	16	1 : 15.3	1 : 4.8	1 : 6.4
1814.	72	62	6	103	83	10	1 : 10.3	1 : 8.3	1 : 9.0
1815.	57	51	7	91	82	15	1 : 7.3	1 ; 5.5	1 : 6.0
1816.	97	92		100	78	16	1 : 92.0	1 : 4.9	1 : 10.6
Overgeblevene	18			40					
Geheel	596	510	45	881	680	115	1 : 11.4	1 : 5.7	1 : 7.4

van geen gewag wordt gemaakt, hebben wij redenen om te vermoeden, dat dezelve hier zoo niet meer, althans niet minder, dan elders voorkomt. Met betrekking tot de algemeenheid dezer ziekte zouden wij door eene opteekening in onze ſterflijsten toch weinig gewonnen hebben, vermits deze opgaven nooit naar waarheid geſchieden; houdende ſchaamte een elk terug, om den waren aard derzelve openlijk bekend te maken. Men vindt immers gelegenheid genoeg, om daarvoor andere benamingen, als jicht, uittering, beenëter, enz. op te geven. Alleen uit de ſterflijsten in de gast- of ziekenhuizen zoude men gevolgtrekkingen voor het algemeene kunnen maken, en ook aldaar is hier over deze ziekte ſlecht boek gehouden. In het Buiten-Gast- of Pesthuis, waar deze ziekte alleen behandeld wordt, is daarvan eerst ſedert het jaar 1807 afzonderlijke aanteekening gehouden; voorheen werd dezelve met andere ziekten en kwalen vermengd, zoodat wij ſlechts van de tien jaren 1807—1816 deze kleine ſchets (tafel V.) kunnen leveren. Wanneer wij uit deze kleine opgave eene berekening durfden wagen, dan zouden er in het Buiten-Gasthuis zich jaarlijks 147.7 voorwerpen alleen door dit kwaad aangetast, aanmelden, en wel zoodanig daardoor aangetast, dat

dat er van de $7._{4}$ ingekomenen één ſterft. Hieruit zoude men kunnen opmaken, dat deze ongelukkigen zich daarheen niet dan in de uiterſte noodzakelijkheid begeven, of dat de *veneriſchen* aldaar zeer ſlecht behandeld werden. Beide is waar. Het Buiten-Gasthuis en inzonderheid het daarbij gelegen huisje, dat voorheen bij uitſluiting voor *veneriſchen* beſtemd was, ſtaat vooreerst in een ſlecht gerucht; niemand zal zich vrijwillig daarheen begeven, tenzij door den uiterſten nood gedwongen, zoodat de ingekomenen reeds op eene verregaande wijze door de *lues* moeten aangetast zijn, alvorens zij daar hulp zoeken. Daarenboven werden allen, zonder uitzondering, *nog voor weinig tijd*, door een *decoctum lignorum* en eene *ſolutio mercurialis* behandeld. Deze *ſolutio mercurialis*, uit eene oplosſing van kwik in het *acidum nitri* bereid, werd veeltijds door eenen apothekers- of chirurgijns-jongen met het *decoctum lignorum*, ſoms alleen naar de maat van het oog, vermengd, zoodat, volgens de verzekering van een' kundig heelmeester, die gelegenheid had deze behandeling van nabij gade te ſlaan, de meesten aan benaauwdheden op de borst omkwamen, terwijl de ontleding alle kenmerken, zoo aan de longen,

als de einden der beenderen, van het misbruik des salpeters openbaarde.

§ 413. Dat het getal vrouwen zoo veel grooter dan dat der mannen is, is niet te verwonderen, maar wel dat zulks in de drie eerste jaren omgekeerd plaats had. Ook moet het vreemd voorkomen, dat de zeven laatste jaren de drie eerste zoo verre in het getal der venuszieken te boven gaan, zijnde in de laatste jaren jaarlijks 177, en in de drie eerste slechts 86 personen, aan de venussmet behandeld, terwijl in de drie eerste jaren het getal der mannen dat der vrouwen te boven ging; overtreffende daarna deze verre het getal van genen. Deze verdubbeling der venuszieken is toe te schrijven aan eene toen ter tijd hier aanwezige Fransche *Policie*, welke geene *publieke* vrouwen gedoogde, tenzij zij *gepatenteerd*, of met eene *carte de sûreté* voorzien waren, waardoor zij genoodzaakt werden, een of twee malen in de week zich door een' daartoe aangestelden heel-arts te laten onderzoeken, en, aangestoken zijnde, grootendeels door dezen naar een in het Buiten-Gasthuis daartoe ingerigt lokaal gezonden en verzorgd werden. Wanneer men nu op deze wijze ook niet de *lues* konde uitroeijen, zoo moest zij toch onder zulk opzigt merkelijk verminderen, en minder kwaadaardig gemaakt wor-

worden. Zulks ſchijnt gedeeltelijk ook uit de ſterfte te blijken: want, terwijl er in de eerſte drie jaren van de 6 één omkwam, rekent men in de volgende zeven jaren op de 8.2 éénen dooden. Bij deze verminderde ſterfte in de laatſte jaren is het waarſchijnlijk, dat er eene verbeterde geneeswijze onder de zieken moet ingevoerd zijn; want niettegenſtaande in de laatſte twee jaren niemand gedwongen wordt, in het Pesthuis hulp tegen de venusſmet te zoeken, en alzoo zich ook niemand, dan in eenen hoogen graad aangeſtoken, daarheen begeeft, zoo ſterven er in de drie jaren 1814, 1815, 1816 ſlechts van bijna 9 één, terwijl in de eerſte drie jaren 1807, 1808 en 1809 van de 6 één, alzoo een derde meer omkwam. Bijna door alle tijdperken heen is de ſterfte onder de vrouwen veel grooter dan onder de mannen, zoodat in deze tien jaren, door elkander gerekend, de ſterfte onder genen eens zoo groot is, als onder dezen. Zulks heeft welligt zijnen grond daarin, dat de vrouwen tot het uiterſte wachten, voordat zij hulp tegen dit kwaad zoeken, terwijl de mannen nog niet zoo bedorven zijn, indien zij hulp daartegen inroepen.

§ 414. Jammer is het, dat wij, met de afſchudding van het Franſche juk, ook zoo veel goeds, en hieronder ook deze nuttige in-

inrigtingen, verworpen hebben, en wel omdat, gelijk ons van deskundigen verzekerd is, de *Policie* de daartoe noodige onkosten niet zoude kunnen bestrijden, welke toch voor eene stad, als deze, gemakkelijk konden gevonden worden. Des te noodzakelijker zijn hier *registers* voor *publieke* vrouwen; vermits in eene koopstad, gelijk deze, dezelve niet alleen moeten geduld, maar zelfs toegestaan, en daarenboven aan de zoogenaamde speelhuizen openlijk vrijheid voor dezelve moet gegeven worden. Toen, gedurende de Fransche overheersching, de *registers* dezer vrouwen hier met alle strengheid en naauwkeurigheid gehouden werden, beliep derzelver getal bijna zeven honderd. Dat nu daaronder niet alle opgenomen zijn, die men onder dit *rubriek* had kunnen brengen, zal overbodig zijn te betoogen. Wij zouden geene zwarigheid maken te vooronderstellen, dat de genoemde vrouwen nog met eenige honderden konden vermeerderd worden, vooral, wanneer de handel zijnen vorigen luister wederom bekomt. Het getal der openbare speelhuizen, zoo van de eerste als lagere klasse, is ongeveer twintig, waarin ten naasten bij twee honderd vrouwen zullen worden gehouden, bedragende de zoogenaamde stille huizen, die bij de *Policie* bekend zijn, honderd. Bijzonder op-

zigt

zigt der *Policie* wordt er thans, noch over deze vrouwen in het algemeen, noch over eenige derzelve in het bijzonder, uitgeoefend; doch wel over de opgenoemde huizen, in zoo verre het bevorderen der goede orde en het bewaren der openbare rust aangaat; terwijl het inwendig beftuur dier huizen door de bewoners zelve gefchiedt.

§ 415. Uit de gegevene fchets zal genoegzaam blijken, dat aan *Venus* hier vele offers gebragt worden, en hoe noodzakelijk eene herftelling der vorige *Policie* in dit opzigt ware; daarentegen zijn onze geneeskundige inrigtingen van dien aard, dat zij dit kwaad eerder bevorderen dan tegenwerken; want, behalve dat het zelfs aan de laagfte klasfe der inwoners tot fchande verftrekt, om in het voormelde Pesthuis daartegen hulp te zoeken, zijn er geene inrigtingen gelijk op andere plaatfen, b. v. te *Weenen*, waar men, op eene geheime wijze, daarvan, tegen eene zeer matige betaling, kan bevrijd worden. Daarenboven vervoegt zich niet alleen de fmalle gemeente, maar veelal de hoogere klasfe, bij allerlei foorten van kwakzalvers, waarvan vele der *gepriviligeerde* tandmeesters en eenige apothekers een groot deel uitmaken, wordende aldaar, zoo zij wanen, voor eenen geringen prijs zeer geheim behandeld, en niet zelden geheel bedorven. Eerst bij vergevorderde *lues* nemen zij hun-

hunne toevlugt tot eenen arts of liever tot den heelmeester. Waarſchijnlijk door deze kwakzalverijen ziet men hier zoo vele voorwerpen met de duidelijkſte blijken der verwoesting van dit kwaad pronken. Niet alleen bij ongehuwden is dit euvel hier vrij algemeen, maar ook vele gehuwde mannen vinden wij menigmalen daardoor aangetast; zelfs den onnoozelen zuigeling zagen wij ſoms een ſlagtoffer daarvan worden.

§ 416. Is het nu bij al dit onheil niet te verwonderen, dat de reeds in het jaar 1798, door de *commisſie* ter aanſtelling van een Geneeskundig Toevoorzigt (*a*), bekend gemaakte voor-

(*a*) *Rapporten, ſtrekkende als bijlage tot verzameling van ſtukken betrekkelijk de aanſtelling eener commisſie van Geneeskundig Toevoorzigt te Amſterdam.* Tweede Deel 1798. alwaar in het *XXIIe. Rapport*, met betrekking tot de verſpreiding der *veneriſche* ziekte, de volgende voorſlagen gemaakt worden:

1°. „Dat hetzelve (het Geneeskundig Toevoorzigt) „behoorde aan te dringen op het weren der ſtraat- „hoeren."

2°. „Dat het trachten moet te bewerken, dat alle „hoer- en ſpeelhuizen, gelijk ook alle vrouwlieden, „zich ter hoererij overgevende, onder het toevoorzigt „der *Policie* genomen wierden."

3°. „Dat het van zijnentwegen alle veertien dagen, „of alle maanden, (waarom niet alle acht dagen?) „door een' kundig heelmeester den ſtaat der gezond- „heid

voorſtellingen niet alleen niet zijn ten uitvoer gebragt, maar dat een vreemd volk genoegzaam dezelfde wetten desaangaande met een goed gevolg bewerkſtelligd heeft, welke wij echter, bij onze bevrijding, weder verworpen, niettegenſtaande het nut daarvan opmerkelijk was; zijnde thans het getal dezer ongelukkigen, die zich onder onze behandeling ſtellen, veel grooter dan voorheen.

§ 417. Ook hier, zoo als overal, is het kwik het hoofdmiddel tegen dit kwaad; daarbij wordt het *decoctum lignorum* hier niet vergeten, en mede als een voornaam hulpmiddel voor noodzakelijk gehouden. Men vermengt hiermede de ſoms ſlecht bereide *liquor mercurialis*, en deze onzekere en zelfs gevaarlijke menging is tegen de *lues* het lievelingsmiddel van vele heelmeesters, ja, van eenige *Doctoren*. Doorgaans, echter, wordt het verzoetkwik (*murias hydrargyri oxydalati*) daartegen toegediend, terwijl eenigen de inwrijvings-*methode* verkiezen. De *mercurius ſolubilis Hannemanni* en andere *praeperaten*, zoo

„ heid van gemelde vrouwlieden doe onderzoe„ ken."

4°. „ Dat het de beſmette voorwerpen terſtond doe „ overbrengen naar eene plaats, alwaar ze op ſtads„ kosten kunnen genezen worden."

zoo als het *hydrargyrium niger*, komen ook in aanmerking. Nog voor korten tijd waande men hier geene *venerifche* kwaal, zelfs geene eenvoudige *fjankers*, zonder *falivatie* te kunnen genezen; nu echter komt men hoe langer hoe meer van deze *methode* terug, en zeer weinigen laten het zoo verre komen. Hoezeer wij de kwijling in de plaatfelijke *Venus*-ziekten voor overbodig houden, zoo gelooven wij toch, dat deze geneeswijze hier thans te zeer verwaarloosd wordt, en hebben in het verouderd door het geheele ligchaam verfpreid kwaad, bijzonder tegen *venerifche jicht*, *uitflag* en *exostofes*, te veel dienst daarvan ondervonden, dan dat wij dezelve niet ten hoogfte zouden aanprijzen.

De druiper (gonorrhoca)

§ 418. is hier menigvuldiger dan de *venerifche* ziekte, zoodat, wanneer wij deze ook daaronder wilden tellen, er niet zeer vele mansperfonen zouden gevonden worden, die niet, ten minfte éénmaal, daarvan aangeftoken waren. Alhier wordt dezelve doorgaans voor *venerisch* gehouden, en bij gevolg daartegen meestal kwik toegediend; zonder te onderzoeken, in hoe verre deze ftelling gegrond

zij, gelooven wij dat, ingeval dezelve ook niet *venerisch* ware, en veeltijds enkel door uitwendige middelen kan genezen worden, het kwik bijzonder ten tijde der ontfteking altoos bij den druiper van dienst is. Enkele malen hebben wij hem onder onze ftadgenooten als gevolg van *onanie*, en bij verzwakking der teeldeelen, ontmoet, zonder dat bijflaap voorafgegaan was; alsdan herftelden wij denzelven door koude bettingen der teeldeelen, en in- en uitwendige verfterkende middelen.

Witte vloed (*fluor albus*)

§ 419. is alhier een, zoo voor het vrouwelijk geflacht als voor den arts, zeer lastig en hardnekkig euvel, hetwelk, hoewel minder treurig in zijne gevolgen dan het voorgaande, toch weinig minder onaangenaam en doorgaans moeijelijker te genezen is. Wij befchouwen den alhier gewonen witten vloed als eenen *catarrhus vaginae*, en fchrijven denzelven toe aan eene verflapping der zich op deze plaats in eene zoo groote menigte bevindende flijmklieren. Niet alleen onder de gehuwde vrouwen, maar ook onder de ongehuwde is deze kwaal algemeen, zelfs kinderen zagen wij daaraan fukkelen; zoodat hier

hier zeer weinigen van het fchoone geflacht daarvan verfchoond zijn, maar van allen ftand en ouderdom hiermede geplaagd worden. Velen zijn zelfs daaraan zoo gewoon, dat zij het, even eens als de maandzuivering, voor eene eigenfchap of een vereischte van haar geflacht fchijnen te befchouwen. Deze moeten wij vooral waarfchuwen, dat dit euvel niet van zoo weinig aanbelang zij, en niet alleen de gezondheid, maar ook de fchoonheid en foms het toekomftig huwelijks-geluk ondermijnt: trouwens, het is de bron van vele zenuwziekten, geeft niet zelden aanleiding tot waterzucht en fluipende ziekten; de gezonde kleur wordt daardoor in eene *tanige*, ongezonde veranderd; het oog verliest zijnen glans en fchijnt in water te zwemmen; terwijl deze walgelijke kwaal den echtgenoot in zijne omhelzingen verkoelt, en hem den weg tot ongeoorloofde genietingen bij anderen baant.

Hoezeer wij de bron dier kwaal grootendeels in ons vochtig, guur en veranderlijk luchtgeftel zoeken, vinden wij toch daarvan ook vele oorzaken bij onze fchoonen zelve. Mode-zucht, namelijk, van den eenen kant, welke hier de zuidelijke kleedingen op het noorden wil toepasfen, en kwade gewoonten van den anderen, die haar, voor eene algemeene verwarming, de plaatfelijke hitte door

de vuurſtoofjes doet verkiezen, geven, bij het gebruik der verſlappende dranken van thee- en koffij-water, daartoe veel aanleiding. In plaats van de Franſche mode na te bootſen, raden wij onzer burgeresſen veeleer het gebruik der Franſche *bidets* aan. Zoo zeer ook de vreemde dames door de onzen in zindelijkheid overtroffen worden, zoo hebben zij in het zuiveren, waſchen en baden van haar eigen ligchaam veel voor de onzen vooruit. Wij houden alzoo, om zulks nog eens te herhalen, de tegenwoordige dunne kleedingen, waardoor de edelſte deelen aan de hier plotſelijke verandering van wind en weder, warmte en koude worden blootgeſteld; het gebruik van vuurſtoofjes, welke eene plaatſelijke verzwakking te weeg brengen; het misbruik van vele ſlappe thee en koffij; gebrek aan reiniging der edelſte deelen, als ook eene ſtilzittende leefwijze, ten minſte het gebrek aan beweging in de vrije lucht, waarvan het grootſte deel onzer dames zeer weinig houdt, voor de oorzaken, waarom onze Hollandſche en inzonderheid onze Amſterdamſche vrouwen, meer dan zoo vele andere, toch onder geen gunſtigere luchtſtreek levende, aan deze kwaal lijden. Wij vertrouwen zeker, dat zij, door de afſchaffing dezer nadeelige gebruiken, zich weldra van eene ziekte

zou-

zouden bevrijden, welke hare gezondheid, ſchoonheid en tevens veeltijds haar huwelijksgeluk verſtoort. Van den anderen kant moeten wij ook onzen medeburgers te binnen brengen, dat zij, door hunne uitſpattingen, ook veel tot deze hardnekkige en walgelijke kwaal hunner vrouwen niet weinig kunnen bijdragen, en ſoms daarvan de eenigſte oorzaken zijn. Velen toch zijn van gedachten, dat zij, van de gevolgen der zoogenaamde *oude zonden*, op welker rekening meestal ook de nieuwe *gecrediteerd* worden, genezen of liever half genezen zijnde, hunne echtgenooten niet kunnen benadeelen, en vermoeden alzoo niet, dat deze kwaal ook daaruit kan voortſpruiten. Meermalen hebben wij den hardnekkigſten witten vloed, die naar geene middelen wilde luisteren, door kwikmiddelen genezen, niettegenſtaande ſoms de echtgenoot zijne onſchuld verzekerde.

§ 420. De gevoelens der artſen zijn hier bij de behandeling van deze kwaal verdeeld. Eenigen beſchouwen dezelve als een plaatſelijk lijden, en wenden alleen uitwendige zamentrekkende en verſterkende middelen aan; anderen, daarentegen, vreezen dezelve op deze wijze naar andere deelen te drijven, en bezigen ſlechts uitwendige artſenijen; terwijl het denkende gedeelte der geneesheeren de oorzaken

 daar-

daarvan zoeken op te ſporen, daartegen hun geneesplan inrigten, en zoo, naar bevind van zaken, of uit- of inwendige middelen of beide vereenigd, aanwenden. Meermalen hebben wij in eene verſlapping der *vagina*, baarmoeder, en niet zelden ook in eene verharding derzelve, de bron daarvan ontdekt, wordende alsdan de genezing veeltijds onmogelijk.

Hondsdolheid of watervrees (rabies canina)

§ 421. vinden wij op onze ſterflijsten niet vermeld, en nogtans komen er hier aan deze verſchrikkelijke ziekte jaarlijks eenigen om; ook zijn ons hier geene gevallen van genezenen, waar de wezenlijke dolheid reeds aanwezig was, bekend. In het algemeen werden er weinige middelen tegen deze kwaal beproefd, en nog voor weinige jaren werden hier deze ongelukkigen onder bedden geſmoord. Op *ſpecifike* middelen, bijzonder den *Bildſchen kookdrank*, hebben zoo arts als leek hier een onbepaald vertrouwen, waarom men bij den beet van bijna elken hond, zoo er ſlechts eenige vrees voor dolheid aanwezig is, daartoe zijne toevlugt neemt; terwijl men zich ook, bij wezenlijke dolheid, alleen op den drank verlaat, waardoor een ruim in-

ko-

komen aan ons Gast- of Ziekenhuis wordt verſchaft, alwaar dezelve alleen verkocht en verre weg verzonden wordt. Offchoon als een geheim beſchouwd, vinden wij de beſtanddeelen van dien drank toch opgeteekend (*a*), zijnde dezelve: *Meesterwortel*, *averkruid*, *kleine ſalie*, *betonie*, *groote huislook*, *roode bijvoet*, *kattenkruid* en *lavas*. Het huislook wordt in wijn en de andere kruiden in water elk afzonderlijk gekookt, doorgezift, en deze vochten worden met elkander vermengd. Volgens het voorſchrift zoude eene wijnflesch daarvan voldoende zijn, om voor de dolheid te beveiligen.

Alhoewel wij nu geenszins twijfelen, dat deze wonderdrank met nut gebruikt is (*b*), zoo zijn er toch ook gevallen bekend, waar de watervrees, na het gebruik van denzelven, uitgebroken is, en doodelijke gevolgen gehad heeft. Wij zouden ons derhalve geenszins op het *Bildſche* geneesmiddel geheel alleen verlaten, en gelooven zelfs, dat het ſterk vertrou-

(*a*) *Rapporten ſtrekkende als bijlage tot de verzameling van ſtukken, betrekkelijk de aanſtelling eener Commisſie van Geneeskundig Toevoorzigt, te Amſterdam, Zesde Stuk, bladz.* 42.

(*b*) Tweede deel der verhandeling van het Genootſchap: *ter bevordering der heelkunde.*

trouwen, door onze ſtadgenooten daaraan gegeven, van groot nadeel zijn kan; te meer, wanneer men zich ſtipt aan derzelver voorſchriften, om maar ééne flesch daarvan te gebruiken, bepaalt. Trouwens, elk geſtel is niet van denzelfden aard, en daarenboven wordt het gif den eenen ruimer dan den anderen medegedeeld. Zelfs in vermelde heelkundige verhandeling overleed immers de dienstmaagd van den burger O***, terwijl het kind en de kantoorbediende door hetzelfde hondje, doch minder dan de dienstmaagd, gebeten, en dezelfde hoeveelheid drank gebruikt hebbende, behouden werden.

§ 422. Behalve den *Bildſchen* drank is in den jare 1785 door eenen MEDERER een ander *ſpecifiek* middel aan het *collegicum chirurgicum* hier ter ſtede bekend gemaakt, beſtaande hierin (*a*): men ſmelt 30 greinen bijtſteen (*potasſe fuſae*) in een pond zuiver water, kerft de wonde zoodanig, dat zij bloedt, wascht dezelve eerst met enkel water, vervolgens met het opgeloste bijtmiddel wel uit; deze wasſching herhaalt men eenige malen 's daags, en houdt daarmede zoo lange aan, als de ontſteking zulks toelaat. Na elke wasſching met het bijtmiddel moet men de won-

(*a*) *Rapporten* t. a. pl. bladz. 40.

wonde met laauw water wel zuiveren. Als het gewonde deel niet al te gevoelig is, legt men er eene wiek op, in dezelfde oplosfing gedoopt, en wel uitgedrukt. Zoodra de wonde zeer ontftoken is, laat men het wasfchen achter, en verbindt dezelve met een dragtmiddel en eene weekmakende pap, ter onderhouding der verëttering. Is de wonde eng, dan moet zij verwijd, is zij zeer gefloten, met een ftuk bijtfteen geopend, en in dit geval, totdat de korst is afgefcheiden, op bovengemelde wijze gewasfchen worden. Dat deze *methode* om het gif in de wond te *neutralijeren*, te verdelgen, reeds algemeen in *Duitschland* uitgeoefend wordt, is bekend. Wanneer het gewonde deel zulks toelaat, zouden wij voor zekerder houden, hetzelve geheel uit te fnijden, doch, indien zulks geen plaats konde hebben, fterk te *fcarrificeren*, en met bijtende loog of liever met overzuurd zeezout-zuur, als het bekende vernietigingsmiddel van fmetftoffen, uit te wasfchen.

§ 423. Minder dan de twee voormelde deelen is hier de behandeling van MUNCH (*a*) bekend. Deze beftaat in het toedienen van den wortel der *belladonna*, welke driejarig, niet zeer houtachtig, in de fchaduwe gedroogd,

(*a*) T. a. pl. bladz. 41.

droogd, en, voor dat de plant bloeit, ingezameld moet zijn. Overeenkomftig den ouderdom, de kunne en de ligchaamsgefteldheid des gebetenen geeft men daarvan het poeder, zoo kort mogelijk na den beet, van 1 tot 10 greinen; acht en veertig uren daarna anderhalf tot twaalf; en wederom acht en veertig uren later anderhalf tot dertien of veertien greinen. Gevoelt de lijder, na het gebruik van het derde poeder, nog eenige trekkingen in het gebeten deel, of is hetzelve nog eenigzins gezwollen, alsdan geeft men, na verloop van twee en zeventig uren, nog vijf van zoodanige poeders in gelijke tusfchentijden. Na het gebruik van elk poeder met gerftenwater vermengd, moet de lijder zich te bed leggen om te zweeten, en daarvan, zoo lang het zweeten aanhoudt, niet opftaan. Gedurende dezen tijd moet hij nu en dan *kamille-* en *vlierthee* drinken. Ook de *belladonna* is, gelijk uit verfcheidene fchriften, en onder deze het *Journaal van* HUFELAND, in verfcheidene ftukken blijkt, foms met, en meermalen zonder vrucht tegen deze kwaal gebezigd; fchijnende in andere gevallen het kwik en ook het heulfap daartegen veel dienst bewezen te hebben.

§ 424. Dat er thans wederom ruime aderlatingen bij dit onheil als het eenigst zekere hulp-

hulpmiddel worden aangeprezen, en ook de àzijn met nut daartegen zoude gebruikt zijn, zal een elk onzer, hoezeer het ons niet bewust is, dat dezelve hier beproefd zijn, bekend wezen. Nogtans kennen wij, bij al deze en meer andere *specifica*, hier zoo min als elders, een zeker hulpmiddel tegen de schromelijke gevolgen van dit verschrikkelijk gif; en wij beschouwen het derhalve als pligt voor elke *Regering*, om deze ramp zoo veel mogelijk af te weren en voor te komen. Het zij met eerbied gezegd, wij houden hiertegen onze geregtelijke maatregelen voor onvoldoende en hoogst gebrekkig. Trouwens, het eenige ons bekende gebod tegen de hondsdolheid bestaat hierin: dat alle honden, in de zoogenaamde hondsdagen, moeten vastgehouden worden, kunnende de tegen het verbod aan losloopende honden, door daartoe aangestelde personen, worden doodgeslagen; hetgeen thans zelfs niet eens meer noodig is, daar elke hond op deze dagen los kan loopen, indien hij slechts voorzien is met een' hals- en muilband, die dan ook gewoonlijk maar den schijn van zoodanig een werktuig heeft, zijnde dezelve zoo los, dat daardoor de bedoeling geheel vervalt. Behalve het onvoldoende van dit zekerheidsmiddel is het bekend, dat de sterke hitte, zoo min als felle koude, oorzaken van honds-

dol-

dolheid zijn; want in de heetſte en koudſte landſtreken komt dit euvel onder de honden zelden voor. Evenmin kan men het aan gebrek aan voedſel of drank toeſchrijven: meest alle hondsdolheid ontſtond bij honden, die nimmer gebrek daaraan hadden. Met meerderen grond kan men de ontwikkeling van dit gif in eene belette telingsdrift en in boosaardigheid zoeken; want bij geſnedene honden heeft men deze plaag, zoo veel wij weten, niet waargenomen, waarom wij het van grooter nut zouden rekenen, het beletten of ſtoren der honden in hunne voortteling, en het tergen en bevreesd maken dezer dieren, zoo veel mogelijk, tegen te gaan en te verbieden. Daarenboven zoude het van grooten dienst zijn, de volgende maatregelen in het werk te ſtellen:

1. Eene belasting te leggen op alle honden, zonder onderſcheid, groot genoeg om het verbazend aantal derzelve te doen verminderen (*a*).
2. Te gebieden, dat elke hond een kenmerk droege, ten blijke dat de belasting voldaan was, en het dooden van alle honden zonder dit kenmerk.

3. Aan

(*a*) Daar zoodanig eene belasting voor eenige jaren alhier plaats vond, zoo verwonderen wij ons zeer, dat dezelve wederom afgeſchaft is.

3. Aan alle bedeelden, die niet bewijzen konden, dat zij eenen hond voor hunne broodwinning noodig hadden, zoodanig een kenmerk te weigeren.
4. Te bevelen, dat alle jagt-, ſtal-, ſlagters- en werkhonden met muilbanden (*a*) voorzien wierden.
5. Alle zieke honden, van welken aard de ziekte ook ware, vast te leggen, en bij de geringſte verſchijnſelen van dolheid te dooden.
6. Alle aan dolheid geſtorvene dieren, op afgelegene plaatſen, diep onder de aarde te laten delven, of, hetgeen nog beter ware, te verbranden.

Kwijnende ziekte.

§ 425. Onder deze benaming vinden wij vele dooden op onze ſterflijsten geboekt. Dat deze van eenen verſchillenden aard zijn kunnen, te willekeurig en onbepaald opgeteekend zijn, is voor een elk klaar. Ook ſchijnt dit *rubriek* op onze lijsten van tijd tot tijd te verminderen. Ons eerſte tijdvak van tien ja-

(*a*) Niet alleen in ſchijn, maar waardoor het bijten belet werd.

jaren maakt met ons laatſte een verſchil van 236, welke in het laatſte minder daaraan opgeteekend zijn. Zulks nemen wij voor geen bewijs van vermindering der kwijnende of *chroniſche* ziekten, maar voor een teeken van betere *noſologiſche* bepaling derzelve. Bij de Joden zijn deze ziekten nog onnaauwkeuriger, en van het jaar 1779—1806 in het geheel niet opgeteekend. Tegen onze verwachting vinden wij, dat er aan deze ſoort van ziekten in den winter minder dan in de lente en herfst, en weinig minder dan in den zomer ſterven, terwijl koude en ongemakken toch doorgaans de oorzaken van deze doodſoort zijn.

Slijmziekten

§ 426. zijn hier in de eerſte jaren in het geheel niet opgeteekend; want eerst ſedert het jaar 1806 vonden wij daarvan in onze ſterflijsten gewag gemaakt, en tot 1813 ingeſloten, alzoo in acht jaren, het zeer groote getal van 898 Christenen en 43 Joden geſtorvenen. Wat van deze groote en plotſelijke verandering de oorzaak zij, kunnen wij niet beſeffen; dewijl zij echter niet in de natuur gegrond is, vermoeden wij, dat deze ſoort voorheen onder de kwijnende ziekten en ver-

val

val van krachten, die in ditzelfde tijdvak merkelijk afnemen, geplaatst was, en thans onder deze afdeeling gerangschikt wordt. Hoewel deze benaming iets bepaalders schijnt aan te duiden, zoo begrijpen wij toch niet, welke soort van ongesteldheden men onder deze afdeeling opgenomen heeft, offchoon daardoor eene *abnormaliteit* in der slijm-, afscheiding schijnt aangeduid te worden. Wij hebben, gedurende onze negentienjarige *praktijk*, alhier geen evenredig getal slijmziekten behandeld, zoo als wij op de sterflijsten vinden, zijnde dit, volgens eene gemiddelde berekening, jaarlijks 118. Vermits nu deze ziekten, noch in Gast- of Ziekenhuizen, *endemisch* schijnen, noch de benaming van slijmziekte onder den leek zoo algemeen is, zoo vermoeden wij, dat witte vloed, buikloop, belette doorzwelging en vele borstziekten daaronder zullen begrepen zijn.

§ 427. *Afgeleefden* en aan *verval van krachten gestorvenen* komen op onze doodregisters onder verschillende afdeelingen voor. De doodsoort is geheel dezelfde, en bestaat in eene werkeloosheid van alle tot het leven noodige werktuigen, waardoor het levensvlammetje allengs verminderd, en eindelijk

uitgedoofd wordt; zoodat, indien de dierlijke verrigtingen, uit gebrek aan *organiſerende* of *plastiſche* vermogens, van lieverlede verminderden en eindelijk geheel ophielden, deze de dood van den ouderdom zijn zouden. Maar, omdat deze ſtoornis, ook door andere oorzaken, in alle levensjaren kan ontſtaan, zoo kunnen de voorwerpen, die op deze wijze ſterven, in jaren zeer verſchillen, en wij treffen veeltijds jonge lieden daaronder aan, zoodra namelijk ziekten het geheele *organismus* of bijzondere tot het leven noodzakelijke deelen zoodanig verſtoren, dat daardoor de *reproductie* geheel ophoudt, de levenskrachten langzamerhand verminderen, en eindelijk geheel vernietigd worden: of ook, en zulks heeft in onze *gecultiveerde* dagen niet zelden plaats, wanneer jonge lieden hun leven te ſnel verleven, te ſterk genieten, en dus in hunnen jeugdigen leeftijd reeds als grijsaards onder den last des levens bezwijken. Noodzakelijk was het derhalve, dat in onze ſterflijsten daarvan twee afdeelingen gemaakt wierden, hetgeen ook onder de benamingen *afgeleefden* en *verval van krachten* geſchied is. Wij zouden daardoor in ſtaat zijn, om de alhier aan ouderdom uitgeleefde voorwerpen te berekenen, ware het niet, dat

de-

deze opgaven alle kenmerken van verwarring droegen, blijkende het duidelijk, zoo uit de registers der Christenen als Joden, dat dan eens de afgeleefden, of uit ouderdom geſtorvenen, onder het getal der aan verval van krachten overledenen, dan wederom dezen onder genen vermengd zijn; zoodat alle berekeningen desaangaande toch niet wiskunſtig, maar op vermoeden en gisſen zouden geſchieden. Wij hebben, dien ten gevolge, het raadzaamst gevonden, om deze doodſoort, zoo als zij wezenlijk, hoewel onder verſchillende afdeelingen, geboekt is, door elkander na te gaan. Alsdan vinden wij: dat het middengetal der jaarlijks aan verval van krachten en afgeleefdheid geſtorvenen eene ſom van 1037.2 uitmaakt, en deze ſterfte der Christenen zich tot die der Joden verhoudt als 10.6:1 en alzoo evenredig is. Vooronderſtellen wij nu, waartoe wij ons uit de ſterflijsten meenen geregtigd te vinden, dat de helft dezer dooden door ouderdom geſtorven is, alsdan zoude zulks eene jaarlijkſche ſom van 518.6 inwoners bedragen, en weinig van die te *Weenen* verſchillen, alwaar er 517.7 aan ouderdom (*Altersſchwäche*), en 430.8 aan verval van krachten (*Entkräftung*), overlijden.

§ 428. Bij de Joden neemt deze doodfoort (tafel XIII.) van *decennium* tot *decennium* toe, terwijl bij de Christenen het eerfte de drie volgende overtreft, en het laatfte wederom veel rijker aan dooden, dan de twee middelfte tijdvakken, is. Het is jammer, dat de opgave niet naauwkeuriger is gefchied, om daaruit voor den ouderdom onzer ingezetenen belangrijke gevolgtrekkingen te kunnen maken.

§ 429. Dat de jaargetijden, niet alleen wegens de weêrsgefteldheid, maar nog meer door de daarmede gepaard gaande andere omftandigheden: als gebrek aan voedfel, dekfel, en andere voor den ouderdom en de zwakte zoo noodige hulpmiddelen, veel invloed op deze fterfte moeten hebben, is gemakkelijk te befeffen. Van daar het groote verfchil van fterfte tusfchen den zomer en winter, gelijk uit nevensgaande tafel blijkt:

Geftorvenen aan verval van krachten en afgeleefden.

Lente	9895	Christ.	967	Joden	10862	te zamen.
Zomer	6792	———	659	———	7451	———
Herfst	9489	———	870	———	10359	———
Winter	11746	———	1070	———	12816	———

Ac-

Accidenten

§ 430. is eene afdeeling op onze sterflijsten, waarvan ons de ware aard eigenlijk onbekend is. Offchoon wij daaronder de aan toevallen of toevallige omstandigheden omgekomenen zouden verstaan, gelooven wij toch, dat alle uitwendige plaatselijke gebreken, welke eene heelkundige behandeling vereischen, daaronder bedoeld worden. Ook zijn wij van meening, dat niet alleen wonden of kwetsingen van allerlei aard, maar ook andere uitwendige kwalen, als beenëter, beenbreuken, kwade zweren, verbrandingen, breuken, verzweringen en andere uitwendige ongemakken, die wij op de sterflijsten missen, daaronder begrepen zijn. Deze afdeeling blijft derhalve zoo onbepaald, dat wij daaruit voor onze stad geene andere gevolgtrekking kunnen maken, dan, dat er hier jaarlijks 64.4 inwoners aan heelkundige of uitwendige kwalen sterven, en dat deze sterfte der Joden zich tot die der Christenen als 1:18.4 verhoudt, alzoo grooter bij dezen als genen is, zijnde zulks waarschijnlijk in het uitoefenen van handwerken, als metselen, timmeren, smeden en andere, soms met gevaar verbondene, bijna alleen bij

de Christenen en zelden bij de Joden gebruikelijke, verrigtingen, gegrond. Trouwens, deze leven meest van den handel; terwijl zeer weinigen onder hen soortgelijke handwerken drijven.

§ 431. Een blik op tafel XIII. geworpen, doet ons met verbazing vernemen, dat de onder den naam van *accidenten* voorkomende sterfte aan uitwendige gebreken, zoo wel bij Joden als bij Christenen, zoo aanmerkelijk van tijd tot tijd heeft toegenomen. Wij kunnen dit des te minder begrijpen, daar de heelkunde in de laatste tien jaren bij ons zoo zeer verbeterd is, alhoewel dezelve alhier nog, op verre na, die volmaaktheid als in de naburige landen, b. v. *Duitschland* en *Frankrijk*, niet bereikt heeft, en ook, bij het nu nog bestaande onderwijs, (Dl. I. vijfde Afdeeling, derde Hoofdst. § 227.), niet bereiken zal. Wij kennen, ja, enkele *operative* heelmeesters, die eene bedaardheid en koelbloedigheid met eene handigheid paren, welke vele zoo hooggeprezene Fransche chirurgijns zouden beschamen; dan in het algemeen moeten wij erkennen, dat vele onzer heelmeesters te weinig kennis van de dierlijke *oeconomie* bezitten, en geen begrip van eene goede *pathologie* hebben. Van daar zijn zij

door=

doorgaans groote liefhebbers van pappen, zalven en pleisters; laten te weinig aan de heelkrachten der natuur over; weten deze door geene inwendige behandeling op te wekken of te beteugelen, en weinig meer dan van afleiden, fchoon maken, oplosfen en verfterken te fpreken. Zij fchrijven alle, zonder uitwendige beleediging, zich openbarende ongemakken, of alle zich bij ziekten voordoende toevallen aan ziekteftoffen, verplaatfingen derzelve, fcherpten en kwade fappen toe, en willen deze op eene oogenfchijnlijke wijze verdrijven.

Inzonderheid is zulks het geval bij kwade zweren aan de beenen, welke hier eene groote rol onder de *accidenten* fpelen, en onder de heelkundige behandeling meestal lang aanhouden of nooit genezen worden. Alhoewel het luchtgeftel, de vochtige woningen, ongefchikt voedfel en andere, aan plaats en leefwijze verbondene, nadeelige inwerkingen tot derzelver ongeneeslijkheid zeer veel bijdragen, zijn wij toch overtuigd, dat eene verkeerde behandeling door vele onzer heelmeesters dikwijls ook daaraan fchuld is. Eensdeels, omdat zij zulks te veel door afleidende middelen, als fontanellen en basjes, willen dwingen; anderdeels, omdat zij het *or-*

ganismus niet behoorlijk door in- en uitwendige middelen kunnen onderſteunen, en door gepaste middelen de zoo plaatſelijke als algemeene levensvermogens weten op te wekken, maar aan *laxantia* of buikzuiverende middelen, of enkel aan kina, zalven en pappen blijven kleven. Wij zagen meermalen zoodanige kwade zweren aan de beenen door matige drukking en gepaste uit- en inwendige hulpmiddelen in eenen korten tijd herſtellen, waarbij verſchillende heelmeesters jaren achtereen vruchteloos alle pogingen hadden in het werk geſteld. Behalve dat men hier de pappen ſoms zeer ten ontijde gebruikt, zoo worden de warme pappen veelal ondoelmatig gebezigd; men vergenoegt zich doorgaans met dezelve ſlechts een of twee malen op den dag te vernieuwen, meenende dat het voldoende zij, indien dezelve maar warm blijven, waardoor het oogmerk van het warme pappen, om namelijk door de warmte de levens-vermogens van het deel op te wekken, of, met andere woorden, eene oploſſing, rijpheid, enz. van een of ander gezwel te bewerken, gemist wordt. Trouwens, door het te lang liggen van zoodanige pappen wordt de warmte van het lijdende deel onttrokken, terwijl men toch daardoor dezelve daarin

wil-

wilde vermeerderen, en dus bewerkt men door zoodanige pappen niet zelden het tegendeel van hetgeen men beöogde.

Oogziekten

§ 432. zijn op onze ſterflijsten niet geboekt, deels, omdat er weinige menſchen daaraan omkomen, deels echter ook, omdat de daaraan geſtorvenen waarſchijnlijk onder het *rubriek* der *accidenten* zullen geplaatst zijn. Ook ſchijnen ons deze gebreken over het algemeen, in evenredigheid der bevolking, niet menigvuldig voor te komen.

Een onzer eerſte oogartſen alhier, de Heer W. MENSERT, die hier de meeste oogziekten behandelt, en genoegzaam alle hier voorkomende *operatiën* aan de oogen verrigt, heeft ons verzekerd: dat hij in deze ſtad en inzonderheid in derzelver lagere omſtreken, als den Overtoom, het Diemermeer, de Plantaadje en op de om onze ſtad liggende paden, ieder najaar in het begin van den winter eene ſoort van *catarrhale* oogontſteking aantreft, die, zoo lang het weder vochtig blijft, alle aangewende middelen trotſeert, en bij vriezend weder doorgaans, zonder eenige genees-

of heelkundige hulp, van zelve verdwijnt: dat alzoo de afwisfeling van het luchtgeftel hier bijzonder veel invloed op de verbetering of verflimmering der oogziekten in het algemeen heeft. Zoo befpeurde hij dan ook, dat er, vooral in den herfst, meestal volwasfenen aan de ontfteking der oogleden (*blephar-ophthalmia*) lijden; zijnde ook in dit jaargetijde de *fcorbutifche* en *rheumatifche* oogontftekingen, gelijk ook de *fcrofuleufe ophthalmia* der kinderen, de heerfchende. *Ophthalmia in-et externa catarrhalis* zijn hier, volgens de waarnemingen van den Heer MENSERT, niet minder opmerkelijk, komende de *fyphilitica* niet zelden voor; nogtans is dezelve gemeenlijk met *rheumatifche* of *arthritifche* verfchijnfelen verbonden, en allermoeijelijkst te herftellen, verfchijnende zij zelden zonder deze *complicatiën;* zeer enkel zag hij hier de *ophtalm. oblennarhaea fyphilitica.* Hoewel de *iritis* en *ophthalmitis* ook hier worden opgemerkt, zoo gaan zij hier niet met die hevigheid en *inflammatio* gepaard, als wel op andere plaatfen, maar laten dikwerf verduisteringen en vlekken der *cornea*, gelijk ook het *leucoma*, als gevolgen na. De *ophthalmia neanatorum* fchijnt hier *endemisch*, en omdat de *calomel* daartegen van zoo veel dienst

is,

is, zoo meent de Heer MENSERT te kunnen besluiten, dat dezelve veelal *syphilis* ten gronde heeft. Ook de ziekten der traanwegen ontmoette hij hier meestal bij kinderen, en zelden bij volwassenen. Hoezeer *catarract*, *glaucoma* en *amaurosis* hier, gelijk overal, ontmoet worden, zoo meent de ervaren MENSERT waargenomen te hebben, dat de *catarract* meer in de hoogere *provinciën*, als *Gelderland*, *Overijssel*, enz. voorkomt, dan hier; terwijl het *glaucoma* en *amaurosis* meer in deze stad, en bijzonder in *Noord-Holland*, dan in de andere *provinciën*, aangetroffen worden. In zijne uitgestrekte negenjarige *praktijk* is hem in de geheele Nederlanden nimmer een *Pterygium* of *Pannus* voorgekomen, maar wel heeft hij daaraan Buitenlanders, die bij hem hulp zochten, behandeld. Hoewel het *carcinoma bulbi* of *enophthalmia fungosa* hier niet zeer menigvuldig zijn, zoo kwamen er in het jaar 1815 drie, binnen deze stad, aan dit verschrikkelijk euvel onder zijne behandeling om. In het algemeen meenen wij opgemerkt te hebben, dat hier, in evenredigheid der bevolking, minder blinden, dan op andere plaatsen, zijn.

§ 433.

§ 435. Met de

Gebreken aan kiezen en tanden

is het hier veel flechter gefteld. Het buitengewoon getal van kies- en tandmeesters, waarmede onze ftad overftroomd is, en die bijna alle een beftaan in het uithalen van kiezen en tanden vinden, bewijst reeds de menigvuldigheid dezer ongefteldheden, waarvan tevens onze medeburgers, en bijzonder onze vrouwen, de duidelijkfte blijken dragen. Zonder heelmeester te zijn, kan men, na een klein onderzoek voor de geneeskundige *provinciale* kommisfie over dit vak, als tandmeester zijn *diploma* bekomen. En inderdaad, zeer weinige heelmeesters oefenen dezen tak hunner kunst uit, en worden ook zelden daarover geraadpleegd. De meeste inwoners vervoegen zich bij de Joodfche natie, waaronder het krielt van tandmeesters, en er maar zeer weinigen zijn, die eene kies met behendigheid uittrekken; terwijl de meesten der alhier aanwezige kies- en tandmeesters geen denkbeeld over *phyfiologie*, *pathologie* of *therapie* van dit gedeelte van ons *organismus* hebben.

Sterf-

Sterfte der kinderen en derzelver ziekten.

§ 434. Alhoewel uit onze ſterflijsten ſchijnt te blijken, dat de ſterfte onder de kinderen, in vergelijking van andere groote ſteden, niet zeer groot zij, verſchillende zelfs weinig met die van kleine ſteden en het land, zoo komt ons dezelve toch nog veel te groot voor, om haar voor natuurlijk te houden: wij vermoeden, dat de ouders zelve hiertoe veel bijdragen. Om dit des te beter op te ſporen, zullen wij vooraf, zoo goed het gebrekkige onzer ſterflijsten zulks gedoogt, deze ſterfte zelve nagaan. Te dien einde hebben wij, uit onze veertigjarige ſterflijsten, een uittrekſel vervaardigd, bevattende de doodgeborenen en geſtorvene eerstgeborenen, zoo Christenen als Joden, elk afzonderlijk, en deze in vier tijdvakken verdeeld:

	Ie. Tijdvak.		IIe. Tijdvak.		IIIe. Tijdvak.		IV. Tijdvak.		Somma.	
	Christ.	Joden.	Christ.	Joden.	Christ.	Joden.	Christ.	Joden.	Christ.	Joden.
Doodgeborene gedurende veertig jaren.	1723	2	1896		2595	86	2729	439	8943	527
Eerstgeboren gestorvene.	5080	125	2409	863	2490	282	1260	97	11239	1367
Eerst- en doodgeborene te zamen genomen.	6803	127	4305	863	5085	368	3989	536	20182	1894
Som van alle dood- en eerstgeboreenen.	6930		5168		5453		4525		22076	

Hieruit kan men zien, 1°. dat doodgeborenen en gestorvene eerstgeborenen, offchoon in

twee

twee afdeelingen geboekt, met elkander verwisfeld zijn; 2°. dat, indien wij vooronderftellen, dat de doodgeborenen in alle tijdvakken gelijk waren, de fterfte der eerstgeborenen merkelijk afneemt; 3°. ook dit blijft het geval, wanneer wij dood- en eerstgeborenen te zamen nemen, terwijl, elk afzonderlijk befchouwd, de doodgeborenen toenemen, naarmate de fterfte der eerstgeborenen vermindert. Van de Christenen kunnen wij de gemiddelde fterfte der dood- en eerstgeborene kinderen, volgens eene veertigjarige berekening, jaarlijks op 504.5, alzoo op 1/15de, en de Joden 47.3 of 1/13de, der geheele fterfte vastftellen. Om echter zeker te gaan, zullen wij, bij het verder onderzoek, alleen de Christenen raadplegen, vermits in de opgave der Joden de grootfte verwarring heerscht, en deze niet volgens den ouderdom is gedaan, hetgeen toch bij een naauwkeurig onderzoek dezer fterfte vereischt wordt. Indien wij tot de eerstgeborenen die kinderen tellen, welke in de eerfte levensmaanden omgekomen zijn, alsdan is de fterfte reeds zoo groot, dat het waarfchijnlijk wordt, dat dezelve niet volgens natuurlijke inrigtingen plaats hebbe, maar van bijkomende omftandigheden afhange. Om zulks beter na te vorfchen, hebben wij ook de vijf en dertigjarige tafel, (D. I. tafel IX.) der, volgens den ouderdom ge-

ftor-

ſtorvene, Christenen geraadpleegd, deze in vijf tijdvakken, elk van zeven jaren, verdeeld, de geſtorvenen tot duizenden gebragt, en de volgende *reſultaten* verkregen:

Berekening der geſtorvenen van de 1000.	Ie. Tijdv. van zeven jaren.	IIe. Tijdv. van zeven jaren.	IIIe. Tijdv. van zeven jaren.	IVe. Tijdv. van zeven jaren.	Ve. Tijdv. van zeven jaren.	In vijf en dertig jaren zijn er van de 1000 geſtorven.
Doodgeborenen.	21	25	29	35	33	29
Eerstgeborenen binnen het jaar.	222	241	231	212	214	223
Van 1 tot 2 jaren.	56	66	102	83	83	78
Van 2 — 10 —	128	144	95	89	90	109
Van 0 — 10 —	427	476	457	419	420	439

§ 435.

§ 435. Volgens deze gemiddelde berekening is er al een vierde van de duizend eerstgeborenen wederom geſtorven: zulks beloopt in de eerſte twee jaren reeds op een derde, terwijl binnen de tien jaren bijna de geheele helft der ganſche menschheid tot den ſchoot der aarde is teruggekeerd. Ook bemerken wij, zoo als gedeeltelijk bij de voorgaande berekening, op, dat het getal der doodgeborenen van tijd tot tijd vermeerdert, dat der eerstgeborenen vermindert, terwijl die van één tot twee jaren wederom toe-, en die van twee tot tien jaren afneemt; vermits wij, bij het verhandelen der pokken, op de reden der toe- of afneming dezer laatſte ſterfte hebben opmerkzaam gemaakt, zullen wij ook trachten op te ſporen, waarin de reden van de groote ſterfte der kinderen, in evenredigheid van die der volwasſenen, moet gezocht worden.

Wat de doodgeborenen aangaat, hierover hebben wij op eene andere plaats geſproken, en voegen derhalve hier ſlechts nog bij: dat deze geboorte aan de geſteldheid, leefwijze en hartstogten der moeder veel, maar nog meer van de behandeling der kraamvrouwen en kinderen, bij moeijelijke verlosſingen, afhangt. Volgens onze ſterflijsten zouden er hier meerdere kinderen dood geboren wor-

den dan te *Weenen*, omdat dezelve 236.^{7}. en te *Weenen* niet meer dan 124.^{8}. zouden bedragen, terwijl, volgens eene betere opgave, men hier, onder de 1000 dooden, 29 doodgeborenen telt. Naar de berekening van SÜSZMILCH (*a*) moeſt deze ſterfte 38 of 39 van 1000 uitmaken.

De grootſte ſterfte heeft in het eerſte jaar der geboorte, alzoo bij den zuigeling, plaats; genoegzaam allen komen aan *gastriſche* verſchijnſelen en ſtuipen, die ook meeſtal ook daarin gegrond zijn, om. Tot ons leedwezen moeten wij het bekennen, verre de meeſten worden door eene verkeerde behandeling der moeders zelve gedood. Niet alsof wij Amſtels moeders over zorgeloosheid omtrent hare lievelingen wilden aanklagen, dit zij er verre af: eene al te groote liefde, die zich door geene rede laat wijzigen, is daarvan de eerſte bron. In plaats van den wenk der natuur te volgen, dwingt men aan het arme wichtje onze verbaſterde leefwijze op, en wil men het tot overtollige behoeften noodzaken. Dadelijk na de geboorte moet het ſoms buitengewone hitte of koude verduren; want, nadat het bij de waſching, die hier, uit vrees dat er een ſtipje overblijve, zeer zorgvuldig

plaats

(*a*) *Die Göttliche Ordnung, u. ſ. w. 2ter Th. S.* 426

plaats heeft, bijna aan alle graden der *tempera-tuur* is blootgesteld, wordt het tot stikkens toe in wollen kleederen gehuld, en in eene wel digtgemaakte wieg bijna gesmoord, terwijl de dampkring doorgaans zeer koud is, of soms smoor heet gestookt wordt, en men zelden den middenweg volgt. Dat op deze wijze de teedere longen moeten lijden, en tot hoest, verkoudheid, kortademigheid en allerhande borstkwalen, welke het teedere zamenstel geheel verstoren, gelegenheid gegeven wordt, leert de dagelijksche ervaring.

§ 436. De grootste slagting onder het teedere kroost wordt echter door de voeding aangerigt: trouwens, weinige moeders vergenoegen zich met het voedsel, dat de Schepper voor den zuigeling bestemd heeft; maar bevreesd, dat hare lievelingen van gebrek zouden omkomen, indien hun geen ander voedsel werd toegediend, of dat zij niet vroegtijdig genoeg, bij voorkomende hindernissen in het zogen, aan den lepel zouden gewennen, nemen zij hunne toevlugt tot alle soorten van pap. Het wichtje wordt soms zelfs in de eerste dagen na de geboorte met pap vol gestopt. Wanneer nu het tengere maagje daaruit geen voedsel kan halen, maar zoodanig ongesteld wordt, dat zelfs het zog niet meer

kan *geasſimileerd* of tot voedſel bereid worden, alsdan zijn vermagering en verzuring de eerſte gevolgen. In plaats dat nu de moeders de oogen zouden openen, neemt hare bezorgdheid toe, dat ook de pap niet voedzaam en verſterkend genoeg zij. Terwijl nu, bij den gegoeden burger, thans alle ſoorten van voedzame pappen, *bouillon* en eijeren worden uitgedacht, neemt de gemeene man zijne toevlugt tot den pot, of bier- en meelpappen, waaronder de kinderen geheel bezwijken, en de afdeelingen zuur, tering, ſtuipen en tanden op onze ſterflijsten aanvullen. Geſtellen, in ſtaat, om deze voeding, en ſoms daarenboven nog de ſtroopjes, *laxeer*-middeltjes van apothekers, en den ongeneeskundigen dokter te wederſtaan, blijven altoos achterlijk; nogtans lijden zij doorgaans eenen geruimen tijd aan verſtoppingen der klieren, *ſcrofulen*, engelſche ziekte, en *atrophie*, en komen niet zelden nog daaraan om.

Tot lof onzer moeders moeten wij openlijk erkennen, dat onder haar nog niet de ſchandelijke gewoonte is ingeſlopen, om hare kinderen uit weelde, gemak of modezucht niet zelve te zogen en aan eene minne over te geven. De teedere liefde en zorg voor haren zuigeling waarborgt ons,

dat

dat deze verderfelijke mode onzer naburen onze zorgvuldige huismoeders niet zal verpesten. Zij kennen te wel haren pligt, dan dat zij dezen aan ſtand of gemak zouden opofferen. Dan eerst komen hier minnen in aanmerking, wanneer de moeder, door ligchaamszwakte of ongeſteldheden, verhinderd wordt, dezen teederen pligt aan haren lieveling te vervullen, en met de grootſte moeite kan men haar daartoe overhalen. Altoos geſchiedt zulks met groote opoffering, dewijl zij zulks als een groot ongeluk beſchouwt, en eenen geruimen tijd met bittere tranen betreurt. Hieraan is het waarſchijnlijk toe te ſchrijven, dat ons hier een *minne-kantoor* ontbreekt, hetwelk hier voor de ouders, die dezelve behoeven, eene weldadige inrigting zijn zoude.

§ 437. Na het eerſte jaar ſterven hier wederom veel minder kinderen, dan binnen hetzelve; want zij zijn reeds meer aan deze ſchadelijke inwerkingen gewend, en kunnen dezelve beter wederſtaan. Nogtans blijft ook dan de ſterfte, in vergelijking van den volgenden leeftijd, zeer groot, en, hoezeer dezelve dan meer op rekening van vele ziekten, als pokken, mazelen, tanden, kan toegeſchreven worden, zoo moeten wij toch nog aan ééne nadeelige inwerking voor onze kin-

deren herinneren, die, hoezeer ook niet onmiddellijk doodelijk, toch de ontwikkelings-*periode* derzelve zeer belemmert, gevende tot vele ongefteldheden gelegenheid. De kinderen worden te ftil gehouden, in kamers opgefloten en der kindermeiden toevertrouwd, of reeds vroeg naar de fchooltjes gezonden, om toch vooral de moeders niet in de huisfelijke bezigheden te ftoren, en hen voor koude en togt te bewaren. Niet alleen de gemeene man, maar vele gegoede burgers maken van dit nadeelig gemak gebruik. Zoodra de teedere wichtjes aanvangen te loopen, haasten zij zich dezelve van den vloer te hebben. Behalve dat deze fchooltjes meestal in bedompene, vochtige kelders gehouden worden, en bijgevolg door eenen vochtigen, en door de uitwafeming en vuurftoofjes bedorvenen, dampkring voor deze teedere wezens nadeelig zijn, moet gebrek aan de voor kinderen zoo noodzakelijke beweging eene bron van vele ongefteldheden opleveren, waarbij dan nog komt, dat zij, om toch vooral ftil en rustig te zijn, met zoetigheden worden overvoêrd. Velen zenden zelfs het middageten derwaarts, om daardoor het gaan door de gure buitenlucht voor te komen, zoodat het teedere kroost den geheelen dag, van den ochtend tot den avond, in dusdanig eenen bedor-

dorvenen dampkring zijnen jeugdigen leeftijd in eene onnatuurlijke rust moet doorbrengen. Ziet daar wederom eene rijke bron van ellende voor deze teedere fchepfeltjes: flechte fpijsvertering, dikke buiken, wormen, klieren, engelfche ziekten, uitflag en foortgelijke ongemakken, ftoren op nieuw deze kiemende gezondheid. Hoe meer nu deze geftoord is, des te meer neemt men hen voor de buitenlucht in acht. De te hulp geroepen arts meent dikwijls alles gedaan te hebben, indien hij een braak- of *laxeer*-drankje voorfchrijft, en de ouders waarfchuwt, den kleinen *patient* vooral voor togt te hoeden. Waarvan anders komt het, dat op het land, waar de zuigelingen en oudere kinderen niet minder met meelbrij en aardappelen worden opgeftopt, deze echter minder aan dikke buiken, klier- en andere ziekten onderhevig zijn, dan in grootere fteden, maar zelfs veeltijds, ondanks deze nadeelige inwerkingen, nog bloeijend en gezond er uitzien? Voorzeker is hiervan geene andere reden, dan in de beweging der vrije lucht, te zoeken. Nooit kunnen de ouders beter voor de gezondheid van hun kroost zorgen, dan wanneer zij het, bij eene matige voeding, eenige uren des daags in de lucht laten loopen of dragen. Daardoor worden niet zelden

 de

de gevolgen van overëten overwonnen; terwijl men gedurende eene *active* beweging nooit eene verkouding heeft te vreezen, mits men slechts zorge, dat de kinderen niet in eene gure lucht, of, warm geworden zijnde, stil zitten: zoo doende, zal het voorheen bleeke, geelachtige gelaat eene bloeijende roode kleur bekomen, de dikke buiken zullen verdwijnen, de klieren zich verdeelen, en het kind zal zonder geneesmiddelen herstellen.

Zelfmoord.

§ 438. Velen, en onder dezen groote Wijsgeeren, mogen den zelfmoord op allerhande wijze verdedigen, den mensch de vrijheid over zijn eigen leven toestaan, hem voor eenen bloodaard, voor eenen dwaas schelden, die de ellende des levens langer draagt dan hij begeert, en hem voor eenen held uitroepen, die lafhartig genoeg is, zijnen, hem ondragelijk toeschijnenden, post te verlaten: wij beschouwen den zelfmoord toch altoos als een ongeoorloofd lafhartig bedrijf van eenen dwaas, wien het aan moed en krachten ontbreekt, eene taak te volbrengen, die hem door een' alwijzen Schepper opgelegd was. Waarom toch zoude natuur ons door zulke sterke banden aan het leven verbonden hebben, in-

dien

dien zij ons toeſtond dezelve willekeurig te verbreken! Doch wij zijn niet voornemens, hier over de vrijheid of het regt tot den zelfmoord te twisten, maar houden het voor zeker, dat de Staat denzelven nooit anders als eene voor het algemeene best zeer nadeelige handeling moet beſchouwen. En zouden ook, zegt J. P. FRANK (*a*), „zoodanige *Philoſophen* (die „ den zelfmoord verdédigen) gelijk hebben, „ waarvan ik mij zoo min als van hunne *phi*„ *loſophie* zelve kan overtuigen, zoo kunnen „ de wetten dezulken toch onmogelijk toe„ gedaan zijn, die de banden der maat„ ſchappij met verachting verſcheuren, en „ door hun voorbeeld willen leeren, dat men „ de ſchepping ſtoutmoedig trotſeren en zijn „ aanzijn vloeken mag, zoodra ons een he„ vige hartstogt, eene onaangename gewaar„ wording, of zelfs tijdverveling, den ons door „ de natuur aangewezen' post iets moeijelij„ ker maken."

Onder zoo vele oorzaken, die den lust tot leven uitdooven, en de, door natuur zoo vastgeweven, banden verbreken, moeten wij de voornaamſte in ziekten van het lig-

(*a*) *System einer volſtändigen mediciniſchen Polyzey. dritte verbesſerte Auflage*, 4*ter* B. *Wien* 1790. *Seite* 440.

ligchaam, waardoor de werking der herſenen geſtoord, en gevolgelijk de ziel in haren vrijen werkkring belemmerd wordt, zoeken. In verre de meeste, ja, bijna in alle gevallen is de zelfmoord geene vrije daad, maar hangt eensdeels van de inwerkende oorzaken af, waardoor de herſenen of het zenuwgeſtel plotſelijk of langzaam eigenaardig *abnormaal* worden aangedaan. Maar van den anderen kant moet er ook een bijzondere aanleg in den zelfmoorder voorhanden zijn, indien deze inwerkende oorzaken deze daad zullen te weeg brengen; niet elk, immers, wordt door toorn, wraakzucht, minnenijd, ijverzucht, eergierigheid, dweepzucht, kommer, zorg, *onanie*, wanhoop, enz. tot zelfmoord aangezet; maar alleen de zoodanige, bij wien deze aanlage (*diſpoſitio*) aanwezig is. Waarin deze nu gegrond is, wagen wij niet te verklaren. Gal meent denzelven in eene eigenaardige ziekte der herſenen, waardoor deze verkleind worden, en eene verdikking van den ſchedel ten gevolge heeft, te moeten zoeken; zoodat de verdikking van den ſchedel niet de oorzaak, maar een gewrocht der oorzaak van den zelfmoord zijn zoude. Zelfs die zelfmoorden, welke met overleg en ſchijnbaar vrijen wil gepleegd worden, hebben reeds eene ongeſteldheid ten gronde; de lust tot leven wordt daar-

daardoor verminderd en eindelijk vernietigd, zoodat men dit gaarne aan eenen of anderen bijkomenden hartstogt, verdriet of wanhoop, opoffert.

§ 439. Offchoon op onze fterflijsten de zelfmoorden niet vermeld ftaan, zoo zijn wij, door de goedheid van den *Directeur* der *Policie*, den Heer WISELIUS, in ftaat gefteld, de alhier gepleegde zelfmoorden over de laatfte drie jaren te kunnen nagaan, en zouden onzen lezer eene reeks van jaren hebben kunnen aanbieden, indien de voormalige Franfche *Directeur* deze aanteekeningen bij zijne vlugt niet medegevoerd had. Dat de zelfmoord hier niet zeldzaam voorkomt, bewijst de volgende driejarige aanteekening:

1814.	19 twijfelacht.	18 bewez. zelfm.	daarvan gered 8.
1815.	12 ———	22 ———	7.
1816.	19 ———	18 ———	8.
In 3 jaren	50	58	23.

Wanneer wij nu aannemen, dat niet alle zelfmoorden bij de *Policie* als zoodanig bekend geworden, maar vele, bijzonder, die in hunne onderneming verhinderd zijn, geheim bleven, en dat onder de twijfelachtige, waardoor wij de uit het water opgevischte of in de huizen dood gevondene lijken verftaan, ook vele zelfmoorden zullen gevonden

den worden, dan voorwaar wordt dit getal alhier vrij aanzienlijk. Merkwaardig blijft het altijd, dat het getal der Joden onder deze opgeteekende zelfmoorden zeer gering is; bevindende zich, gedurende deze drie jaren, onder de bewezene zelfmoorden, zoo veel wij uit de namen konden opmaken, flechts drie of vier.

§ 440. De tegenfpoeden des levens —— hetzij wezenlijk of ingebeeld — moeten op het gemoed van den zelfmoorder zoo geweldig werken, dat zij de aangeborene vrees voor den dood te boven gaan. *Zijn* nu de oorzaken van den zelfmoord zoo fterk en hevig, zoo volgt reeds hieruit, dat de middelen, die men aan zoodanige oorzaken wil tegenftellen, niet minder krachtdadig zijn moeten. Te regt merkt de Heer J. W. STATIUS MULLER, in de derde der drie voortreffelijke verhandelingen over den zelfmoord (*a*) aan, dat de Staat veel tot wering van den zelfmoord, door minder drukkende belastingen van den middel-

(*a*) *Drie verhandelingen over den zelfmoord, uitgefproken in de Maatfchappij van verdienften, ten fpreuke voerende:* Felix Meritis, *te Amfterdam*, door J. W. STATIUS MULLER, Leeraar bij de Evangelifche Lutherfche Gemeente, *te Amfterdam, enz. Te Amfterdam*, bij JOHANNES VAN HEY, 1817.

delſtand en zoogenaamden gemeenen man, en — voegen wij er bij — door verbeterde armen-inrigtingen, als ook door eene meer zorgvuldige waakzaamheid over de zeden der ingezetenen, vooral der eerſte jeugd, zoude kunnen bijdragen; trouwens, indien zich armoede, ellende en gebrek met ongodsdienſtigheid en zedeloosheid paren, alsdan, voorwaar, behoeft er ſlechts weinige *dispoſitie* te zijn, om een rampſpoedig leven te verlaten. Minder, echter, zijn wij van zijn gevoelen, dat *publiciteit* of *infameerende* ſtraffen denzelven zouden verhoeden kunnen. Wat aangaat de *publiciteit* of bekendmaking van den zelfmoord op hoog gezag, deze kan alleen in zoo verre nuttig wezen, om eenen ſnoodaard, welke eenen ongelukkigen tot wanhoop en zelfmoord gebragt heeft, te verſchrikken en te ſtraffen, dus doende de oorzaken van den zelfmoord verminderen, nimmer echter den zelfmoorder in zijne onderneming verhinderen. *Infamiën* zijn niet alleen even nutteloos, maar zelfs onmeêdoogend; zij treffen immers ſlechts de bloedverwanten, terwijl de zelfmoorder, die reeds alle vrees voor den dood overwonnen heeft, daardoor niet van zijn voornemen zal afgehouden worden: daar en boven brengen zich verre de meesten uit krankzinnigheid om het leven, terwijl vele zelf-

zelfmoorden twijfelachtig blijven, en daardoor nog meer op eene twijfelachtige wijze, bij voorbeeld, door het verdrinken, zouden gepleegd worden. Ook heeft de ondervinding geleerd, dat alle voorheen daartegen aanwezige ſtraffen van weinig of geen nut waren.

Vermits men, onzes inziens, de voornaamſte oorzaken van deze wandaad in het *phyſieke* van den zelfmoorder moet zoeken, zoo gelooven wij ook, dat in de geneeskunde de krachtdadigſte middelen daartegen gevonden worden. Buitengewoon zelden legt iemand de hand aan zich zelven, zonder vooraf te mijmeren, of zijne ontevredenheid met zich zelven en de geheele natuur aan den dag gelegd te hebben; dweepzucht, wanhoop of een of andere hartstogt of zielsverdriet ondermijnen vooraf zijne rust, zijne gezondheid. Hoezeer deze nu ook in de ziel ſchijnen gegrond te zijn, moeten zij toch in het ligchaam gezocht, en dit verbeterd worden, om aan de ziel eenen vrijeren werkkring te verſchaffen. Wij waren meermalen getuigen, dat alle voorſtellingen, alle *raiſonnement* niets bateden; terwijl eene geneeskundige behandeling deze menſchen geheel herſtelde. Zonder twijfel moeten hier *pſychiſche* met *phyſiſche* inwerkingen vereenigd worden. Binnen den tijd

van

van twee jaren gelukte het ons, reeds vijf zoodanige ongelukkigen te herſtellen. Van deze had zich reeds eene vrouw in den regenbak geworpen om zich te verdrinken, dewijl zij waande, dat de patroon van haar' man iets tegen haar had. Twee ſtonden op het punt zich met hunne kinderen te vermoorden, alleen, omdat zij geloofden, dat er geen geluk op deze, en geene zaligheid in de andere wereld voor hen was. Een vierde gevoelde eenen onwaardeerbaren lust om zich zelven en anderen te ſchaden, alleen met groote moeite konde hij dezen lust tegengaan. Thans nog is eene bejaarde dame reeds eenen geruimen tijd onder onze behandeling, die, door zich eene ſnede in den hals toe te brengen, getracht heeft zich van het leven te berooven; daarna werd zij geheel waanzinnig; thans is zij, offchoon nog niet geheel herſteld, toch zóó, dat men niet alleen niet meer voor zelfmoord te vreezen heeft, maar men eenen geruimen tijd met haar moet omgaan, om te bemerken, dat zij niet, — zoo als men zegt — bij de zinnen is. Zoodanige genezingen ſlagen zelden ſpoedig; men moet een taai geduld met een goed oordeel paren, en zich wel hoeden, om zulke voorwerpen nooit regtſtreeks tegen te ſpreken, al zijn hunne voorſtellingen ook nog zoo verkeerd. Onder de voornaamſte

mid-

middelen behoort verſtrooijing, veel beweging, orde en werken; kan men hen daartoe brengen, alsdan heeft men veel gewonnen (*a*). Dat onze dame nog niet geheel herſteld is, ſchrijven wij daaraan toe, dat wij, ondanks alle aangewende moeite, haar tot geene beweging noch orde brengen kunnen. De *cicuta viroſa*, verbonden met de *aſa foetida*, en ſoms met *nitras argenti*, de *flores zinci* en andere doordringende *nervina*, deden ons, inwendig toegediend, den meesten dienst.

DER-

(*a*) Goethe laat in *Wilhelm Meisters Lehrjare, dritter Band, Berlin bei* J. F. Unger, 1795. *S.* 177. den geneesheer zeggen: „Men wekke hunne (der waan„zinnigen) zelfdadigheid op; men gewenne hen aan „orde; men geve hun een begrip, dat zij hun aan„wezen en hunne lotgevallen met zoo velen gemeen heb„ben; dat het buitengewone talent, het hoogſte geluk en „het grootſte ongeluk ſlechts kleine afwijkingen van „het gewone zijn, alsdan zal hen geene waanzin„nigheid bekruipen, en bijaldien deze reeds tegen„woordig zijn mogt, allengskens wederom verdwij„nen." Goethe heeft gelijk; gaarne echter hadden wij tegelijk van hem geleerd, hoe men de waanzinnigen van al deze zaken konde overtuigen.

DERDE HOOFDSTUK.

Regelen ter bewaring der gezondheid voor den Amsterdammer.

§ 441. Offchoon wij niet voornemens zijn, hier eene volledige *diaetetica* of leefwijze voor den mensch, om gezond te kunnen leven, te laten volgen; evenmin, volgens den wensch eener onzer *Recenſenten* (*a*), eene aanwijzing van het nadeelige, dat er voor de gezondheid der ingezetenen, door het uitoefenen van *fabrijken* en *trafieken*, zoo wel als door handel en handteringen, kan ontſtaan, — hetwelk een eigen boekdeel zoude aanvullen — kunnen leveren, zoo gelooven wij toch, dat het nuttig zijn kan, wanneer wij onze medeburgers hier met eenige regelen, die tot behoud van hunne gezondheid en ter afwering van ziekten noodig zijn, bekend maken.

Wij zullen deze regelen in die voor kinderen

(*a*) *Recenſent*, *ook der Recenſenten* D. X. No. III. van het jaar 1817.

ren en voor den volwasſen' mensch afdeelen, en een' aanvang maken met

I. *Leefregelen voor kinderen.*

§ 442. Tot een gezond en duurzaam leven wordt een gezond zamenſtel, eene goede *conſtitutie* vereischt, en om deze te erlangen, moet men van gezonde ouders geboren, in gunſtige oogenblikken geteeld worden. Van het eerſte oogenblik dezer handeling niet alleen, maar ook van het gedrag der moeder gedurende de zwangerheid, hangt grootendeels onze gezonde of zieke, ſterke of zwakke verſchijning in deze wereld af. Het is hier niet de plaats om zulks wijdloopig te betoogen en daartoe regelen op te geven, maar wij vergenoegen ons, hierop opmerkzaam gemaakt te hebben, en raden onzen medeburger, om hierover het beroemde werk (*a*) van HUFELAND te raadplegen.

Is nu de mensch op dit ſchouwtooneel verſchenen, dan kunnen de ouders alles tot zijne verdere ſterke of zwakke, gezon-

(*a*) *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern von* C. W. HUFELAND. *Zweiter vermehrter Auflage, Jena, in der Academiſchen Buchhandlung* 1798. *Zweiter Theil.*

zonde of ziekelijke ontwikkeling bijdragen; en te dien einde ſtrekken nu eenige leefregelen, welke, van den aanvang der menschwording tot deszelfs ontbinding, daartoe vereischt worden.

Alhoewel wij over de zedelijke zoo wel als over de ligchamelijke opvoeding onzer jeugd reeds meermalen iets aangeſtipt hebben, zoo biedt ons deze plaats toch wederom eene gelegenheid aan, om over de ligchamelijke zorg onzer lievelingen hier nog iets voor te dragen. Het is waar, deze zaak, reeds door zoo vele ſchrijvers verhandeld, is nog onlangs door onzen vriend, den voortreffelijken SCHRANT, in een bekroond prijsſchrift (*a*), zoo meesterlijk uitgewerkt, dat wij er naauwelijks iets weten bij te voegen; en hoezeer wij vertrouwen, dat al onze weldenkende medeburgers in het bezit van dit ſchoone Werk zijn, zoo kan op deze zaak toch niet te veel aangedrongen worden. Daarenboven zullen onze leefregelen ſlechts *phyſisch*, en alleen voor onze ſtadgenooten ingerigt zijn; terwijl andere ſchrijvers dezelve meer voor het algemeen opſtelden.

§ 443.

(*a*) *Gezondheidslesſen en regelen voor den kinderlijken leeftijd.* Uitgegeven door de Maatſchappij: *Tot nut van 't Algemeen.*

§ 443. Het kind brengt, bij zijne komst op deze wereld, flechts een onvoltooid geftel mede, hetwelk zich hier na de geboorte grootendeels moet ontwikkelen. Trouwens, de belangrijkfte vorming der zenuwen, der longen en ademhalings-werktuigen, der fpierwerking, der beenderen, tanden en nog zoo veler andere deelen gefchieden eerst na de geboorte. Hieruit is te begrijpen, welk eenen invloed de behandeling van dit teedere kroost op zijn volgend leven hebben moet. Die nu alles zoo weet in te rigten, dat al deze deelen behoorlijk ontwikkeld, beoefend en niet verzwakt worden, brengt de gezondfte, de fterkfte kinderen op. Te dien einde vange men aan:

1. Door een goed en zacht voedfel het geheele geftel te voeden, en tevens de maag te verfterken; men zorge derhalve, dat het voedfel voor de maag en het geftel pasfe, dat het meer vloeibaar dan vast, niet zwaar, prikkelend of verhittend zij. Om dit te bewerken, behoeve men flechts de wenken der natuur te volgen. Het zog der moeder vereenigt alle goede hoedanigheden, die wij door geene kunstmatige fpijzen kunnen verbeteren; het houdt het midden tusfchen plant en dierlijk voedfel; is noch verhittend, noch prikkelend, en bevat een *geconcentreerd* voedfel, het-

hetwelk reeds zoodanig bereid is, dat het tengere maagje het gemakkelijk verteren en *asſimileeren* kan. Nogtans moet men het niet te dikwerf toedienen, want het genotene moet genoegzaam verteerd zijn, voordat het andere wederom gegeven worde, en hiertoe wordt bij kinderen eene tusſchenpoozing van ten minſte twee of drie uren vereischt. *Vegetabiliſche* ſlijm, als gerſtenwater, broodwater, beſchuitpap, zijn op verre na niet zoo voedzaam als het zog, maar verzwakken het reeds zoo tengere maagje, veroorzaken derhalve zuur, ſlijm, kolijk, verſtoppingen, klierziekte en eindelijk uittering (*atrophia*); meelſpijzen doen zulks in eenen hoogeren graad (*a*). Vleeschſpijzen, bouillons, zijn te prikkelend; zal het vleesch voeden en verſterken, alsdan worden daartoe ook evenredig ſterke werktuigen, die het behoorlijk kunnen verteren, vereischt, en deze toch ontbreken een eerstgeboren kind; dit wordt daardoor zoodanig overprikkeld, dat koortſen, ontſteking, overvulling der vaten en andere nadeelen daarvan de gevolgen zijn. Bier en wijn zijn even onnatuurlijke prikkels voor een jong kind; de wijn behoort tot de prikkels voor den

(*a*) *Nadeelige misbruiken en vooroordeelen*, § 46. enz. t. a. pl.

den ouderdom, en het bier is te zwaar, veroorzaakt kolijk, zuur en winden. Wanneer er nu onoverkomelijke hindernisfen plaats hebben, zoodat de moeder haar kind niet kan zogen, en er geene goede min te bekomen is, dan moet men tot de treurige noodzakelijkheid overgaan, om het kind kunstmatig groot te brengen. Alhoewel deze voeding op verre na niet met de natuurlijke overeenkomt, zoo moet men zich beijveren, dezelve zoo min mogelijk fchadelijk te maken; zulks gefchiedt in dier voege: men late, zoo het eenigzins zijn konde, het kind eene maand of flechts veertien dagen zuigen, dit geeft onberekenbare voordeelen; daarna gaat men tot ezelinne- of bij gebrek, of te groote duurte van deze, tot verfche koe-melk, die een elk bekomen kan, en niet kostbaar is, over; deze moet met zoo veel heet water en fuiker vermengd worden, totdat zij de natuur van het zog nabij kome. Met deze kunstmatige voeding moet men ten minfte een half jaar voortgaan, voordat men tot pap van befchuit, haverflijm, gerftenflijm, rijst of fago overgaat. Aardappelen blijven in dezen leeftijd nog onverteerbaar; bij zwakke kinderen kan men nu ook tot dunne kalfsbouillon zijne toevlugt nemen, terwijl men alle foorten van groenten tot

eenen

eenen verder gevorderden leeftijd uitftellen moet.

2. Niet alleen een gepast voedfel, maar ook de verfche lucht is zeer verfterkend voor het kind. Men ftoppe het derhalve, dadelijk na de geboorte, niet zoodanig in dikke wollen dekens, dat het naauwelijks kan adem halen, noch overdekke de wieg met dikke wiegkleederen; maar houde het wichtje matig warm, behoede het voor togt, en gewenne het in den zomer, na de eerfte drie of vier weken, aan de opene lucht. Kinderen, die al te angstvallig in kamers buiten alle genot van de vrije lucht gehouden worden, zijn bleek en zwakkelijk, en bekomen geene gezonde kleur, voordat men ze niet meer als eene broeiplant opkweeke.

3. Niets verfterkt een kind meer dan reinheid. Een kind moet dagelijks met laauw water over zijn geheele lijf gewasfchen worden; dit verfterkt de huid en geeft fpieren en zenuwen nieuwe veerkracht. Men kan ze allengskens zoo gewennen, dat men in eenen verderen leeftijd koud, in plaats van laauw water daartoe bezige. Hierbij moet echter wel gezorgd worden, om het kind, na de wasfching, ter deeg af te droogen, opdat het niet nat blijve. Ook het baden is een der heerlijkfte verfterkende middelen voor kinderen,

en wij zouden het allen, die daartoe in de gelegenheid zijn, ten minfte éénş in de week aanraden. Men bade het kind met laauw water (24—26 *Rheaum* of 90—92 *Fahrenh.*) gedurende een kwartier uurs, zulks verfchaft oneindig vele voordeelen.

4. Men kleede een kind vooral niet te warm, want al het verbroeijen verzwakt en vermeerdert de aandoenlijkheid voor prikkels; om deze redenen zijn vele bedden zeer nadeelig; matrasfen van paardenhaar of varens zijn, indien men kinderen van jongs af daaraan gewent, zeer nuttig. De kleeding moet ligt en rein zijn, en vooral niet drukken.

§ 444. Ook bij een' meer gevorderden leeftijd worde het wasfchen en baden, en in het algemeen de reiniging, niet verwaarloosd. De fpijzen moeten dan ook eenvoudig zijn, en uit eene menging van dierlijk- en plantvoedfel beftaan. Kinderen moeten aan alle fpijzen gewend worden; men drage flechts zorg, hen vooral niet te veel noch te dikwijls te geven; vier maal des daags is voor kinderen tusfchen de vier en twaalf jaren overvloedig. Beweging en *gymnastifche* oefeningen zijn daarbij niet te verwaarloozen. Het aanhoudend zitten in fcholen, en naderhand op het kantoor, verzwakt ziel en ligchaam.

In

In deze *periode* reeds moeten wij de ouders op de vreesfelijke ondeugd van zelfbevlekking (*onania*) opmerkzaam maken; zulks kan men niet door bijzondere middelen tegenwerken, maar het beste behoedmiddel ligt in de geheele *pfychifche* en *phyfifche* opvoeding van het kind. Men trachte, in plaats van, door de gewoonlijke opvoeding, de geflachtsdrift te bevorderen, dezelve zoo veel mogelijk tegen te werken en te beteugelen. Te dien einde onthoude men jonge lieden van verhittend voedfel en dranken. Veel vleesch, visch, kaas, fpecerijën, fterke koffij, wijn en likeuren wekken de kiem voor *onanie* op; warme naauwe broeken bevorderen deze ontwikkeling, en het lang flapen in warme veêrenbedden zijn de broeinesten van dit kwaad, hetwelk alhier, door de vrijheid en *brutaliteit* der alhier bij menigte langs de ftraten ronddwalende hoeren, vroeg tot rijpheid gebragt wordt. Veel beweging, 's avonds weinig eten, vroeg opftaan, en het dagelijkfche wasfchen van het geheele ligchaam, en inzonderheid der geflachtsdeelen, met koud water, zijn de beste voorbehoedmiddelen tegen deze ondeugd.

Nogtans moeten wij herinneren, dat niet zelden een ziekelijke aanleg, b. v. wormen, kwaadfappigheid, verftoppingen in den onder-

buik, daartoe de aanleidende oorzaken zijn, waartegen men niet te laat de hulp van eenen kundigen arts moet inroepen.

II. *Leefregelen voor den volwasfenen mensch.*

§ 445. Alhoewel de zelfbevlekking van alle zaadverkwistingen de nadeeligfte en verzwakkendfte van alle is, zoo blijft toch ook een te vroege, bijzonder onechtelijke omgang altoos zeer fchadelijk voor de verdere ontwikkeling van het ligchaam. Niets, immers, werkt meer verftorend op ons dierlijk zamenftel als verfpilling van die levensvochten, welke niet alleen tot ons onderhoud, maar zelfs tot voeding onzer levenskrachten dienftig zijn. Buitenfporigheid in de liefde moet derhalve de nadeeligfte gevolgen na zich flepen, en wel des te meer, indien dezelve vóór de geheele ontwikkeling van het ligchaam bedreven wordt. Niet alleen de ligchaamskrachten, maar ook de verftandelijke vermogens, worden daardoor verzwakt. Daarenboven loopt een elk, die zich, buiten den echt, aan het genot der liefde overgeeft, gevaar, zijn ligchaam aan de vreesfelijkfte vergiftiging bloot te ftellen; want de *Venus*-fmet

ſmet verkort niet alleen het leven, maar maakt hetzelve ondragelijk en den lijder tot een afſchuw voor zijnen natuurgenoot. Ook door het misbruik der omhelzingen in het huwelijk zagen wij ſoms nadeelige gevolgen ontſtaan, die niet alleen de gezondheid, maar ook de genoegens van het huwelijk, geheel verſtoorden.

§ 446. *Onmatigheid in eten en drinken* is eene der grootſte oorzaken van ziekte en vroegen dood; daardoor worden de werktuigen der ſpijsvertering buitengewoon uitgezet en verzwakt; wegens het daaruit ontſtane gebrek aan genoegzame veerkracht worden er ſlechte vochten bereid, en de onverteerde ſpijzen aan ſcheikundige wetten onderworpen, welke derhalve in zuur, ſlijm, bederf en ſcherpte overgaan. Onder te veel eten verſtaan wij niet alleen, dat men zoo lang eet als men kan, en daarvan eene drukking in de maag, oprispingen, zwaarte in het hoofd, enz. beſpeurt. Men ete zóó, dat men zijne maag niet voelen kan en altoos etenslust overhoude; want men moet wel bedenken, dat niet al hetgeen men eet tot voedſel ſtrekt, maar ſlechts hetgeen men goed verteert. Vermits de ſpijzen reeds in den mond, door het kaauwen en de vermenging

met

met het ſpeekſel, eene ſoort van verduwing ondergaan, zoo ete men langzaam; het is eene groote fout onzer inwoners, dat zij doorgaans te ſchielijk eten. Verder is het noodig, op bepaalde tijden te eten; want het dikwijls eten geeft der maag geene rust, noch tijd, om een tot de ſpijsvertering zoo dienſtig maagſap te verzamelen. Ook ete men des avonds niet veel, en weinig of geen vleesch. Een nadeelig gebruik of mode heerscht alhier, om op de zoogenaamde, voor zich reeds nadeelige, *desſerts* het fruit te genieten; zoo gezond ook een matig en tijdig gebruik van het fruit is, zoo ongezond wordt hetzelve, indien men het na den maaltijd gebruikt; hier verſtoort het de ſpijsvertering, en wordt ook, door overlading van de maag, nadeelig. Men ete het fruit des morgens eenige uren vóór den maaltijd, of des avonds als een avondmaal.

Door veel te drinken onder den maaltijd wordt het maagſap te veel verdund en de ſpijsvertering ongemakkelijk; een of twee uren daarna is het nuttig. Offchoon onze inwoners zich meer door de hoeveelheid, dan wel door de hoedanigheid der ſpijzen te buiten gaan, zoo geeft toch eene kunſtige bereiding derzelve daartoe ook dikwijls gelegenheid;

want

want door eene *piquante* kookkunst wordt de mond op nieuw geprikkeld en de ſpijzen wederom op nieuw ſmakelijk; daarbij komt nu nog, dat de eenvoudige ſpijzen, door derzelver vermenging en toebereiding, dikwijls zeer onverteerbaar en ſchadelijk worden.

Misbruik in thee en koffij brengt hier geene geringe nadeelen te weeg; verſlapping der maag en ingewanden, verſlijming der vochten, maagkramp, witte vloed en *hysterie* zijn veeltijds alleen daarin gegrond.

Het is een vooroordeel, dat zuiver water verſlappend zijn zoude; koud water, zoo mogelijk aan de bron geput, bevat veel geest of zuurſtof, en is eene ſterke opwekking der levenskrachten. Verkeerd is het, dat men hier het water vooraf laat koken, om het gezonder te maken; daardoor verliest het zijne vlugge beſtanddeelen. Jammer, dat wij hier goed water moeten ontberen! Bier is daarvoor de beste plaatsvervanger; bijzonder verſterkend is het, wanneer het uit een behoorlijk aandeel mout en hop gebrouwd is. Hoezeer de wijn ook het leven van den mensch vervrolijkt en aangenaam maakt, zoo kan hij toch geene behoefte voor de gezondheid zijn, en kan alleen den grijsaard verſterken; voor jonge lieden is hij te verhittend. Zal echter een matig gebruik onſchadelijk zijn, zoo moet

hij

hij deugdzaam wezen, en betere eigenſchappen hebben, dan de wijn, welke hier doorgaans geſchonken wordt. Wij gelooven, bij deze gelegenheid niet ongepast te kunnen aanmerken, dat uit een ons ter hand geſteld voorſchrift van het *ſcherp*, dat men hier ter ſtrijking of zuivering van eenige wijnen bezigt, blijkt, dat hetzelve geene *arſenic.* bevat, gelijk wij voorheen (I. D. eerſte Afd. zesde Hoofdſt. § 38.) als eene vermoeding opgaven.

Behalve dat het misbruik van ſterke dranken hier tot velerhande borstkwalen, waterzucht, loop, droogheid, zenuw-toevallen en andere kwalen gelegenheid geeft, verdooven zij het gevoel en vernederen den mensch tot een dier. Wij zeggen misbruik van ſterken drank, en willen, door deze herinnering, geenszins den ambachtsman zijnen dagelijkſchen borrel afraden, zoo als ons, ondanks wij dit (in ons I. Deel, § 124.) ook reeds aanſtipten, de *Recenſent* der *Letteroefeningen* (van Julij 1817. N°. IX.) ſchijnt aan te tijgen. Nogtans moet zich deze ſlechts tot één' bepalen; want wanneer men zich hier over het algemeen, ook minder dan op vele andere plaatſen, door den drank voor zijn beroep onbekwaam maakt, zoo blijft een ſterker

ker gebruik toch altoos zeer nadeelig voor de gezondheid en het huisſelijk geluk.

Van het tabak rooken en ſnuiven hebben wij voorheen (I. D. derde Afdeel. § 127. enz.) het nadeelige vermeld. Men beſchouwe hetzelve als een levensgenot, maar niet, zoo als hier veelal het geval is, als eene levensbehoefte.

§ 447. *De ſlaap* is niet alleen eene verkwikking, maar een noodzakelijk verſterkingsmiddel voor den mensch; dit weet een elk; zelden weet men echter uit denzelven de noodige voordeelen voor onze gezondheid te trekken. Uit dien hoofde zullen wij hier herinneren, dat hij bij dag op verre na zoo nuttig niet is, als in den daartoe beſtemden nacht. Men ga derhalve niet zoo laat te bed en ſta niet zoo laat op; men ſlape niet boven de acht, noch beneden de zes uren. Het ſlaapvertrek zij ruim, en bij dag door het openen der venſters van verſche lucht voorzien; men omhange de ſlaapplaats niet zoo digt met gordijnen; want terwijl men daardoor den togt zoekt af te weren, ademt men, gedurende den ſlaap, zijne uitwaſeming en eene bedorvene giftige lucht in. Eindelijk beijvere men zich, met de kleederen, ook tevens alle zorg van den dag af te leggen,

an-

anders wordt de ziel door den ſlaap niet verkwikt, en men wordt vermoeid wakker.

§ 448. *Beweging* wordt hier door den deftigen burgerſtand zeer verwaarloosd, en deze is toch niet minder heilzaam voor het ligchaam, dan de rust. Het aanhoudend zitten voor den geleerden in zijne ſtudeerkamer, voor den koopman in eene bedorvene kantoorlucht, voor den ſtillen ambachtsman in zijn werk- of woonvertrek, is hier eene ruime bron van velerhande ziekten en ongeſteldheden. Verſtoppingen, *indigestie*, *rheumatismus*, zenuwziekten, *melancholie*, *hypochondrie* en zoo vele andere kwellingen van het leven moeten hierin grootendeels gezocht worden. Ook onze vrouwen verzuimen dit levensgenot, en moeten zulks door vele ongeſteldheden boeten. Wanneer de mannen dagelijks eene wandeling naar de beurs, en de vrouwen naar den zolder of de keuken, of ten hoogſte bij hare buren gemaakt hebben, zoo meenen zij zich reeds ter deeg uit te ſlooven. Ook denke men niet, dat eene wandeling om een gedeelte der buitenſingels der ſtad, of naar eenen tuin buiten de poort, ééns of twee malen in de week, voldoende voor de gezondheid is; dagelijks moet men, ten minſte een of twee uren, eene matige beweging in de vrije lucht genie-

ten;

ten. Nadeelig wordt deze beweging, indien men zich dadelijk daarop, na eenen schoonen warmen dag, des namiddags in de opene lucht nederzet, om een kopje thee of een glas wijn te drinken; zoo verkwikkend zulks ook bij warme zomer- of herfstdagen zijn mag, zoo is het toch zeer nadeelig voor de gezondheid. Trouwens, de namiddag is hier laat, en valt doorgaans op den avond, wanneer de zon ondergaat en de opgetrokkene dampen reeds nedervallen; daardoor wordt de, door de beweging, vermeerderde uitwaseming — wij bedoelen hier geen zweet — onderdrukt, en de kiem van verkoudheden en koortsen gevormd. Vooral moet men hier de avondlucht in het voor- en najaar vermijden, en nog meer in de omstreken der stad, dan wel in de stad zelve. Wij raden onze dames aan, om, bij eene wandeling op eenen heeten zomerdag, toch vooral den omslagdoek niet te vergeten, opdat zij des avonds, bij het naar huis gaan, daarvan een nuttig gebruik kunnen maken.

§ 449. *Reiniging en bedekking der huid.* Vermits onze ingezetenen over het algemeen zoo zindelijk zijn, is het des te meer te bewonderen, dat zij de reiniging hunner huid zoo zeer verwaarloozen. Men schijnt

hier niet te begrijpen, dat de huid een der belangrijkste *organen* is, door wier openingen (*pori*) onophoudelijk, op eene onmerkbare wijze (*transpiratione insensibili*), eene menigte onbruikbare en bedorvene stoffen uit het ligchaam gedreven worden, zonder welker werkdadigheid, gezondheid noch lang leven bestaan kunnen. Men schijnt niet te beseffen, dat door de huid het fijnste voedsel voor onze levenskracht opgenomen wordt, dat zij de zin voor het gevoel is, en door haar de buitenwereld met het *organismus* in verband staat; zoodat, terwijl alles door de huid tot het geheele zamenstel wordt overgebragt, wederkeerig alle werkingen van hetzelve op de huid terugwerken, en bijgevolg de grootere of geringere vatbaarheid voor ziekten grootendeels van de huid afhangt. Wanneer men nu nagaat, dat dit belangrijk werktuig, waarmede ons *physisch* bestaan zoo naauw verbonden is, zoo zeer verwaarloosd wordt, alsdan blijven de bronnen van velerhande ziekten niet meer twijfelachtig. Trouwens, de huid, die dagelijks door stof, onreinigheden en zweet verstopt, en door het bedekken en broeijen met dikke kleederen en veêrenbedden verslapt, of door de inwerking van eene strenge lucht verzwakt wordt, moet

op

op zoodanig eene wijze in hare verrigtingen gestoord, de onmerkbare uitwaseming belet, het algemeen gevoel vertroeteld en verdoofd, en de opneming van het opwekkend zuurstof verminderd worden. Zij kan daardoor bij ziekten niet in staat zijn, om eene behoorlijke *crisis* te bewerken; daardoor immers ontwaren wij in het verschiet eene reeks van onheilen, die alleen uit het verzuim der huidzuivering kunnen geboren worden. Men wassche derhalve zijne huid zeer dikwijls met laauw, of indien men er aan gewoon is, met koud water, waarin een weinig zeep is opgelost; en zij, die daartoe in staat zijn, verzuimen het baden niet. Wij begrijpen niet, hoe een onzer *Recensenten* (*Vaderl. Letteroefeningen*, voor Julij 1817. N°. IX.) er iets kan tegen hebben, dat wij het baden, of de reiniging der huid, als een algemeen volksmiddel zoo zeer aanraden, en zulks, ten minste éénmaal in de week, als nuttig beschouwen; juist omdat, zoo als de *Recensent* zelf zegt, de uitwaseming alhier niet zoo sterk is als elders, moeten wij deze wassching nog dringender aanbevelen; de *transpiratio insensibilis*, immers, wordt door de huidwassching en het baden bevorderd, vermits daardoor de werkdadigheid derzelve vermeerderd wordt; en al werd nu, om met den *Recensent* te

 spre-

ſpreken, onze huid alhier zoo onrein niet, zoo zouden wij zoo wel wasſching als baden toch als een groot opwekkingsmiddel voor dezelve aanprijzen. Als afleiding der warmte komt het bad noch de wasſching, onzes bedunkens, in aanmerking; behalve dat, zelfs na eene koude wasſching, de warmte met de werkdadigheid der huid tevens vermeerderd wordt, kan men de *temperatuur* van het bad immers naar verkiezing verhoogen; alzoo ook dit *argument* kan het nut van het baden en wasſchen niet wederleggen.

Niet alleen door het reinigen, maar ook door het bedekken of kleeden des ligchaams, wordt de huidverrigting gewijzigd. Ook hierbij vervalt men in twee uiterſten: terwijl de meeste onzer heeren en ouderwetſche vrouwen zich zeer dik kleeden, zijn onze jonge dames, volgens den nieuwerwetſchen ſmaak, te dun gekleed. Beide is nadeelig; want door de dikke kleederen bevordert men het zweeten en onderdrukt men, door deze gedurige nattigheid der huid, de onmerkbare uitwaſeming; men verzwakt door dit zweetbad de huid, en geeft gelegenheid tot onreinigheid, verſtopping derzelve, en aanhoudende verkoudheden, houdende men de noodige inwerking der buitenlucht, waaruit wij de fijnere beſtanddeelen opnemen, geheel van onze huid af.

Door

Door de dunne en luchtige kleeding wordt, bij de afwisseling van het weder, de uitwaseming geheel onderdrukt, en de teedere ontbloote deelen aan wind en weder prijs gegeven; deze worden van de noodige warmte beroofd, ziekelijk aangedaan, en in hunne verrigtingen gestoord, waardoor eene gelegenheid tot velerhande ziekten gegeven wordt. Hoest, verkoudheden, bloedspuwing, zijdewee, longtering, kolijk, krampen in de ingewanden, enz. zijn niet zelden alleen daarvan de gevolgen. Om nu de nadeelen van de dikke kleederen te vermijden, en de voordeelen van dunne kleeding te genieten, kleede men zich, hoewel niet te dik, toch warm, en dit kan men, door fijne wol of flenel op de bloote huid te dragen, het best bewerken. Voor ons vochtig luchtgestel is wol de beste dragt. Zij verschaft ons de volgende voordeelen: zij prikkelt de huid meer dan linnen, onderhoudt derzelver werkdadigheid, en bevordert daardoor de uitwaseming. Doordien zij eene slechte warmte-leidster is, houdt zij de huid altijd warm, en omdat de vochtigheid door hare *poriën* opgenomen wordt, blijft, ook onder de wollen of flenellen bedekking, de huid, zelfs bij het zweeten, droog; uit dien hoofde kan zij des zomers ook gedragen worden. Door haar opslorpend vermo-

gen weert zij den vochtigen dampkring van onze huid, en kan daardoor ook voor aanſtekende ziekten beveiligen; als een *electrisch* ligchaam bevordert zij ook dezen, voor onze huid zoo noodigen, en alhier veeltijds ontbrekenden, prikkel. Vermits nu de wollen kleeding het best de koude, hitte, vochtigheid en andere ruwe en afwisſelende inwerkingen van onzen dampkring afweert en wijzigt, zoo houden wij, voor ons wisſelvallig en vochtig luchtgeſtel, de bedekking onzer bloote huid door wol voor de beste, en raden derhalve onzen volwasſenen ingezetenen, — voor kinderen is zij op het bloote ligchaam te prikkelend — die in ſtaat zijn dezelve dikwijls te verſchoonen, de flenellen hemden des zomers en 's winters aan, als ook om, gedurende den winter, de wollen kouſen niet te vergeten. Bij deze wollen bedekking kan de overige kleeding zonder nadeel dunner zijn, en men kan de nadeelen van eene te dikke kleederdragt vermijden. Men zorge ſlechts: dat men zich minder naar het jaargetijde, dan wel naar het weder zelf kleede, want niet zelden heeft men hier in den zomer herfst-, en in den herfst winterdagen; dikwijls verwisſelt zoo wel de *thermometer-* als *barometer-*ſtand verſcheidene graden op éénen dag. (I D. tweede Afdeel.) Dat, overigens, de kleederen het ligchaam

ner-

nergens moeten drukken, dat van daar de zoogenaamde korſetten en rijglijven zeer nadeelig voor de gezondheid zijn, en onberekenbare onheilen kunnen bewerken, is zoo dikwijls gezegd en bewezen, en te zeer bekend, dan dat wij daarover hier nog zouden noodig hebben uit te weiden.

§ 450. *Het vertrouwen op eenen geneesheer* is in ziekten het zekerſte plechtanker voor den lijder; daarom vestige men zijne keus tot eenen arts, zoo lange men nog gezond en in ſtaat is, om dezelve met oordeel, vertrouwen en niet overhaast te doen. Want alhoewel het voor den leek moeijelijk, ja zelfs, zonder arts te zijn, onmogelijk is, de geneeskundige talenten van een' geneesheer te beoordeelen, te meer, omdat eene groote *praktijk* of gevorderde jaren geene zekere kenteekenen van wezenlijke kunde zijn, zoo is het toch niet zoo moeijelijk om uit te vorſchen, of de man, aan wien men zijn leven wil toevertrouwen, kunde, een goed oordeel en zedelijke *principes* heeft. Trouwens, deze hoedanigheden moet althans een goed arts niet misſen: waar toch zijn dezelve noodzakelijker, dan bij den man, aan wien ik blindelings mijn leven toevertrouw, die geene regtbank voor zijne daden jegens mij, dan zijn eigen geweten, heeft; en waar is meer oordeel

 en

en verſtand noodig, dan bij het behandelen van ziekten, welke door zóó vele omſtandigheden gewijzigd worden, dat men niet altijd volgens vaste regelen handelen kan? HUFELAND zegt (*a*): ,, men kieze geenen arts, die met geheime middelen ſpeelt: deze is een weetniet of bedrieger; geenen, die te praatziek en te nieuwsgierig is; geenen, die zijne kunstgenooten laakt en hen verdacht zoekt te maken: dit toont een bekrompen verſtand of ſlecht hart aan; geenen, die den wijn en het ſpel bemint; geenen, die, na een oogenblik ſprekens, dadelijk met zijn *recept* gereed is, want een der beste kenteekenen van een' kundig arts is het lange onderzoek zijner zieken. De beste arts is hij, die tevens een vriend van den lijder is; de omgang met hem, ook in zijne gezonde dagen, is van het grootſte aanbelang bij ongeſteldheden."

Heeft men nu zoodanig eenen geneesheer gevonden, op wien men zich gerust verlaten kan, alsdan wete men hem op prijs te houden, en neme, ook bij den eerſten aanvang van ziekte, dadelijk zijne toevlugt tot hem, zonder vooraf door eigen *praktijk* en zoogenaamde althans ſterk werkende, huis-, b. v. braak- en *purgeer*-middelen, of door den raad van

eenen

(*a*) T. a. pl. tweede Deel, bladz. 223.

eenen apotheker of kwakzalver, zijnen toeſtand vooraf verſlimmerd te hebben. Het is immers niet mogelijk, dat iemand, die zich nooit op de geneeskunde met de borst toegelegd heeft, arts zijn kan. De artſenijkunde is eene zoo moeijelijke als veel omvattende wetenſchap, dat zij blootelijk door aanhoudende vlijt en veel nadenken kan verkregen worden; want voorwaar hij, die een *recept* weet te ſchrijven, is nog geen arts; hiertoe wordt meer vereischt. Eerst dan, wanneer men het menſchelijk zamenſtel en het verband der geheele natuur met dit *organismus* en derzelver wederkeerige inwerkingen heeft leeren kennen, de afwijkingen van den natuurlijken of gezonden toeſtand kan doorgronden, en daartegen middelen weet uit te denken, kan men op dezen naam aanſpraak maken. Bedenkt men verder, dat het ſoms moeijelijker is, eene ziekte te verhoeden dan te genezen, alsdan volgt ook daaruit, dat men reeds in den aanvang derzelve een' doorkundig arts noodig heeft, en niet vooraf zoodanige lieden moet raadplegen, van wie men kan vooronderſtellen, dat zij veeleer het glimmende vonkje in een vuur zullen ontſteken, dan bij toeval dadelijk ſmoren.

§ 451. Eindelijk moeten wij hier herinneren, *dat men alle vreemde ziekten, die ons*

door

door koopgoederen of ſchepelingen uit vreemde landen kunnen worden aangebragt, *moet trachten te weren.* Hoe ligt toch zoude het anders mogelijk zijn, op deze wijze de vreesſelijkſte *epidemiën* over onze ſtad, ja, over het geheele land te verſpreiden! Vermits het echter pligt voor het *gouvernement* is, om voor dit onheil te waken, zoo vertrouwen wij, — offchoon er voor onze ſtad geene bijzondere voorzorgen van dien aard ſchijnen te beſtaan — dat onze *quarantaine* inrigtingen voldoende zijn zullen, om de ingezetenen voor zulk een vreesſelijk onheil te kunnen waarborgen. Te meer kunnen wij ons daarop verlaten, wanneer het *Concept-plakkaat* van 10 December 1770 (*a*), *betreffende de ſchepen*, *komende van* Smirna *en andere plaatſen in de* Levant *of van de* Barbarijſche *kust; mitsgaders zoodanige andere ſchepen*, *als bij eenige afzonderlijke ordre aan de quarantai-*

(*a*) Dit plakkaat is, benevens andere voorzorgen van dien aard, te vinden in: *Recuëil van alle Plakaten*, *Ordonnantiën*, *Reſolutiën*, *Inſtructiën*, *Lijsten en Waarſchouwingen*, *betreffende de Admiraliteiten*, *Convoijen*, *Licentiën en verdere Zeezaken*, *het elfde Deel*, *bladz.* 482. *In 's Gravenhage* 1773. Wij konden, ondanks alle genomene moeite, geene *quarantaine*-wetten van lateren *datum* ontdekken.

taine zijn of zullen mogen onderhevig gemaakt zijn, op wat wijze dezelve gelost, gevisiteerd en geadmitteerd zullen worden, nog thans in werking is, of bij voorkomende aanstekende ziekten in vreemde landen, in werking gebragt wordt. Wij hopen, dat thans, in plaats van de goederen, volgens toenmalige voorschriften, te luchten, dezelve tegenwoordig, door de bekende *Morvausche* zoutzure berookingen, van de mogelijke smetstoffen zullen gezuiverd worden. Nogtans moeten wij bij al deze voorzorgen aan onze medeburgers, en wel aan het handeldrijvend gedeelte, herinneren, dat de smetstof van vele ziekten zoodanig de koopgoederen, voornamelijk wol, kan bezoedelen, dat zij nog jaren, gevolgelijk ook bij de beste *quarantaine*, haar aanstekend vermogen behouden en het verderfelijke vergif verspreiden kan! Hoe menigmaal zijn de pokken, welke zich alleen door aanraking mededeelen, door brieven overgebragt; hoe veel te gemakkelijker zal zulks dan met die *contagieuse* stoffen kunnen geschieden, welke, zich in den dampkring oplossende, zonder onmiddellijke aanraking kunnen medegedeeld worden. De gele koorts heeft ons daarvan in *Spanje*, nog voor korten tijd, de verschrikkelijkste voorbeelden opgeleverd. Wij raden derhalve onzen kooplieden in het bijzonder, bij de ontvangst der goede-

deren uit besmette plaatsen, niettegenstaande de beste *quarantaine*, toch zeer voorzigtig te zijn, en vooral al hunne goederen, door de zoo gemakkelijk in het werk stellende beroo-kingen, met bruinsteen, keukenzout en zwa-velzuur, vooraf van alle mogelijke smetstof te zuiveren, om niet, met duizenden van hunne natuurgenooten, zelve daarvan het slagtoffer te worden.

ZE-

TAFEL van eenige te Amsterdam heerſchende Ziekten, getrokken uit eene reeks van Veertigjarige Aanteekeningen, afzonderlijk voor Christenen, afzonderlijk voor Joden.

Maanden.	Bluts-, Rot-, Gal-, Heete-, Zinking- en afgaande Koortſen.	Beroerten.	Aantoeval, en ſubiet geſtorvenen.	Borſtkwaal.	Tering.	Longziekte.	Pleuris.	Bloedſpuwing.	Bloedſtorting.	Scheurbuik.	Kraamvrouwen.	Kolijk.	Loop.	Roode-loop.	Zuur.	Blaasſteen.	Graveel.	Waterzucht.	Zenuwziekten.	Stuipen.	Kramp.	Kinkhoest.	Jicht en Rheumatismus.	Scharlaken Uitſlag met Keelziekte.	Mazelen.	Natuurlijke Pokken.	Tanden en Kiezen.	Kanker.	Koud-vuur.	Kwijnende ziekten.	Afgeleefden en verval van krachten.	Accidenten.	Onbekende Ziekten.
Januarij.	3955	579	619	3123	3881	118	190	118	23	5	418	127	346	2	88	6	9	1496	88	5251	70	185	67	275	346	1962	378	112	84	92	4490	231	122
Februarij.	3014	416	480	2425	3283	99	150	111	12	3	336	121	300		63	6	11	1190	56	4348	63	103	57	223	110	1278	282	75	96	78	3618	201	121
Maart.	3319	474	467	2415	3492	102	189	119	11	4	372	123	321	2	76	3	8	1179	57	4617	61	76	67	178	115	1148	275	79	82	92	3580	207	61
April.	3576	459	479	2143	3220	115	234	105	23	5	322	128	274		80	8	7	1061	66	4092	73	79	63	174	133	1244	294	92	67	85	3331	216	89
Mei.	3671	454	476	1922	3263	109	255	116	21	4	293	125	193	2	115	7	11	953	82	4315	58	69	52	178	226	1404	292	92	61	75	2984	201	53
Junij.	3628	406	457	1651	3127	98	215	117	15	2	273	128	159	1	99	7	4	859	64	3859	51	59	44	154	568	1425	270	91	65	83	2385	184	81
Julij.	3226	364	420	1377	2761	90	161	98	16	6	217	122	128		96	7	9	758	60	3728	60	50	36	164	699	1918	234	88	63	71	2153	173	80
Augustus.	3125	348	443	1232	2772	73	90	130	10	4	260	133	186		134	2	7	785	67	3858	54	81	33	188	387	2072	224	81	56	61	2254	167	61
September.	6049	350	449	1392	2964	76	116	107	11	4	285	120	282	3	124	2	8	856	79	4061	33	82	36	179	235	2144	271	104	62	76	2740	161	105
October.	7226	414	519	1857	3206	71	136	104	18	1	314	121	386	3	107	7	10	1020	83	4534	71	166	42	285	328	2010	299	113	70	83	3271	250	109
November.	5297	463	506	2277	3335	91	140	131	12	1	352	150	370	1	75	2	11	1206	66	4487	68	174	69	399	614	2061	377	106	97	109	3478	211	114
December.	4233	449	573	2525	3153	96	161	103	22	5	409	138	330	1	90	4	14	1205	101	4322	64	185	58	398	453	2081	356	107	94	81	3638	233	161
Som der Christenen.	50319	5176	5888	24339	38457	1138	2037	1359	194	44	3851	1536	3275	15	1147	61	109	12568	869	51472	726	1309	624	2795	4214	20747	3552	1140	897	986	37922	2435	1157

TAFEL van eenige te Amsterdam heerſchende Ziekten bij de Joden.

Maanden.	Bluts-, Rot-, Gal-, Heete-, Zinking- en afgaande Koortſen.	Beroerten.	Aantoeval, en ſubiet geſtorvenen.	Borſtkwaal.	Tering.	Longziekte.	Pleuris.	Bloedſpuwing.	Bloedſtorting.	Scheurbuik.	Kraamvrouwen.	Kolijk.	Loop.	Roode-loop.	Zuur.	Blaasſteen.	Graveel.	Waterzucht.	Zenuwziekten.	Stuipen.	Kramp.	Kinkhoest.	Jicht en Rheumatismus.	Scharlaken Uitſlag met Keelziekte.	Mazelen.	Natuurlijke Pokken.	Tanden en Kiezen.	Kanker.	Koud-vuur.	Kwijnende ziekten.	Afgeleefden en verval van krachten.	Accidenten.	Onbekende Ziekten.
Januarij.	211	48	123	121	423	7	119		1	1	7	13	86		21			239		182	8	11	2	9	19	231	33	4	13	5	390	9	12
Februarij.	188	33	94	64	344	14	78	1	3		15	1	74		14		1	197	2	174	4	9	2	3	14	160	34	3	4	6	320	9	8
Maart.	200	47	110	87	376	11	73	5	1	1	3	9	72		29		1	192		176	5	13	2	3	16	179	27	4	6	4	370	12	5
April.	157	57	84	71	331	11	66		1	1	13	13	51		10	1		156		140	3	8	2	5	16	159	27	6	8	7	328	12	3
Mei.	147	36	74	55	280	8	66	1	4		11	3	64		11	1		137	1	128	5	7	1	2	28	191	26	4	3	11	269	9	7
Junij.	130	34	84	58	253	8	54	1	2		3	7	58		22	1	1	131	4	101	3	7	2	6	63	290	22	4	4	2	235	6	6
Julij.	126	39	77	65	239	5	56	2	1	1	10	9	46		22	1	1	144	3	120	2	7		9	63	235	27	7		2	209	11	8
Augustus.	129	24	75	55	270	6	52	2	1	1	9	6	50		22		2	156	5	111	2	8		16	76	228	21	5	5		215	10	7
September.	181	21	76	70	272	3	71	1		1	18	8	66		18		1	164		130	1	6		16	56	269	39	7	1	5	261	24	5
October.	187	20	93	65	342	6	88	4			9	5	73		26	3		207	1	176	5	14		3	56	234	33	2	3	2	281	6	4
November.	206	17	132	87	334	7	77		2		24	9	69		22			188	1	158	2	31		10	30	208	41	2	1	10	328	14	14
December.	197	27	102	86	372	5	108	4	2	2	17	16	74		19	1		198	4	170	5	30	3	19	13	219	20	3	6	6	360	10	24
Som der Joden.	2059	403	1124	884	3836	91	908	21	18	8	139	99	783		236	8	7	2109	21	1766	45	151	14	101	450	2603	350	51	54	60	3566	132	103
Som van Christenen en Joden.	52378	5579	7012	25223	42293	1229	2945	1380	212	52	3990	1635	4058	15	1383	69	116	14677	890	53238	771	1460	638	2896	4664	23350	3902	1191	951	1046	41488	2567	1260
		12631			43522			1592											54128														

TAFEL van het getal der geſtorvenen te Amſterdam, zoo Christenen als Joden, gedurende den tijd van veertig jaren, in vier tijdperken verdeeld en met elkander vergeleken.

NAMEN DER ZIEKTEN.		I. Decennium. 1774—1783.	II. Decennium. 1784—1793.	III. Decennium. 1794—1803.	IV. Decennium. 1804—1813.
Doodgeborene Eerstgeborene	Christenen.	1723	1896	2595	2729
	Joden.	5080	2409	2490	1260
	Beide.	6803	4305	5085	3989
Alle opgeteekende koortſen gezamenlijk.	Christenen.	13583	9517	14665	12754
	Joden.	596	615	455	393
	Beide.	14179	10132	15120	13147
Beroerten.	Christenen.	1130	1209	1421	1453
	Joden.	121	72	63	138
	Beide.	1251	1281	1484	1591
Toevallen. Subiet geſtorven.	Christenen.	1082	1316	1648	1849
	Joden.	554	259	159	142
	Beide.	1636	1575	1807	1991
De drie laatſte ziekten zamen genomen.	Christenen.	2212	2525	3069	3302
	Joden.	675	331	222	280
	Beide.	2887	2856	3291	3582
Borstkwaal.	Christenen.	5574	5227	6480	7057
	Joden.	365	117	146	256
	Beide.	5939	5344	6626	7313
Tering.	Christenen.	10148	11901	9792	6616
	Joden.	966	1382	898	590
	Beide.	11114	13283	10690	7206
Longziekte.	Christenen.	184	119	363	472
	Joden.	46	18	14	13
	Beide.	230	137	377	485
De drie laatſte ziekten zamengenomen.	Christenen.	15906	17247	16635	14145
	Joden.	1377	1517	1058	859
	Beide.	17283	18764	17693	15004
Pleurisſen.	Christenen.	914	542	372	209
	Joden.	201	270	254	183
	Beide.	1115	812	626	392
Bloedſpuwing.	Christenen.	265	334	419	341
	Joden.	6	3	1	11
	Beide.	271	337	420	352
Bloedſtorting.	Christenen.	81	44	44	25
	Joden.	10		7	1
	Beide.	91	44	51	26
Scheurbuik.	Christenen.	25	11	4	4
	Joden.	2			6
	Beide.	27	11	4	10
Kraamvrouwen.	Christenen.	1231	1139	810	671
	Joden.	56	22	13	48
	Beide.	1287	1161	823	719
Kolijk.	Christenen.	435	429	304	368
	Joden.	31	17	37	14
	Beide.	466	446	341	382
Loop.	Christenen.	501	338	1017	1419
	Joden.	35	277	368	103
	Beide.	536	615	1385	1522
Zuur.	Christenen.	181	264	257	445
	Joden.	2	29	142	63
	Beide.	183	293	399	508
Steen.	Christenen.	28	10	19	4
	Joden.	1		6	1
	Beide.	29	10	25	5
Graveel.	Christenen.	28	15	22	44
	Joden.				7
	Beide.	28	15	22	51
Waterzucht.	Christenen.	3082	2809	3015	3662
	Joden.	588	457	476	588
	Beide.	3670	3266	3491	4250
Kramp.	Christenen.	150	166	211	199
	Joden.	4	1	27	13
	Beide.	154	167	238	212
Zenuwziekten.	Christenen.	110	103	100	556
	Joden.	5	3	2	21
	Beide.	115	106	102	577
Stuipen.	Christenen.	11594	14504	12589	12785
	Joden.	216	381	411	758
	Beide.	11810	14885	13000	13543
De twee laatſte ziekten zamengenomen.	Christenen.	11704	14607	12689	13341
	Joden.	221	384	413	769
	Beide.	11925	14991	13102	14110
Kinkhoest.	Christenen.	269	328	342	370
	Joden.	26	57	41	27
	Beide.	295	385	383	397
Jicht en Rheumathismus.	Christenen.	120	109	162	233
	Joden.	6	4	1	3
	Beide.	126	113	163	236
Uitſlag.	Christenen.	142	205	92	141
Spruw.	Christenen.	413	227	96	111
	Joden.	5	6	3	
	Beide.	418	233	99	111
Scharlaken Uitſlag.	Christenen.	835	767	418	766
	Joden.	11	2	13	75
	Beide.	846	769	431	841
Mazelen.	Christenen.	1720	622	835	1007
	Joden.	241	49	94	66
	Beide.	1961	671	929	1073
Natuurlijke Pokken.	Christenen.	4286	7375	6581	2605
	Joden.	671	947	799	186
	Beide.	4957	8322	7380	2791
Engelſche Ziekte.	Christenen.	23	3	17	18
	Joden.	4	1	1	
	Beide.	27	4	18	18
Tanden en Kiezen.	Christenen.	940	858	833	921
	Joden.	5	32	140	173
	Beide.	945	890	973	1094
Kanker.	Christenen.	342	258	263	277
	Joden.	21	2	8	20
	Beide.	363	260	271	297
Koudvuur.	Christenen.	222	216	29	210
	Joden.	23	4	3	24
	Beide.	245	220	252	234
Kwijnende ziekte.	Christenen.	364	236	262	128
Afgeleefden en verval van krachten.	Christenen.	11342	8505	8019	9878
	Joden.	676	808	967	1123
	Beide.	12018	9313	8986	11001
Accidenten.	Christenen.	495	632	605	721
	Joden.	26	41	16	49
	Beide.	521	673	621	770
Onbekende ziekten.	Christenen.	840	247	20	22
	Joden.	67	17	9	10
	Beide.	907	264	29	32
Drenkelingen.	Christenen.	384	608	636	677
	Joden.	23	7	12	30
	Beide.	407	615	648	707

Tafel XII en XIII, achter bladz. 284 inbinden.

ZEVENDE AFDEELING.

EERSTE HOOFDSTUK.

Iets over het behandelen van den ſtervenden.

§ 452. Op vele plaatſen worden de ſtervenden, uit vooroordeel, door verſchillende gebruiken, of liever misbruiken, mishandeld. Zoo, om ſlechts iets op te noemen, maakt men bij eenige volken, bij voorbeeld: de Italianen, bij de ſtervenden geraas met klokjes of ſchellen, deels om eenen ſtervenden aan te kondigen, deels om den duivel weg te jagen (*a*). Welk eenen indruk

(*a*) J. P. FRANK, *System. einer vollſtändigen medic. Polizei, 4ter B. Wien* 1790.

druk zoodanig luiden op den veeltijds nog hoorenden zieken of ſtervenden maken moet, is ligt te begrijpen. Op andere plaatſen trekt men den langzaam ſtervenden het hoofdkusſen weg, zelfs houdt men hem neus en mond digt (*a*), doet hem alzoo niet alleen onnoodige kwellingen aan, maar berokkent hem niet zelden den dood. Het luiden der ſterfklokken, dat voorheen, bij het begraven der dooden, ook hier in zwang was, maakte zelfs op den gevaarlijk zieken eenen nadeeligen indruk. Bij ons zijn, God dank! zoodanige vooroordeelen niet in gebruik: wij wachten het einde van den ſtervenden geduldig af, zonder den duivel te willen wegſchellen, noch den dood door eenen of anderen handgreep te beſpoedigen. Nogtans wordt, onder alle Godsdienstige gezindheden, bij de eene meer, bij de andere minder, zoo hier als elders, de zieke meestal zeer ontrust en de ſtervende beangstigd.

Tot heil voor onzen natuurgenoot wenschten wij, dat hierin met meer omzigtigheid wierde te werk gegaan. Trouwens, uit verkeerd

(*a*) J. P. FRANK, bladz. 597. vindt men aangeteekend, dat het Parlement te *Metz*, in 1777, op eene boete van 30 pond, en verdere correctie, verboden heeft, de dooden den neus en mond op eene of andere wijze digt te houden.

keerd opgevatte Godsdienstige begrippen; kwelt men den ſtervenden met de ſchrikkelijkſte voorſtellingen van den dood, en boezemt hem daardoor eenen angst in, die hem het ziekbed gevaarlijk, en het ſterven verſchrikkelijk maakt.

Het zij verre van ons, dat wij den weldadigen invloed, welken verſtandige troostgronden en herinneringen aan eene toekomſtige gelukkige of ongelukkige eeuwigheid op het geſtel eens zieken kunnen hebben, wilden loochenen: meermalen zagen wij onze zieken daardoor rustig en kalm worden, waarna niet zelden eene gunstige verandering in de ziekte geboren werd. Veeltijds echter moesten wij ook ontwaren, dat de aanſpraak eenes ziekentroosters of al te ijverigen geestelijken, bijzonder indien deze ſchreeuwende, of in eenen *declamerenden* preektoon gehouden werd, eenen zeer nadeeligen indruk op onzen zieken te weeg bragt, en vonden ſoms den armen lijder, na dusdanige gevoelige vermaningen en *declamatiën*, in een angstzweet drijven, waardoor de hoop op herſtel geheel verijdeld werd. Nog onlangs zagen wij daardoor eenen reeds beterenden lijder in ijlingen vervallen, welke den dood ten gevolge hadden. Zoo noodig en heilzaam wij alzoo zelfs

voor de ligchaamsgesteldheid eens zieken eene verstandige aanspraak en doelmatige herinnering aan den dood houden, zoo nadeelig en gevaarlijk zijn voorzeker zoodanige vermaningen, waar bij de dood als iets afgrijsselijks afgeschilderd, en de lijder met legioenen van duivelen, en alle helsche plagen, bedreigd wordt. Helaas! zulke gewelddadige bekeeringen, welke toch voorwaar bij den stervenden geenen waren godsdienst noch zedelijkheid kunnen bewerken, treffen wij hier bij alle godsdienstige gezindheden niet zelden aan. Zoo min wij nu ook van bekeeringen houden, welke tot op het sterfbed worden uitgesteld, zijn wij des niet te min overtuigd, dat zelfs de zondaar in eene zware ziekte eene troostrijke opbeuring en liefderijke vermaning, zoo naar ziel als ligchaam, noodig heeft; maar deze herinneringen moeten op eene verstandige wijze worden aangebragt, en vooral niet, zoo als hier bij velen plaats heeft, met schrikbeelden van hel en duivel gepaard gaan.

§. 453. Door het bedienen der zieken bij de *Catholijken*, en het toedienen van de H. Olie, wordt niet zelden het gemoed gerust, zoodat de zieke, in eene kalme en bedaarde afwachting van een gelukkig, soms zelfs door hem gewenscht einde, herstelde. Op

de

de meeste zieken maakt zulks echter eenen geweldigen indruk, terwijl ijlingen, met verflimmeringen, hiervan veeltijds de gevolgen waren. Meestal hangt zulks van den aard af, hoe en wanneer zulks gefchiedt. Worden deze bedieningen, zoo als doorgaans gebeurt, door den *Doctor* zelven aangeraden, dan houdt de lijder zulks als zijn doodvonnis en paspoort voor de eeuwigheid. Gefchiedt zulks echter, op den wenk van den arts, door eene aanmaning van den Geestelijken, als eene verrigting, die, hoewel nog niet noodzakelijk, toch nuttig is, alsdan befchouwt de zieke dezelve niet alleen als eene behoefte voor zijne ziel, maar zij verftrekt hem tevens tot eenen levensbalfem voor zijn verzwakt ligchaam. Daarom verraadt het niet alleen eene verregaande domheid, maar zelfs eene onmeêdoogenheid en wreedheid van fommige Priesters, die, doorgaans in tegenwoordigheid des lijders, uitdrukkelijk verlangen, dat de dokter den zieken voor gevaarlijk genoeg verklaard hebbe, om bediend te kunnen worden, en het zonder dat volftrekt weigeren, wijl zij wanen, dat zij den zieken de H. Olie niet mogen toedienen, ten zij er groot gevaar van fterven aanwezig zij; terwijl zulks nogtans, volgens de leerftellingen der *Catho-*

lijke Kerk (*a*), geenszins wordt vereischt.

Deze ijveraars wanen zich ſtiptelijk naar de wetten der kerk te gedragen, wanneer zij het levensgevaar niet alleen afwachten; maar vorderen daarenboven, dat de arme zieke zelfs het gevaar ontware, waarin hij is. Zoo ongeloofelijk, ja belagchelijk zulks ook ſchijnen moge, zoo is het toch maar al te waar. Meermalen waren wij daarvan getuigen, ſoms tot groot nadeel van onzen lijder, en verdriet en ergernis voor ons zelve. Van daar ſtellen de meeste zieken het zoo lang mogelijk uit: want zij verbinden met deze H. plegtigheid de zekere voorſtelling van eenen onvermijdelijken dood, welke bij eene nadere kennis met hunnen zielzorger, en bij verlichtere begrippen over deze verrigting, geene plaats zoude hebben. — Wij gelooven, dat eene vroegere bediening, en voor den zieken voordeeliger, en voor zijn geluk heilzamer zoude zijn. Trouwens, wij beſchouwen ieder ernſtigen zieken in gevaar, en gelooven, dat eene vroegere herinnering aan den dood, wanneer hij zelf nog geen ge-

(*a*) *Siquis infirmetur*, lezen wij bij JACOBUS, cap. V: vs. 14., *adduca Presbiteros, at orent ſuper eum, unquentes eum in nomine* DOMINI *et oratio fidei ſalvabit eum.*

gevaar vermoedt, veel nuttiger voor zijn ligchaam en heilzamer voor zijne ziel zoude wezen. Ook houden wij ons verzekerd, dat de minste uitwendige plegtigheden hier het voordeeligst zijn; want, met al te grooten omſlag gepaard, grijpen zij den gevoeligen zieken zoodanig aan, en ontroeren zijn gemoed dermate, dat de denkende arts denzelven bij zijne zieken, vooral in de oogenblikken van *criſis*, met vrees moet te gemoet zien. Vermits nu deze Godsdienſtige plegtigheid ook zonder eenen grooten toeſtel kan verrigt worden, terwijl daarmede hetzelfde oogmerk bereikt wordt, wenschten wij wel, dat deze, zoo veel mogelijk, bij onzen ſtervenden *Catholijken* ſtadgenoot vereenvoudigd wierde.

§ 454. Nog een nadeelig gebruik bij onzen lijdenden medeburger vinden wij in de menigvuldige bezoeken der zieken, waardoor zij veeltijds zoodanig afgemat worden, dat de gevolgen zeer nadeelig voor hen zijn. Ondanks al onze voorſtellingen daartegen, konden wij dezelve niet beletten. De arme zieke heeft zoo vele vrienden en magen, die men onmogelijk kan afzeggen, zonder kwade vrienden te maken, dat hij, tegen zijnen wil, dezelve geduldig afwachten, en de gevolgen daarvan dulden moet. Soms treffen wij bij ſtervenden doorgaans geheele verzamelingen van deze,

 zoo

zoo godsdienstige als lastige vrienden, om het sterfbed van den lijder, die het den arts wel degelijk zouden kwalijk nemen, indien hij hen wilde beletten van hun deze laatste eer te bewijzen. Wij hebben, om zoodanige nadeelige bezoeken te verhinderen, ons het best bij dit huismiddel bevonden, dat wij de ziekte voor aanstekelijk verklaarden. Nadeelige bezoeken, zeggen wij, want, behalve dat de benaauwde stervende, door de uitwaseming van zoo vele menschen, van de noodige versche lucht beroofd wordt, vallen zij hem, indien hij nog bewustzijn heeft, door hun gesnap, niet alleen lastig, maar beangstigen zijn gemoed. Veeltijds worden er zieken onder de stervenden geteld, die, buiten alle verwachting, zelfs van den arts, herstellen, en deze hebben ons meermalen betuigd, hoe kwellend onaangenaam zoodanige verzamelingen, en eene al te groote bezorgdheid van vrienden en buren voor hen geweest was. Weinige artsen denken hier aan de nadeelen, welke door de zoogenaamde vriendschapsbetuigingen voor hunne lijders berokkend werden, en velen hebben, uit vrees van in hunne praktijk benadeeld te zullen worden, den moed niet, om dezelve te weren.

§. 455. Bij al deze lastige krankbezoe-

ken, ontbreekt het hier, bijzonder bij de middelmatige burgerklasſe der Christenen, aan eene goede oppasſing voor den zieken; zoo lange immers de lijder door den dokter nog niet voor zeer gevaarlijk verklaard is, wordt hij door een' elk der huisgenooten, die maar een oogenblik van zijne huisſelijke bezigheden of *affairen* kan afbreken, opgepast; en, vermits zich de eene op den anderen verlaat, zeer ſlecht verzorgd. Niet alleen worden de geneesmiddelen niet behoorlijk en op den bepaalden tijd toegediend, maar ook is de hulp gebrekkig; terwijl hij den eenen tijd van dorst bijna verſmacht, wordt hij op eenen anderen met drinken opgevuld: daarenboven wordt hij, om bij de hand te blijven, niet zelden in het huishoudingsvertrek gelegd, waar de huishoudelijke of winkeldrokte hem zeer lastig valt. Wordt de *patient* ſlimmer en door den arts als gevaarlijk beſchouwd, dan wordt hij aan de verzorging van naaister, ſchoonmaakſter of dienstmaagd overgegeven. Vermits nu een elk niet met zieken weet om te gaan, en daartoe, behalve eene goede doſis geduld, ook oefening vereischt wordt, zoo ontbreekt het ook dan nog zeer dikwijls den lijder aan de noodige oppasſing; zulks is uit dien hoofde niet alleen bij de geringere, maar zelfs bij de deftige burgerklasſe het geval, en heeft zelfs

bij den voornamen zieken niet zelden plaats. Bij de Joden is het veel beter ingerigt; aldaar vindt men lieden van beider kunne, wier bestemming het is om zieken op te passen: sommigen hebben het door oefening daarin zoo verre gebragt, dat de zieke Jood, zelfs bij de burgerklasse, goed gediend wordt. Wanneer nu de zieken- of gasthuizen tot eene oefenschool voor zoodanige ziekenoppassers werden gebezigd, indien aldaar eene soort van bestelkantoor voor deze lieden werd opgerigt, en niemand, die het niet verdiende, werd aanbevolen, terwijl den bekwamen eerlijken oppasser een goed getuigschrift gegeven werd, alsdan zouden hier onze zieke natuurgenoot betere verzorging, en menig braaf behoeftige een middel van bestaan vinden, gewinnende de ziekenhuizen altoos door eene betere gedienstigheid van zoodanige menschen, en eene vermeerdering der inkomsten door het bestelloon.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Over het begraven der Dooden.

§. 456. Hebben wij nu de ziekten en gebreken als oorzaken der sterfte van Amstels ingezetenen onderzocht, daarbij de nadeelige gewoonten bij den stervenden nagegaan

gaan, zoo blijft ons thans nog overig, den aard en de wijze, waarop onze burgeren in den schoot der aarde worden teruggebragt, te vermelden, en te overwegen, of de daarmede vergezeld gaande plegtigheden ook eenigen nadeeligen invloed op de gezondheid onzer medeburgers kunnen hebben. Slechts zoo veel zullen wij derhalve hiervan aanstippen, als daarop betrekking heeft. Ook heeft onze beroemde J. LE FRANCQ VAN BERKHEY (a) de wijze van begravingen in ons Vaderland en de daarbij plaats hebbende staatsie wijdloopig beschreven.

Hoewel men hier aan eene deftige begravenis zeer veel hecht, en men het zich tot eene groote schande zoude aanrekenen, indien men den overledenen nabestaanden niet met de mogelijke, door weelde en gewoonte in zwang gebragte, plegtigheden liet ter aarde brengen; zoo kunnen wij toch niet zeggen, dat deze van eenen nadeeliger aard, dan bij andere volken zijn. Integendeel strekt het tot eer onzer stadgenooten, dat er veel van het lastige *ceremoniëel* allengskens vermindert, en de voorheen zeer *statieuse* begravenissen meer en meer afnemen, en hoe langer hoe eenvoudi-

(*) *Natuurlijke Historie van Holland, derden deels, vijfde stuk.*

diger worden. Trouwens, de voor de nabeſtaanden der overledenen zoo kostbare als lastige doodmalen zijn van hier genoegzaam geheel verbannen. Te wenſchen ware het, dat het zoogenaamde, tot niets dan eene belagchelijke bekendmaking van het overlijden dienende, ceêlenmaken ook afgeſchaft wierde; de daarbij plaats hebbende onverſchillige geſprekken en handelingen moeten immers den gevoeligen nabeſtaanden meestal zeer lastig zijn, en veeltijds verontwaardigen, terwijl zij daarenboven bij beſmettelijke zieken gevaarlijk worden. Bijzonder om deze laatſte reden beſchouwen wij de met het beäarden der *R. Catholijken* gepaard gaande plegtigheden als zeer nadeelig. Hier immers verzamelen zich nabeſtaanden, vrienden en bekenden om het ſoms reeds ſtinkende lijk, waarover de Priester eene lijkrede houdt, en eenige *ceremoniën* verrigt. Hoe vruchtbaar zoodanige vergaderingen, in eene ſoms eng met menſchen en vuurſtoofjes opgehoopt vertrek, voor beſmettingen, bijzonder bij aanſtekende ziekten, of zelfs bij reeds in bederf overgaande lijken, zijn moet, zoude overbodig zijn aan te voeren. Daarenboven moeten voor een' aandoenlijk echtgenoot, of andere nabeſtaanden, de koude *condoleantiën*, en de onver-

ſchil-

ſchillige en ſoms laffe geſprekken, welke er bij de thee, den wijn en de geraspte broodjes gehouden worden, ten uiterſte grievend, ja onverdragelijk zijn. Doordien men nu bij den gemeenen man deze beäardingen in het geheel niet verrigt, maar hem de gewijde aarde zendt, om zelf in de kist te werpen, zoo zijn dezelve ook bij den rijken overbodig, en zoodanige Godsdienſtige plegtigheden kunnen niets dan nadeel berokkenen en den hoogmoed ſtreelen.

§. 457. Het onder de Franſche overheerſching ingevoerd en thans nog beſtaand bevel, dat er binnen de 24 uren van het overlijden aan den wijkmeester moet worden kennis gegeven, die alsdan verpligt is het lijk in perſoon te bezigtigen, en daarna een eigenhandig geteekend bewijs, waarin het beroep, de naam, tijd en woonplaats des overledenen vermeld zijn, afgeeft; zonder hetwelk men geene toeſtemming tot begraving kan bekomen, vinden wij zeer nuttig en dienſtig, om alle bedrog voor te komen. Nogtans diende zoodanig een perſoon kennis van den waren dood te hebben, om dezen, zoo veel mogelijk, van den ſchijndood te onderſcheiden. Zulks is echter geenszins het geval; want deze lijkbeſchouwingen geſchieden zeer oppervlakkig, en worden doorgaans, of uit eene verkeerde beſcheidenheid,

of gemakshalve in het geheel niet verrigt, maar de onderteekende briefjes, na de aangave des overlijdens, ter *dispositie* van de nabestaanden gesteld. Met het ontvangene *consent*-briefje verrigt de aanspreker het noodige ter begraving; men behoeft slechts de staatsie, welke men daarbij verkiest, te bepalen; terwijl de schamele gemeente, die hoegenaamd geene gelden ter begraving kan bijeenbrengen, door den zoogenaamden gasthuiswagen gehaald en voor niets begraven wordt.

§ 458. Eene in vele betrekkingen zeer nuttige en prijzenswaardige inrigting, dat men geene doodkisten van eikenhout mag vervaardigen, tenzij het lijk naar elders moet vervoerd worden, wordt alhier noodzakelijk voor het begraven in kerken en op kerkhoven, om het vergaan der lijken te bespoedigen, de stinkende uitwaseming der lijken niet op te houden, en om voor andere lijken spoediger plaats te winnen.

§. 459. Tot ons leedwezen moeten wij het openlijk gispen, dat de Christen-inwoners de lijken niet alleen binnen de stad, maar zelfs in de kerken begraven, terwijl de minder verlichte Jood zulks, van vooroudelijke tijden herwaarts, op daartoe buiten de stad gelegene begraafplaatsen doet, en zijne synagoog door geen stinkend aas ontreinigt. Onbegrijpelijk is het, hoe een volk,

het-

hetwelk anders in verlichting en deugd zoo niet boven zijne naburen uitmunt, ten minste in geenen deele voor hen behoeft te wijken, alleen te dezen opzigte zoo verre beneden hen ſtaat, aan eene ſchandelijke gewoonte blijft hangen, waartegen zoo vele en zulke verdienſtelijke mannen met de ſterkſte bewijzen van de daaruit voorkomende nadeelen zijn te velde getrokken, en daarbij blijft volharden, niettegenſtaande al onze naburen, ja bijna geheel Europa, dit wangebruik afgeſchaft en uitgeroeid hebben. Wij verpesten niet alleen onze volkrijke ſtad, maar wij ontheiligen ook onze tempels met de ſtinkende overblijfſels onzer afgeſtorvene medeburgers: wat nog meer is, wij gaan wederom tot dit verfoeijelijk misbruik over, nadat het reeds door onze overheerſchers — die echter hierover veel verſtandiger en menſchelijker dan wij dachten — afgeſchaft was. Wanneer toch zullen wij eens ophouden, dit ſchandelijk, ſchadelijk en verfoeijelijk, alleen op vooroordeel, onkunde en hoogmoed gevestigd wangebruik aan te kleven? Wanneer zullen wij aan de ſtem der rede, natuur en menschheid hulde doen? Welligt nooit! tenzij er door eene aanſtekende ziekte of groote ſterfte aan dit wangedrogt eenige ſlagtoffers zijn prijs gegeven,

ven, en wij op eene ongelukkige wijze van het nadeel overtuigd worden; of wanneer een zoo wijs als voorzigtig Beſtuur niet meer gedoogt, dat aan een dom vooroordeel, aan onkunde, hoogmoed en eigenbaat een beter denkend gedeelte der Natie worde opgeofferd, en uit dien hoofde een gewenscht *Veto* de eer en welvaart van land en hoofdſtad redt! — Terwijl ons God voor het eerſte behoede! hopen en vertrouwen wij, dat ons tegenwoordig Beſtuur daartegen alle maatregelen zal in het werk ſtellen. Trouwens, onze zoo edeldenkende als verſtandige VORST en VADER, kan, bij het wedertoeſtaan dezer ſchadelijke gewoonte, niets anders beoogd hebben, dan al zijne kinderen te overtuigen, dat Hij niet, gelijk onze onderdrukkers, zelfs in gevallen, welke ons ten voordeele ſtrekken, willekeurig wil te werk gaan, maar dat Hij hun overtuigende blijken wil geven, hoe hij ten beste zijner onderdanen handelt. Te dien einde beloofde Hij immers (*a*) eene *commisſie* te zullen benoe-

(*a*) Staatkundig dagblad van de Zuiderzee, zaturdag den 25 December 1813.

Amſterdam den 24 December.

Wij WILLEM enz. Gehoord de voordragt van onzen Commisſaris Generaal, tot de Binnenlandſche Zaken. In

noemen, om te onderzoeken: of dan wel het be-

In aanmerking nemende, dat de prohibitive bepalingen omtrent het begraven van lijken in de kerken, in sommige gedeelten van het Departement van de Zuiderzee, en bepaaldelijk binnen de stad Amsterdam, zijn ingevoerd en geëxecuteerd, vele personen en familiën aanvankelijk, naar hunne denkwijze, beroofd hebben van een voorregt, hetwelk verre het grootste gedeelte hunner mede-ingezetenen hebben blijven behouden, mitsgaders dat de provisioneele begraafplaatsen buiten de kerken, bijzonder in Amsterdam verordend, in meer dan één opzigt voor velen ongeschikt en onvoegelijk zijn;

Hebben provisioneel, en tot zoo lange door ons finale bepalingen, op het stuk van het begraven van lijken in de kerken, zullen gemaakt zijn, besloten en besluiten:

Art. 1. Onze Commissaris Generaal tot de Binnenlandsche Zaken wordt geautoriseerd, om, onder het præsidie van den Commissaris tot de Geneeskundige Zaken, aan zijn Ministerie verbonden, bij een te roepen eenen raad van eenige kundige en verlichte Professoren of Doctoren in de Geneeskunde, voornamelijk zoodanigen, welke zich op het vak der scheikunde meer bijzonder hebben toegelegd, ten einde gezamenlijk te vervaardigen en uit te brengen een gemotiveerd advijs op de vrage: of het begraven van lijken in kerken, zoo als hetzelve in de Vereenigde Nederlanden heeft plaats gehad, zoo schadelijk is, of worden kan voor de gezondheid der levenden, dat hetzelve van onzentwegen zoude behooren verboden te worden?

Art. 2. Onze Commissaris Generaal zal dat gemotiveerd advijs, nadat het bij hem zal ingekomen zijn, aan ons overgeven, ten einde daarop finaal door ons moge worden gedisponeerd.

begraven in fteden en kerken van zulk een nadeel zijn zoude, als men algemeen beweert? Niet voordat Hij zijn volk van de nadeelen dezes voorouderlijken gebruiks zal overtuigd hebben, zal Hij daartegen maatregelen nemen; maar ook dan voorzeker zal Hij zich noch door vooroordeel van den minkundigen, noch door gebrek aan overtuiging van den hardnekkigen, en voorzeker niet door den hoogmoed der trotfchen, laten tegenhouden, om ook, te dezen opzigte, voor de welvaart van zijn volk te waken.

§. 460. Indien immer dit vooroordeel onfchadelijk was, alsdan voorwaar zoude het

Art. 3 Tot zoo lange wij, dezen aangaande, een finaal befluit zullen genomen hebben, zal het aan een ieder vrijftaan, de dooden in de kerken te doen begraven, volgens het oude gebruik, en tegen betaling der daartoe verordende regten; wordende mitsdien alle prohibitive betalingen, welke deswegen in fommige gedeelten der Vereenigde Nederlanden zijn ingevoerd, ingetrokken en buiten effect gefteld.

Art. 4. Onze Commisfaris Generaal tot de Binnenlandfche Zaken wordt met de uitvoering van dit befluit belast, hetwelk door de nieuwspapieren zal worden publiek gemaakt: enz.

(*get.*) WILLEM.

Ter ordonnantie van Zijne Koninklijke Hoogheid.

(*get.*) A. R. FALCK.

het dwaas, ja zelfs wreed zijn, om den zwakken zijne geliefkoosde neiging te willen tegenwerken; integendeel zoude het gemakshalve verkieslijker zijn, de begraafplaatsen, zoo ook niet in de kerken, ten minste binnen de stad te houden. Hoezeer nu ook *Natuur*, *Rede* en *Ervaring* het schadelijke van dit misbruik overvloedig bewezen hebben, gelooven wij toch, dat het gros onzer medeburgers niet genoegzaam daarvan onderrigt en overtuigd is; anders voorwaar zouden zij, hoezeer ook geboeid aan voorouderlijke gewoonten, deze niet ten koste der gezondheid en welvaart van hen zelve, van hunne echtgenooten, ouderen, kinderen, vrienden en nabestaanden blijven navolgen, maar reeds afgelegd, uitgeroeid en verbannen hebben. — Om die redenen gelooven wij, dat het niet ongepast zal zijn, wanneer wij hier het nadeelige van dit wangebruik, uit natuur, rede en ervaring afgeleid, kortelijk aanstippen, hoezeer zulks ook, door eene menigte in- en uitlandsche geleerden, op verschillende wijzen, genoegzaam bewezen, en door eene reeks van waarnemingen gestaafd zij, en het overbodig schijne, bij de uitvoerige verhandelingen hierover, van eenen P. FRANK, LE FRANCQ VAN BERKHEI, TE WATER, VAN CLEEF, KLUIT,

VAN LEEUWEN, TERNE, OCKERSE en zoo vele anderen, nog iets te willen voegen.

§. 461. Dat de natuur zelve alle, den dampkring besmettende, uitwasfeming van lijken zoekt te verwijderen, bewijst het instinkt der dieren. Beschouwen wij de bijën, mieren en andere, in groote gezelschappen zamenwonende, dieren, zoo vinden wij, dat zij nooit de dooden in hunne woningen toelaten, maar dezelve op alle wijzen daaruit verbannen of onschadelijk maken. Nergens, waar men levende voorwerpen aantreft, vindt men krengen van een of ander dier langen tijd bloot op de aarde liggen; allen worden, of door roofdieren en insekten verteerd, of onder de aarde bedolven. Wien is het insekt onder den naam *Doodgraver*, niet bekend? Nog voordat er krengen in verrotting overgaan en den dampkring besmetten, worden dezelve reeds door deze wormen opgespoord en onschadelijk gemaakt. Het instinkt der dieren, waarin zich de natuur uitdrukt, duldt alzoo geene soortgelijke besmetting des dampkrings, maar zoekt dezelve overal te beletten, en strekt ter leering van ons, die steden en kerken, nog na onzen dood, willen verpesten

§. 462. Wanneer men ook niet een merkbaar nadeel, bij gewone sterfte, van deze uit-

wa-

wafeming der lijken befpeurt, zoo is het toch ontegenzeggelijk: dat, indien een zuivere dampkring, met deszelfs bepaalde mengingen, voor de gezondheid noodzakelijk is, deze dampkring, door ftinkende, rottende ftoffen verontreinigd, voor dezelve niet meer de noodige vereischten bezittende, in evenredigheid dezer verontreiniging moet nadeelig worden. Wie onzer heeft niet de verfchrikkelijke inwerking van een kreng op onze reuk en maagzenuwen ondervonden? Misfelijkheden, brakingen, zenuwaandoeningen en foms gevaarlijke ziekten zijn doorgaans daarvan de gevolgen. Het is alzoo in de rede gegrond, dat, terwijl eene fterke aasächtige uitwafeming ons geftel op eene onaangename wijze aandoet, fchokt, ja zelfs doodt, zulks ook in eenen minderen graad, bij geringere uitwafeming, plaats moet hebben; en dat deze flechts door bijkomende omftandigheden, als aanftekende ziekten, vele dooden of zeer aandoenlijke geftellen enz., behoeven verfterkt te worden, om dezelfde gevaarlijke nadeelen te weeg te brengen. Wanneer nu de kortzigtige uit het begraven in fteden en kerken geene nadeelen ontwaart, noch nadeelige gevolgen ziet ontftaan, zoo kan hij zich daarvan niet overtuigen, houdt alles voor herfenfchimmig of

overdreven, wat daarover gezegd of geschreven is, vermits hem zijne dagelijksche ondervinding het tegendeel schijnt te leeren. Gebrek aan overtuiging alzoo van deze nadeelige gevolgen, of geheele onkunde met dezelve, houden wij, met den Heer VAN LEEUWEN (*a*), voor de voornaamste oorzaak van het voortdurend misbruik. De algemeene bekendmakingen van ongelukken, door het begraven der lijken in steden en kerken veroorzaakt, zijn derhalve niet voldoende; maar deze moeten met de overtuigendste bewijzen voor den gemeenen man en niet denkenden rijken gepaard gaan. „ Hoe vele „ menschen", zeggen zij, „ worden er niet „ jaarlijks op onze kerkhoven en in onze „ kerken begraven; en hoe lang wonen er „ menschen op en om deze kerkhoven! Welk „ een aantal bezoekt niet onze kerken, zon„ der dat wij daardoor eenig nadeel hebben „ zien ontstaan?" „ Waarlijk," varen zij met eenigen grond voort, „ indien dit het „ geval ware, de *Regering* zoude wel maat„ regelen daartegen in het werk stellen, om „ zulks te beletten."

Wil-

(*a*) Mr. JOH DIED. VAN LEEUWEN, in eene met goud bekroonde verhandeling, te vinden in de *Verhandelingen van het Zeeuwsche Genootschap.*

Wilden wij nu ook voor een oogenblik toegeven, dat deze nadeelen bij gewone ziekte en ſterfte ook zoo groot, ten minſte zoo opmerkelijk niet waren, dan toch zoude het bij groote ſterfte of aanſtekelijke ziekten van het grootste nadeel kunnen worden; want het is eene bewezene daadzaak, dat ſommige ziekten niet alleen door levenden, maar ook door lijken kunnen worden medegedeeld. — Nog onlangs verhaalde ons een onzer zieken, dat hij hevig door de pokken werd aangetast, weinige dagen nadat hij bij het begraven van eenen aan pokken geſtorven' Jood was tegenwoordig geweest. Vermits men zoodanige voorbeelden niet algemeen genoeg kan bekend maken, zullen wij onze gezegden, uit eenen ſchat van ervaringen, nog door eenige voorbeelden pogen te ſtaven.

De doodgraver EHELWOOD, in *Sommerſetshire*, opende, den 30 September 1752, een graf, waarin een man, die aan de pokken geſtorven was, voor 30 jaren, in eene welgeſlotene eiken kist was bijgezet. De werkman doorſtak met zijne ſpade het dekſel van dezelve; dadelijk ſteeg er een ondragelijke ſtank op, en van de menigte menſchen, die bij het graf aanwezig waren, werden er veertien, weinige dagen daarna, door de pokken aangetast. Kortdaarop lagen er in alle dorpen, waarvan zich bewoners bij het graf

bevonden hadden, aan de pokken ziek. (*a*) Men herinnere zich verder het geval te *Bruinisſe* in Zeeland, in het jaar 1783, alwaar, door het openen van eenen grafkelder, ter begraving van Mevrouw DE WITTE, de kerk zoo beſmet was geworden, dat men, den volgenden Zondag, den openlijken Godsdienst daarin niet durfde waarnemen. (*b*)

Het is immers bekend, dat er, ten tijde der pestziekten, ter wering van beſmetting, huizen buiten de ſtad aangelegd werden, welke nog den naam van pesthuizen dragen, waarin de zieken van dien aard vervoerd werden. Indien nu reeds onze zieke medeburgers, ter beveiliging der gezonden, buiten de ſtad moesten vervoerd worden, waarom zouden wij thans aarzelen, om de lijken, ter beveiliging der levenden, buiten de ſtad te begraven?

In onze eigene ſtad kunnen wij de nadeelen van het begraven der dooden aantoonen. In den jare 1655, zijnde een pesttijd, was onze Regering genoodzaakt, het kerkhof van de wester-kerk, in het bolwerk *rijkeroord*, ten ein-

(*a*) SCHERF, *Beyträge zum Archife der Mediz. Policey Ytes 2te Saml. Leipz.* 1796. *ſ.* 75.

(*b*) Boekzaal der Geleerde Werken, November 1783. bladz. 628.

einde van de bloemgracht te verplaatsen; omdat men waargenomen had, dat er, twee of drie jaren na het woeden der pest, aanstekende kwaadaardige koortsen heerschten, welke doorgaans om de kerkhoven ontstonden en heerschten, alwaar vele pestlijken begraven waren. (*a*) Zelfs thans nog zijn de bewoners van het *karthuiser-* en andere kerkhoven in heete zomerdagen genoodzaakt, wegens den ondragelijken stank, hunne huizen digt te houden.

§ 463. Doch niet altijd worden er pestlijken vereischt, om zoodanige aanstekende ziekten onder het menschdom te verspreiden, enkel de, bij rotting zich ontwikkelende, gasaardige uitwasemingen zijn hiertoe in staat. In het jaar 1779 leverde Parijs daarvan de sprekendste bewijzen op. Op een kerkhof, in de nabuurschap van de straat *de la lingerie*, waren aldaar eene menigte lijken, zelfs zeer diep, in de aarde begraven, waardoor de kelders der nabijgelegene huizen zoo besmet en vergiftigd werden, dat er geen licht in konde branden, en zij, die er in kwamen, door de hevigste toevallen werden aangedaan. Ja, de vochtigheid op de wanden was zoo vergif-

(*a*) Wagenaar, Beschrijving van Amsterdam, 7de stuk, bladz. 453.

giftig, dat een metſelaar, dezelve met zijne handen aangeraakt hebbende, eene geheele verdooving en gevoelloosheid aan dezelve onderging, waarna de voorarm onder vele ſmerten opzwol, en met blaren als bezaaid werd, uit welke een ſcherp bijtend vocht vloeide, hetgeen eene ontvelling der opperhuid ten gevolge had. (*a*)

Zoo lezen wij bij OCKERSE, (*b*) dat men, eenige jaren geleden, de *parochie*kerk te Metz had moeten verlaten, en den dienst in eene andere kerk had moeten verrigten, wegens de merkbare beſmetting, welke daarin door een zeker lijk verwekt was.

Zoo zouden wij eene menigte van voorbeelden kunnen aanvoeren, welke het nadeel, dat het begraven der lijken binnen ſteden en kerken berokkend heeft, ten volle bewijzen; doch onze lezers kunnen dezelve in eene menigte in- en uitlandſche ſchriften zelve nalezen, terwijl wij de aangehaalden voor onze taak

(*a*) Geneesk. Jaarboeken, Vden Deels tweede ſtuk, bladz. 70. Ook bij J. P. FRANK, *System. einer vollständigen mediciniſchen Polizei, erster Band, dritter verbesſerte Aufl. lage, Wien* 1786. *pag.* 9.

(*b*) W. A. OCKERSE, het begraven der dooden buiten de kerk en ſtadspoorten, in eene Leerrede, nieuwe uitgaaf 1808.

taak voldoende beſchouwen. Daarenboven kan zich een ieder van deze walgelijke uitwaſeming zelf overtuigen, wanneer hij ſlechts de ledige kerken, waarin lijken begraven worden, bezoekt. Waaraan anders kan men de aldaar zoo algemeene kerkhoofdpijn toeſchrijven? Bijaldien zulks alleen zijnen grond in de vuurſtoven en de groote menigte menſchen had, dan zoude zulks in komediën en andere niet minder volkrijke vergaderingen even dikwijls voorkomen; en toch is dit het geval niet. Ook in de veel engere en benaauwdere kerken, of liever kerkhuizen, van andere gemeenten, waarin geene lijken begraven worden, komen deze onpasſelijkheden op verre na zoo menigvuldig niet voor.

§ 464. Doch dit zijn niet de eenigſte nadeelen, welke uit het begraven in de kerken geboren worden. Welke gevoelige en teedere gade, moeder, kind of nabeſtaande, wordt niet door het bezoeken dezer plaatſen op de gevoeligſte wijze aan derzelver dood herinnerd? Wij hebben echtgenooten en moeders gekend, die bij het bezoeken der kerken, waarin hunne lievelingen begraven waren, de hevigſte benaauwdheden ondervonden, en dezelve verlaten moesten. „ Ik heb va- „ ders en moeders gekend," zegt LE FRANCQ

„ VAN

VAN BERKHEI (*a*), „die nooit in de kerk ver„schenen, in welke een geliefkoosde zoon „of dochter begraven was, en ook mans „en vrouwen. Ja, ik was ooggetuige, dat „eene zwangere weduwe, die het, op aan„raden harer vrienden, waagde ter kerk te „gaan, waarin kort te voren haar man „begraven was, eene zoodanige ontroering „kreeg, dat haar de arbeid ontijdig over„viel, en zij in de kerk dood bleef."

§ 465. Wij zullen hier niet gewagen van de nadeelen, welke daardoor aan het kerkgebouw zelf worden te weeg gebragt: de inzakkingen, die men menigmaal bekomt, en gedurig moet herstellen, zijn hiervan getuigen. Hij, die meermalen bij het ruimen van graven tegenwoordig was, zal zich met ons verwonderen, dat deze onderaardsche woningen der dooden, welke, met weinige aarde bedekt, genoegzaam bloot onder de zerken gestapeld staan, niet meermalen instorten.

§ 466. Voorwaar, indien onze stadgenooten van de nadeelen, welke er uit het begraven der lijken in steden en kerken konden voortvloeijen,

(*a*) Natuurlijke historie van Holland, 3den deels 5de stuk, bladz. 1989.

vloeijen, overtuigd, en met de aangehaalde en zoo vele andere voorbeelden bekend waren, zij zouden niet aarzelen, dit verfoeijelijke misbruik af te fchaffen, uit te roeijen, en alle pogingen in het werk te ftellen, om onzen KONING daartoe te bewegen. Wij wenschten wel, dat de leerrede van den Heer OCKERSE, desaangaande, in eens ieders handen ware, en houden ons overtuigd, dat er, na derzelver algemeene bekendmaking, weinige menfchen op hunne voorouderlijke, op dweepzucht en hoogmoed gevestigde, vooroordeelen ftaan blijven, maar dezelve eenparig, zelfs met opoffering, in navolging van al onze naburen, als hoogst nadeelig verwerpen zouden. Dat zulks nogtans niet zonder tusfchenkomst van den Vorst kan gefchieden, wordt reeds bewezen, doordien er, — ondanks de pogingen van eenige weldenkende medeburgers, waardoor er reeds drie begraafplaatfen buiten de ftad zijn aangelegd, en waarop zeer vele aanzienlijke inwoners de lijken hunner nabeftaanden hebben laten beäarden, — toch altoos een groot gedeelte aan kerk en kerkhoven blijft hangen. Er zouden, zonder twijfel, nog vele, zeer vele jaren verloopen, voor en aleer zoodanig eene navolging algemeen wierde. Daarenboven zijn deze begraafplaatfen te verre van de ftad

ver-

verwijderd, en het begraven op dezelve met te veel kosten verbonden, dan dat elk, zelfs een middelmatig gegoed burger, daarvan gebruik konde maken, zijnde deze buitenſteedſche begravingen nog met eene boete bezwaard, welke voor elk lijk, dat men buiten de ſtad begraaft, ten voordeele der kerkgebouwen of kerkhoven, ingevorderd wordt. —

§ 467. Om nu deze ſchandelijke gewoonte uit te roeijen, ſchijnt ons geen ander middel overig te blijven, dan de WET. Deze immers kan nooit gedoogen, dat de eene burger den anderen, nog na zijnen dood, nadeelige worde. Indien nu de door onzen Koning beloofde *Commisſie*, ter onderzoek der nadeelen van het begraven in kerken en ſteden, ons de nadeelen daarvan aantoonde, dan, voorzeker, zal een elk onzer het verbod, om de lijken in ſteden en kerken te begraven, als eene *heilige* WET betrachten, en deze vaderlijke zorg van het *despotiſche* bevel eens Franſchen Dwingelands weten te onderſcheiden.

De eigenaar van graven in onze kerken, wien zoodanig eene weldadige verbetering geene opoffering waardig was, zoude, door een ander graf op de nieuwe begraafplaatſen, kunnen ſchadeloos geſteld worden. Verkiest de zwakke bevooroordeelde dweeper naast de

been-

beenderen zijner voorouderen, gade of kinderen te rusten, welaan! dat het hem vergund worde, deze, naast zijne grafstede, buiten de poort te laten vervoeren.

§ 468. Wat de nadeelen, welke de kerken bij het verlies harer begraafplaatsen zouden ondergaan, betreffen, deze immers komen in geene evenredigheid met de voordeelen, die onze Land- en Stadgenooten daarbij zullen winnen; ook kunnen deze immers aan nuttige oogmerken tot geen beletsel strekken. Trouwens, de godsdienst zoude daarbij zeker winnen; en de kerken zijn immers ter bevordering van den Godsdienst, en deze niet ten voordeele der kerken ingesteld? Ook zoude men een ander middel tot derzelver onderhoud, indien zulks ook al van de graven afhing, kunnen uitdenken. Hoe maken het andere gezindheden, als *Catholijken*, *Mennoniten*, *Remonstranten*, *Joden*, enz. in wier kerken geene lijken begraven worden, die niet alleen hunne kerken, maar grootendeels ook hunne geestelijken moeten onderhouden, en gretig daarvoor het noodige bijeenzamelen, zonder dat derzelver kerken en kerkgebouwen in verval geraken? Waarom zoude dan zulks ook door het groote Kerkgenootschap niet kunnen geschieden? Wij zien, met den

heer

heer C. TERNE (*a*), geene genoegzame redenen, dit te ontkennen, daar de meeste publieke kerkgebouwen, boven die van andere gezindheden, groote kapitalen en inkomsten bezitten. ,, Het zoude,' zegt deze fchrandere man, ,, te betreuren zijn voor den *Her-* ,, *vormden Godsdienst*, als deszelfs Belij- ,, ders zoo weinig achting voor den dienst ,, in de kerken hadden, dat zij, tot onder- ,, houd hiervan, het begraven in de fteden ,, en kerken volftrekt zouden noodig heb- ,, ben. Zoodanige voordeelen en belastingen ,, van eenige weinige kerkgebouwen zijn ,, gebrandmerkt met het bloed en de fchande ,, eener ganfche Natie; hoe weinig ftemmen ,, zoodanige belastingen met op gezonde ftaat- ,, kunde, rede en zuiveren Godsdienst ge- ,, gronde wetten overeen! —

§ 469. *Godsdienst*, *Natuur*, *gezonde Rede en het algemeen belang* eifchen alzoo volftrekt, dat er geene dooden binnen de muren der fteden, veel minder in de kerken, begraven worden; derhalve is het de pligt

(*a*) C. TERNE, Med. Doct. Lector in de Vroedkunde, Stadsvroedmeester te *Leiden*, met eenen zilveren eerprijs bekroonde verhandeling, als voorgaande van die van den Heer VAN LEEUWEN, te vinden in hetzelfde ftuk van de Verhandelingen van het Zeeuwfche Genootfchap.

pligt van het Bestuur, zoodanige ingewortelde en nadeelige gewoonten af te schaffen en te vernietigen; terwijl de gemeente of de stedelijke Besturen voor goede begraafplaatsen buiten de steden te zorgen hebben. Het is hier onze zaak niet, om de vereischten van eene goede begraafplaats op te geven; want dat dezelve hoog genoeg, voor overstroomingen of indringen van water in de graven beveiligd, niet te verre van, noch te nabij de stad gelegen, met geene hooge muren, maar voor den vrijen stroom der winden open, of door grachten, of op eene andere wijze voor raaroof beveiligd moeten zijn, is overbekend. Daarbij moet, onzes erachtens, deze als eene heilige plaats beschouwd, en zoodanig ingerigt worden, dat zij op het gemoed werke, het gevoel opwekke, en eerbied inboezeme. Eene gepaste, met een doelmatig opschrift voorziene poort versiere haren toegang, cijpressen en treurwilgen omzoomen de rustplaats; blijvende het den naastbestaanden vergund, door opschriften en grafzuilen, of op eene andere wijze, de gedachtenis van den overledenen te vereeuwigen. Ook zoude men de begraafplaatsen in verschillende vakken voor den rijken en gemeenen man, zelfs, zoo men verkiest, voor verschillende Godsdienstige gezindheden, af-

deelen, met kelders en graven, die men ten voordeele van hetzelve verkoopt, verſieren, en andere, zoo wel voor het nut, als ook ter opwekking van het gevoel en tot ſtreeling van den hoogmoed onzer ingezetenen, inrigtingen maken.

§. 470. Dat er alhier meerdere zoodanige begraafplaatſen, en wel voor elke poort ten minſte *ééne* moest aangelegd worden, behoeft geene herinnering. Onzes inziens zoude men het *Anthonies-Kerkhof* buiten de *Weesper-*, het *Leidſche* buiten de *Leidſche-*, het *Stinkende Karthuiſers* buiten de *Zaagmolens-Poort*, en zoo elk buiten de naburige poorten, verplaatſen. De bewoners van *Katten-*, *Witten-* en *Oostenburg* konden welligt eene goede gelegenheid aan het *Funie* vinden; terwijl er, voor de bewoners van het *Bikkers* eiland en naburige ſtreken, op de Schans achter de Zoutkeetsgracht, alwaar een ruim plein gevonden wordt, ſchoone begraafplaatſen konden aangelegd worden. Ofſchoon deze twee laatſte kerkhoven binnen ſtads muren zouden geplaatst zijn, kan men dezelve echter zoo goed als buiten dezelve beſchouwen, vermits zij aan den y-kant, voor alle winden open zijn, en, wegens de verwijdering van het bewoonde gedeelte der ſtad, geen nadeel aan dezelve kunnen toevoegen, daar er

in

in derzelver omtrek zeer weinige menfchen wonen. *Zij*, die nog voornamer of duurder, in grafkelders en in eigene graven, verkozen begraven of bijgezet te worden, konden zich naar *Muiderberg* laten vervoeren; aangenamer oord wij wel niet daarvoor kunnen aanwijzen.

DERDE HOOFDSTUK.

§ 471. Wij hebben thans de nadeelen aangetoond, welke de dooden aan de levenden kunnen toevoegen, en daartegen de ons dienstig fchijnende middelen aangewezen; doch daarmede is onze taak nog niet afgeloopen: want de levenden kunnen op eene nog verfchrikkelijkere wijze de, zoo fchijnende, dooden folteren, en, helaas! gebeurt zulks meer, dan men zoude gelooven. — Wie fiddert niet op de gedachte, dat het mogelijk zij, eens levend begraven te kunnen worden! Wanneer men de menigte hiervan opgeteekende voorbeelden doorloopt, dan voorwaar gevoelt men zich, hoe ongaarne ook, gedrongen, om met UNZER te gelooven: dat er meerdere ongelukkigen levend begraven worden, dan er zich met voordacht zelve ombrengen.

„ Is," zegt de groote FRANK, (a) „zulks „ niet eene voor het menschdom vreesfelijke „ gevolgtrekking; en is het uitftellen van „ eene of andere goede policie inrigting wel „ met grooter gevaar verbonden, dan deze, „ die elk lid der menfchelijke maatfchappij „ eindelijk voor de gruwzaamfte kwelling, „ welke ooit een dwingeland konde uitdenken, „ voor het levend begraven te worden, ver- „ zekerde?" Eene koude rilling bevangt ons, wanneer wij daarover nadenken, en tevens het onzekere der onderfcheidingsteekenen van den waren en fchijndood overwegen. Hoe gemakkelijk kan men dezen met den waren dood verwisfelen! De fprekendfte bewijzen levert hiervan ons drenkelings-genootfchap op, aan hetwelk het in de jaren 1767 en 1793 gelukte, negen honderd en negentig fchijndooden, die geene teekenen van leven meer gaven, in het leven terug te roepen. Men geloove echter niet, dat zulks enkel met drenkelingen kan plaats hebben; velen fterven op het ziekbed eenen fchijndood, en komen foms, ondanks geestelijke, arts, heelmeester, apotheker en alle vrienden en nabeftaanden hem voor dood ver-

(a) *System einer volftändigen medicinifchen Polizey, vierter Band, dritter verbesferte Auflage. Wien* 1790. *pag.* 632.

verklaard hebben, of op het doodbed, of in de kerk, zelfs in het graf, wederom bij, en worden gered. Maar, helaas! veel meer ontwaken er, om, ten tweeden male, den schrikkelijksten en kwellendsten dood te sterven. Behalve dat ons BRINKMAN (*a*), P. FRANK (*b*), CH. W. HUFELAND (*c*) en meerdere anderen (*d*) zulks door daadzaken bewezen hebben, ligt de mogelijkheid daarvan ook in de *rede* opgesloten. Trouwens, niets is bedriegelijker dan de dood zelf; want, doordien een volkomen zoo wel als onvolkomen dood in eene onwerkdadigheid der levenswerktuigen bestaat, alleen met dat onderscheid, dat er bij den laatsten eene vatbaarheid, om wederom opgewekt te worden, overblijft, terwijl bij den wezenlijken dood eene *physische* en *mechanische* stoornis dezer levensvermogens zulks ver-

(*a*) G. P. BRINKMAN, *Beweis der Möglichkeit, dass einige Leute lebendig können begraben werden. Dusseldorf* 1772.

(*b*) *Ter aangeh. pl.*

(*c*) HUFELAND, *Ungewisheit des Todes, und das einzige untrügliche Mittel sich von seiner Wirklichkeit zu überzeugen, das lebendig begraben unmöglich zu machen. Frankf. und Leipz.* 1791.

(*d*) *Der Scheintod oder Sammlung der wichtigsten Thatsachen und Bemerkungen darüber, in alphabetischer Ordnung, mit einer Vorrede von Dr.* CH. WILH. HUFELAND. *Berlin* 1808.

verhinderen, zoo moeten de kenmerken van deze beide wijzen van ſterven zoo in een loopen, dat ons niets anders overblijft, om dezelve van elkander te onderſcheiden, dan de oplosſing van het lijk. Het ophouden immers van den bloedsomloop, of het ſtilſtaan van hart en ſlagaderen, ook dan, wanneer deze geopend worden; de vernietigde ademhaling; gevoelloosheid, koude, ſtijfheid en ſlapheid der ledèmaten; het hangen der onderkaak; de verſlapping der ſluitſpieren; de gebrokene oogen, en zelfs de plaatſelijke rotting kunnen alle even eens bij den ſchijndooden, als wezenlijk geſtorvenen, plaats hebben. Wij vinden hiervan de treffendſte bewijzen bij FRANK, en andere groote mannen.

§ 472. Om onzen lezer van een en ander te overtuigen, zullen wij, uit onderſcheidene ſchrijvers, eenige weinige der menigte opgeteekende voorbeelden aanhalen:

Een koopman te *Parijs* kwam twee dagen na den dood zijner vrouw van eene reis te huis, op het oogenblik dat zij begraven werd. Om zijne echtgenoote nog eens te zien, en zich van haren dood te overtuigen, liet hij den lijktrein omkeeren, en verzocht den arts BRUHIER, om alles nog in het werk te ſtellen, wat de kunst tot opwekking van ſchijndooden vermogt. Onder anderen werden er

in

in het lijk op verſchillende plaatſen kleine kerfjes met het *lancet* gemaakt, en koppen aangelegd; reeds had men 25 koppen vruchteloos beproefd, toen de doode bij de zesentwintigſte oprees en ſchreeuwde: *och! wie kwelt mij dus?* — daarna kwam zij geheel bij, en werd herſteld (*a*).

Een trompetter was begraven. Als 24 uren daarna kinderen, die bij zijn graf ſpeelden, een ſterk gedruisch daarin hoorden, en het aandienden, werd hij wederom opgegraven. Na het openen van het graf vond men den ongelukkigen op den buik liggen, in zijn bloed zwemmende, doordien zijne ſchouderen door de menigte ſpijkers geheel verſcheurd waren; hij haalde nog adem, ſtierf echter een kwartier uur daarna wezenlijk (*b*).

BÜNTICH, Hofmeester van den Heer SCHWICHELT, werd op eene reis in *Zwitſerland* door eene zware ziekte overvallen, ſtierf en werd begraven. De dragers bemerkten eene beweging in de kist, hadden nogtans, of uit ligtzinnigheid, of uit vooroordeel, of bijgeloof, zulks

(*a*) J. J. BRUHIER, *traité de l'incertitude des signes de la mort, et sur l'abus des enterrements et embaumements précipités. Paris* 1746.

(*b*) *Der Scheintod oder Saml. der wichtigſten Thatſachen enzv. t. a. pl.*

zulks niet dadelijk aangediend. Gelijk als van eene onbeduidende zaak fpraken zij daarvan in de herbergen, en eerst eenige dagen daarna kwam zulks ter ooren van den Heer VAN SCHWICHELT, die daarvan hevig fchrikte, en met vele moeite bewerkte, dat zijn hofmeester opgegraven werd. Welk een hartgrievend fchouwfpel, toen hij zijnen vriend op den buik in de kist vond liggen, met al de kenmerken van den geweldigen en angstvollen dood, hetgeen het verfchrikkelijke lot van hen is, die men uit onvoorzigtigheid of onmenfchelijkheid doodfchijnend in de aarde ftopt (*a*).

Te *Keulen* aan den *Rijn* ftierf in de vijftiende eeuw eene rijke vrouw, welke men met eenen gouden halsketting begroef. De doodgraver werd daarop belust; de nacht na de begravenis was naauwelijks aangebroken, of hij ging met eene lantaarn naar het graf, groef de kist op en opende dezelve. Hij had den ketting nog niet aangeraakt, toen zich, tot zijne grootfte verbazing, het lijk oprigtte. De doodgraver nam de vlugt, liet de lantaarn in fteek; maar de vrouw ftond met infpanning harer zwakke levensvermogens uit het graf op, nam de lantaarn

(*a*) *Der Scheintod enzv. t. a. pl.*

taarn, en wankelde in haar doodskleed naar hare woning. Zij kwam allengskens bij, leefde nog vele jaren, bragt vele kinderen ter wereld, en ſtierf in hoogen ouderdom. Hetzelfde gebeurde ten naastenbij aan de vrouw van den Boekverkooper MATTH. HARNISCH, te *Leipſig*, welke in het kraambed voor dood gehouden en begraven werd (*a*).

DIEMENBROEK (*b*) verhaalt van eenen boer te *Bommel*, die, door de pest aangetast, voor dood gehouden werd. Alles was tot zijne begravenis gereed, en zijne nabeſtaanden hadden reeds de ervenis gedeeld. Intusſchen had de ſchijndoode reeds 58 uren boven aarde gelegen, omdat de kist niet gereed was: onverwachts kwam hij bij, en ſcheurde dadelijk zijnen nabeſtaanden de gedeelde kleederen van het lijf.

In *Sakſen* ſtierf er in de ſtad D* de *Baronnesſe*, v. F. aan naar binnen geſlagene pokken; zij werd eerst drie dagen daarna in *Sch.*, eene mijl van D*, in het familiegraf bijgezet. Weinig tijds daarna hooren toevallig eenige boeren in dit graf een gedruisch, geklop, gekreun en gekerm. Zij erkennen aan de ſtem hare voormalige landsvrouw, en

(*a*) *Der Scheintod enz. Ter a. pl.*
(*b*) *De peste lib. XVII.*

en melden het aan. In plaats van oogenblikkelijk met eene bijl de deur open te flaan, zond men eenen rijdenden bode naar D*, om den fleutel te halen, die eerst drie uren daarna aankomt. Men ontwaart, bij het openen van het graf, de verfchrikkelijke gevolgen van den onzinnigen inval, om uren verre naar eenen fleutel te zoeken. De *Dame* lag in de kist omgekeerd; zij had in angst en wanhoop gezigt en handen verfcheurd, verbeten en jammerlijk mishandeld; zij was nog warm, maar onder de onbefchrijfelijkfte kwellingen nu eerst wezenlijk geftorven (*a*).

De Joodfche Arts MARCUS HERZ (*b*) kende eene 20 jarige vrouw, die in haar vierde jaar door eene beroerte getroffen werd, en reeds alle plegtigheden van een Joodsch lijk had ondergaan. Tot geluk gebeurde zulks vrijdags na den middag, zoodat zij eerst 's zondags, 40 uren na den gewaanden dood, naar de eenigzins afgelegene begraafplaats vervoerd konde worden. Onderweg ontwaakte zij, de vader droeg haar op zijne armen naar huis, en zij werd gezond en volwasfen.

Een

(*a*) STRUVE, *das gröste Unglück einer zu früzeitige Beërdigung.*

(*b*) *Over de vroegtijdige begraving der Joden, bl.* 8.

Een adellijk landeigenaar ſtierf aan de gevolgen van kommer en droefheid, over den dood zijner echtgenoote, welke kort te voren in de achtſte maand harer zwangerſchap geſtorven was. Alvorens deze weduwenaar begraven werd, gingen koster en doodgraver in het familiegraf, om aldaar eene plaats voor het lijk in gereedheid te brengen. Naauwelijks openden zij de deur van den grafkelder, of de koster ſtortte van ſchrik en ontſteltenis ter aarde, daar zijne oogen eene vreesſelijke geſtalte ontwaarden. De doodgraver beefde als een riet, en de haren rezen hem ten berge, want de overledene echtgenoote van den landeigenaar, in een wit zijden doodskleed gehuld, zat bij hare kist, en leunde met den rug aan den muur van het verwelfſel: op haren ſchoot lag het geraamte van een eerstgeboren kind. Het lange witte zijden kleed was met bloed bevlekt, en haar aangezigt gruwelijk gehavend. Deze ongelukkige was niet geſtorven, maar eene flaauwte had haar als dood doen voorkomen. In den grafkelder kwam zij bij; helaas! geene redding was er voor haar mogelijk! In angst en wanhoop had zij gezigt en armen ontvleescht, en, door hare geweldige beweging, hare verloſſing bevorderd. Dewijl de kist, waarop

zij

zij zich geplaatst had, juist in den hoek van den grafkelder ſtond, zoo was het lijk niet omgevallen, en gaf in de zittende houding een des te vreesſelijker ſchouwſpel. Men had haar niet kunnen redden, omdat de kapel, waarin zij begraven lag, geheel afgelegen was, en jaarlijks ſlechts éénś geopend werd (*a*).

Een ſprekend bewijs van de droevige gevolgen der roekelooze behandeling der dooden, ontwaarden wij toevallig van iemand, wien het droevig lot van levend begraven te worden bijna ondergaan had. ALBERT OUDHUIS, een vijfenvijftigjarig daglooner bij den Heer J. A. M., aan den Amſtelveenſchen weg, bij het dorp *Amſtelveen*, verhaalde ons, terwijl hij ons tot zijnen zieken patroon haalde, dat hij voor vijftien jaren, zijnde den 20 Maart van het jaar 1800, in het pest- of buitenhuis ziek zijnde, reeds voor dood in de kist gelegd, deze digt geſpijkerd, en zoo in het zoogenaamde doodenhok gezet was. Des avonds van denzelfden dag ontwakende, ontdekte hij, met groote benaauwdheid, zijnen ongelukkigen toeſtand, zonder dat het hem mogelijk was, denzelven ruchtbaar

te

(*a*) *Wieder Auflebungs-Geſchichte ſcheintodter Menſchen.*

te maken: eerst tegen het aanbreken van den volgenden dag konde hij door de ſleuven, van de in de uit ruwe planken los in één geſlagene kist, eenig licht zien; maar vermits er niemand in dit verblijf der dooden verſcheen, moest hij in zijn eng doodenhol tot den avond van den volgenden dag, alzoo zes en dertig uren, en van deze vier en twintig in den grootſten angst en de vreesſelijkste benaauwdheid, doorbrengen, toen men gelukkig eenen dooden bij hem kwam nederzetten. Op zijn geklop namen echter de twee dragers de vlugt, en nog meer dan een kwartier uurs moest hij naar zijne verlosſing ſmachten, en zoude bijna van koude bezweken zijn, als men nog even tijdig genoeg hem uit zijnen kerker verlostte, waarna hij zeer langzamerhand van zijne koortſen en bevrozene voeten herſtelde. — Hoe weinig had het geſcheeld, of deze man was een offer dezer onvoorzigtigheid geworden, terwijl hij, na dien tijd, nog vader van eenige kinderen werd, en thans nog een zeer gezond leven leidt.

In de Nederlandſche Staats-Courant, van den 6 Maart 1817, vindt men een uittrekſel uit het *Journal de la Belgique*, woordelijk van dezen inhoud:

Van Wavre wordt onder dagteekening van den 21 Februarij het volgend ongeval

ge-

gemeld: Eene vrouw, welke men waande dood te zijn, werd des avonds in het graf gelegd; de doodgraver verliet hetzelve, zonder het vol te werpen, om zich tot zijnent te begeven. Te elf uren kwam hij terug, om de begraving te voltooijen; doch hoe verbaasd was hij, toen hij in de kist hoorde kloppen! hij ging hulp halen; de kist werd geopend, de vrouw er uit genomen, en de ongelukkige leefde nog tot des anderen daags, te vijf uren na den middag.

§473. Doch, laten wij de gordijn laten vallen voor deze verfchrikkelijke, door de gefchiedenisfen ons overgeleverde, treurtooneelen! Want, waardige ftadgenooten! deze weinige vreesfelijke voorbeelden, uit eene groote menigte door de grootfte mannen opgeteekende daadzaken, zullen, zoo wij vertrouwen, overgenoeg zijn, om ulieden opmerkzaam te maken op eene handeling, bij welker nadenken men reeds terugbeeft en ijst. Het is Gode bekend, of, bij het opdelven onzer graven, ook niet eenige, welligt meerdere, dan wij durven vermoeden, onzer voorouderen, ouders, kinderen, zusters, broeders, echtgenooten, nabeftaanden en vrienden, het getal dezer ongelukkigen zouden vermeerderen; of wij hen niet met alle teekenen dezer vreesfelijkfte aller helfche kwalen

in

in hunne moordkuilen zouden wederzien! — en wie ſtaat er ons voor in, dat wij zelve niet . . . . . Doch eene ijzing wederhoudt mij deze gedachte uit te ſchrijven, en zoude mij eene vervloeking uit mijnen boezem over mijne kinderen perſen, indien zij mij door eenig verzuim, of door navolging van den gewonen ſlender, aan zulke folteringen blootſtelden.

§ 474. Het is waar, offchoon bij ons den tijd der begraving onzer dooden, na het overlijden, door geene wetten ſchijnt bepaald te zijn, is het onder onze Christen inwoners gebruikelijk, ja zelfs voornaam, om de lijken eenige dagen boven aarde te laten ſtaan. Men loopt derhalve hier niet zoo ligt gevaar, ſchijndooden aan zulke kwellingen bloot te ſtellen. Nogtans is zulks ſlechts een gebruik, dat door geene wetten bekrachtigd is; want het ſtaat ons vrij, onze lijken vier en twintig uren na het afſterven, even zoo goed als acht dagen later, te laten begraven. Wie ſtaat er ons dus voor in, dat het door de eene of andere omſtandigheid, bij voorb. bij aanſtekende ziekten of bij groote ſterfte, niet wederom mode wordt, zulks vroeg te bewerkſtelligen? Daarenboven laat zich over den duur van den ſchijndood niets bepaalds zeggen; de aard des doods en de daarmede zamenloopende omſtandigheden kun-

kunnen daarin eene groote verandering te weeg brengen, zonder dat wij de uiterfte tijdperken van de mogelijkheid des herlevens kunnen bepalen. Hiertoe ontbreekt het ons aan kennis der natuurkracht en toereikende ondervinding. Uit alles, wat wij daarover hebben nagegaan, blijkt, dat de duur van den fchijndood zeer ongelijk is; wij vinden gevallen van vier, zes, zelfs meerdere dagen, opgeteekend, dat er menfchen uit eenen fchijndood ontwaakt zijn.

§ 475. Nemen wij nu nog in aanmerking, dat de wijze, hoe onze lijken boven aarde blijven, geenszins gefchikt is, om eenen fchijndooden bij te brengen; — doordien men dien ontkleedt, op matrasfen of ftroo legt, des winters aan de ftrengfte koude prijs geeft, en daardoor of het nog fluimerend levensvonkje geheel uitdooft, of ten minfte onderdrukt; blijvende het altoos nog mogelijk, dat de natuurlijke warmte der aarde hen doet ontwaken, om des te verfchrikkelijker om te komen, — alsdan zal men befeffen, dat zoodanig een gebruik ons niet geheel voor het levend begraven beveiligt. Buitendien beftaat er bij een zeer groot getal onzer medeburgers, de Joden namelijk, nog het fchandelijk gebruik, om de dooden nog denzelfden dag des overlijdens onder de aarde te brengen, zonder

dat hun zulks door hunnen godsdienst, gelijk zij voorgeven, bevolen wordt. De *Talmudisten* vorderen zelfs, volgens MARKUS HERZ (*a*), van de Joodfche Natie, dat zij hun overhaast begraven uitftellen. „ Men „ bewake de Joden gedurende drie dagen; „ want het gebeurde eens, dat er een op „ deze wijze bewaakte opftond, en nog vijf „ en twintig jaren leefde. Zoo ook een an- „ der, die naderhand nog vijf kinderen teelde. „ Noch de godsdienst onzer voorvaderen," fchrijft deze voortreffelijke man verder aan zijne Joodfche geloofsgenooten, „ noch zede- „ leer, noch ftaatkunde, noch wijsheid be- „ velen ons, onze dooden vier uren na het „ verdwijnen der levensteekenen te begraven. „ Het is derhalve voorzeker aan te raden, „ naar het voorbeeld onzer verlichte ons „ omgevende Natiën, dat gebruik eindelijk „ eens af te fchaffen. Maar hoe zal men zulks „ aanvangen: vraagt gij, mijne Heeren? „ Niets, dunkt mij, is eenvoudiger: wij laten „ onze dooden onder een behoorlijk toevoor- „ zigt twee of drie dagen liggen, en begraven „ ze eerst dan, wanneer het onbedriegelijke „ teeken van den wezenlijken dood, — het

„ be-

(*a*) *Uber die frühe Beërdigung der Juden, zweiter Auflage. Berlin* 1788.

„ begin eener algemeene rotting van het „ lijk, — ons daartoe regt geeft.”

Ook de groote MOSES MENDELSOHN heeft aan zijne Natie bewezen, dat het ſpoedig begraven der Joden geen Joodsch Godsdienstig artikel zij.

„ Het is niet overdreven,” zegt iemand in een belangrijk tijdſchrift, (*a*) „ wanneer ik beweer, dat het vierde gedeelte „ der Joden eenen ſchijndood geſtorven is, „ en eerst den waren dood in de aarde gevonden heeft; weergalooze wreedheid! — „ Het is nog geen jaar geleden, dat een „ arme jood, die zich in zijne ziekte noch „ geneesmiddelen, noch eenige verſterking „ konde aanſchaffen, van deze ondermaanſche wereld affcheid nam. Niet verre van „ het Joodſche kerkhof wilde ik de lijkſtaatſie „ bezigtigen; nadat ik langen tijd gewacht „ had, verſcheen zij eindelijk; ik gaf aan „ eenen der Joden mijne verwondering te „ kennen over deze vertraging, en kreeg „ droog ten antwoord: het lijk heeft niet „ willen koud worden. Wie ijst niet over „ zulk eene onmenſchelijkheid! Voorzeker „ lag de ongelukkige in eene ſoort van „ flaauwte, waaruit hij in den ſchoot der

„ aar

(*b*) *Justiz und policeij rügen.*

„ aarde zal ontwaakt zijn, wanneer hem „ niet een weldadig verſtikken van dit ver- „ ſchrikkelijk ontwaken bevrijd heeft."

Het belangrijke der zaak zelve, en de noodzakelijkheid, om onze medeburgers, en voornamelijk onze Israëlietiſche ſtad- en landgenooten, van de nadeelen, die uit het te vroeg begraven der dooden kunnen ontſtaan, te overtuigen, zal, hopen wij, het uitvoerige, waarmede wij deze afdeeling behandelden, verſchoonen.

§ 476. Onze medeburgers, wegens de nadeelen der te vroege begravenisſen overtuigd, kunnen thans met regt verlangen, dat wij de noodige middelen aanwijzen, om het levend begraven te beletten, en vragen: hoe lange het dan noodig zij, de lijken onbegraven boven de aarde te laten ſtaan? Trouwens, wij begraven den overledenen te vroeg, zoo lange er nog geene volkomene zekerheid van deszelfs zekeren dood aanwezig is, en wij beäarden hem te laat, zoodra het lijk door deszelfs verrotting of ziekte, waaraan de mensch geſtorven is, voor de gezondheid der levenden nadeelig wordt. Tegen beide deze uiterſten moet eene goede Policie waken en maatregelen in het werk ſtellen.

Bijaldien, zoo als wij aangeſtipt hebben, het

het waar is, dat men geene zekere kenteekenen des doods bezit, dan de voorboden eener algemeene verrotting, welke zich door opzwelling des buiks, miskleurigheid en eenen rotächtigen ſtank openbaart, alsdan kan men, zonder zich zelven te benadeelen, het lijk niet zoo lang in huis houden totdat de dood volkomen zeker is. Ook zijn alle huizen niet ingerigt, om een lijk langen tijd te bewaren. In zeer vele huizen moet het geheele huisgezin in hetzelfde vertrek wonen; komende het ook een elk niet gelegen, om, gedurende den winter, eene matige warmte in de lijkkamer te onderhouden, zoodat de ſchijndoode door de ſtrenge koude zeer waarſchijnlijk zoude omkomen.

Wij ſtellen alzoo onzen medeburgers voor, om, in navolging van J. P. FRANK (*a*), THIERY (*b*) en C. W. HUFELAND (*c*), algemeene lijk- of doodenkamers te vervaardi-

(*a*) *System. einer vollständigen Mediz. Policey, 4ter und 5ter Band.*

(*b*) *La vie de l'homme respectée et défendue dans les derniers moments, ou instruction sur les soins, qu'on doit aux morts et à ceux qui paraissent l'être.*

(*c*) *Ungewisheit des Todes, und das einzige untrügliche Mittel, ſich von ſeiner Wirklichkeit zu überzeugen, das lebendig Begraben unmöglich zu machen. Francſ. und Leipſ.* 1791.

digen, zoo als te Weimar, in de Oostenrijkſchè en in andere ſtaten reeds ſedert vele jaren geſchied is. Van deze lijkhuizen konden en moesten al degenen gebruik maken, welken het aan gelegenheid ontbrak, de lijken zoo lange onder de noodige voorzorg te bewaren, als er ter verzekering van den waren dood vereischt wordt.

§ 477. Bij het aanleggen van nieuwe begraafplaatſen buiten de ſtad, zoude men, zonder vele onkosten, zoodanige lijkhuizen kunnen bouwen, die dan de volgende vereischten zouden moeten hebben:

1. Voor onze ſtad zoude er op elke begraafplaats zoodanig eene lijkkamer moeten gemaakt worden.
2. Dit doodenvertrek moet eene doorſtraling van verſche lucht hebben, en toch zoo ingerigt zijn, dat het, des winters, door eene kagchel matig kan verwarmd worden. Hierdoor bereikt men een dubbel voordeel: ten eerſte, dat de koude de welligt nog ſluimerende levenskracht niet vernietigt, ten tweede: dat zich, bij den wezenlijken dood, de teekenen van algemeene verrotting of bederf zich ſpoedig openbaren.
3. Deze woning moet des nachts ſlaauw verlicht worden.

4. In zoodanig een lijkhuis wordt nu het lijk van zoodanige burgers, die hetzelve in hunne woning niet voor koude noch ſterke hitte kunnen bewaren, eenigen tijd na het overlijden, met of zonder de gewone plegtigheid, als bij begravenisſen gebruikelijk is, bijgezet, en aldaar in eene opene kist zoo lange bewaard, totdat zich openbare teekenen van verrotting vertoonen, en alsdan wordt hetzelve in het beſtemde graf gedragen.

5. Aan wel onderrigte doodgravers, die op de begraafplaatſen in een daartoe gebouwd huis wonen en voor ontwijding waken moesten, konde tevens de zorg over zoodanige lijken worden toevertrouwd. Om voor de ſtinkende uitwaſeming beveiligd te worden, zoude men naast de lijkenkamer eene wachtkamer kunnen aanleggen, waarin, bij afwisſeling, de wacht gehouden wierde. Of men zoude door eene koord, aan den arm der lijken ſtrak vastgemaakt, die tot eene luide ſchel in het huis van den doodgraver leidde, deze, misſchien te kostbare, bewaking kunnen vermijden.

6. Het oppertoevoorzigt moest eenen arts of chirurgijn worden toevertrouwd, wien bij de geringſte verandering kennis ge-

ge-

geven wierde, en van wiens beslissing het afhinge, wanneer het lijk moest begraven worden.

§ 478. Bedenkt men het groote oogenschijnlijke nut, en tevens de eenvoudigheid en de geringe kosten van soortgelijke inrigtingen, dan, voorwaar, durven wij hopen, dat zoodanige doodenhuizen ook hier algemeen worden ingevoerd. De heiligste pligten der menschheid, ons zelfbehoud, onze huwelijks-ouder- en kinderliefde sporen ons hiertoe aan. Niemand onzer, immers, is, bij de gewone behandeling der dooden, voor de gruwzaamste kwelling van levend begraven te worden zeker. Wij moeten hier de mogelijkheid reeds voor waarschijnlijk houden. — Wie kan zich zulks zonder ijzen vertegenwoordigen? Wie kan zich nog een oogenblik bedenken, om den ontzielden natuurgenoot die weldaad te doen toekomen, van nog eenigen tijd met ons de lucht te genieten, welke hij zoo langen tijd met ons heeft gemeen gehad? Voorzeker, geen mensch, die niet alle menschelijk gevoel uitdooft, of hetzelve door vooroordeel en bijgeloof doet verstommen. Er worden zoo vele noodelooze sommen bij de begraving onzer nabestaanden aan pracht en rouw verkwist; welaan! laten wij dan hier, door eenige vrijwillige opoffering, onze Re-

gering in het aanleggen van nieuwe begraafplaatſen buiten de ſtad, en het bouwen van lijkhuizen op dezelve, onderſteunen! Trouwens, het is eene ſtichting, welke ons zelven, onzen ouderen, kinderen, nabeſtaanden, vrienden en nakomelingen ruime renten geeft. Konden wij ons niet door het redden van ſlechts éénen ongelukkigen honderdvoudig beloond achten?

EINDE VAN HET TWEEDE DEEL.